

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS
TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

H.VAXOBOV N.R.ALIMQULOV, N.B. SULTANOVA

GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI

(Darslik)

Toshkent-2020

Ushbu darslikda unda bo'lg'usi geografiya o'qituvchilarining ilmiy-metodik tayyorgarligini tarkib toptirish va rivojlantirish uchun zarur bo'lgan geografiya o'qitish metodikasining maqsad va vazifalari, rivojlanish tarixi, geografiya o'qitishning dolzarb muammolariga doir ma'lumotlarni o'z ichiga olgan.

Darslik 5110500-Geografiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi talabalari va geografiya fani o'qituvchilariga mo'ljallangan

Taqrizchilar: Baratov P. - Nizomiy nomidagi TDPU, g.f.n., professor

Sh.M.Sharipov - O'zMU, "Geografiya va tabiiy resurslar"
fakulteti dekani, g.f.n., dots.

Geografiya o'qitish metodikasi: 5110500 Geografiya o'qitish metodikasi ta'lim yo'nalishi talabalari va geografiya fani o'qituvchilari uchun mo'ljallangan. - Toshkent, 2020

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
2020 yil _____dagi № _____ buyrug'i bilan nashrga tavsiya etilgan

КИРИШ

O'zbekistonning mustaqillikka erishishi munosabati bilan geografiya ta'limida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Maktab geografiyasining mazmuni va tuzilishida tarkibiy o'zgarishlar amalga oshirildi. Ayrim o'quv fanlari maktab dasturidan olib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib, o'quv tizimiga joriy qilindi.

O'zbekistonda «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi», va «Ta'lim to'g'risidagi qonun»i qabul qilinishi munosabati bilan o'quv qo'llanmalar va darsliklarga bo'lgan talablar keskin o'zgardi. Barcha fanlarda bo'lganidek maktab geografiyasi fanida ham tubdan o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya predmetlarining dasturi va tuzilishi O'zbekiston maktab ta'limi tizimida sodir bo'lgan o'zgarishlarni hisobga olgan holda qaytadan ko'rib chiqildi.

Shu munosabat bilan geografiya o'qitish metodikasida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Geografiya o'qitish metodikasida yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash munosabati bilan o'qitish metodikasida ham qator o'zgarishlar sodir bo'ldi.

Shu munosabat bilan mazkur darslik tayyorlandi. Geografiya o'qituvchilarining ilmiy-metodik tayyorgarligini shakllantirish va mazkur tayyorgarlik darajasini orttirish maqsadida quyidagilar yillik vazifalar etib belgilandi:

1. Uzluksiz ta'lim tizimining umumiy o'rta ta'lim turida:

- “2004-2009 yillarda Maktab ta'limini rivojlantirish Davlat umummilliy dasturi” asosida geografiyadan yangi modernizatsiyalashtirilgan DTS va yangi tahrirdagi o'quv dasturini amaliyotga qo'llash;
- geografiyadan o'quvchilarning o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini nazorat qilish va baholash tizimining metodik ta'minotini ishlab chiqish;
- geografiya darsliklarining yangi avlodi va o'quvchilarning mustaqil ish daftarini yaratish.

2. Uzluksiz ta'limning o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi turi bo'yicha:

- kasb-hunar kollejlari va tabiiy yo'nalishdagi akademik litseylar uchun yangi tahrirdagi dastur talablari va DTS me'yorlariga mos keladigan darsliklar va metodik qo'llanmalar tayyorlash;

- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida geografiyani o'qitishda o'quvchilarning bilish faoliyatini faollashtirish orqali kasbiy yo'naltirilganlikni amalga oshirish;

- geografiyani o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan uyg'un ravishda foydalanishning metodik ta'minotini yaratishni talab etmoqda.

Yuqorida qayd etilgan vazifalarni hal etish maqsadida pedagogika oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan "Geografiya o'qitish metodikasi" kursi bo'yicha darslikni yaratish va unda umumiy o'rta ta'lim maktablari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarida geografiyani o'qitishning dolzarb muammolarini hal etishning ilmiy-nazariy asoslari va amaliyotga tatbiq etish yuzasidan metodik tavsiyalar jamlandi.

Darslikning mukammal bo'lishi yuzasidan fikr-mulohazalarni Nizomiy nomidagi TDPU, Geografiya va uni o'qitish metodikasi kafedrasiga yuborish so'raladi va fikr bildirgan ustozlar va hamkasblarga avvaldan minnatdorchilik bildiriladi.

I BOB. GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI

1.1. Geografiya o'qitish metodikasi fan va o'quv fan sifatida

Geografiya ta'limi deganda o'quvchilarga tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy komplekslarning tuzilishi va asosiy qonuniyatlari haqida bilimlar beradigan geografiya fanlari tizimiga aytiladi.

Geografiya ta'limi metodikasi esa maktablarda va kasb-xunar kollejlarda tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya va boshqa maxsus geografiya fanlarini o'qitish jarayonini o'rganadigan va pedagogika fanlari tizimiga kiradigan fandır.

Geografiya ta'limi metodikasi umumiy didaktika va tarbiya nazariyasi bilan chambarchas bog'langan. Didaktika fani ta'lim berish va tarbiya jarayonini umumiy qonuniyatlarini, ta'lim mazmunini tadqiq qiladigan nazariy fandır. Didaktika fani aniq o'quv fanlarini o'qitish metodikasi bilan shug'ullanmaydi. Ayni vaqtda har bir o'quv fani o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ularning ayrimlarini maqsadi nazariy bilim va ko'nikmalarni shakllantirish (geografiya, geografiya, kimyo), ayrimlari faqat ko'nikmalarni (chet tillar), boshqalari esa borliqqa estetik munosabatda bo'lishini shakllantiradi (tasviriy san'at). Shuning uchun alohida fanlarni o'qitish metodikasi bilan hususiy didaktika fanlari shug'ullanadi. Mazkur fanlar qatoriga «Geografiya o'qitish metodikasi» fani ham kiradi. Geografiya o'qitish metodikasining nazariy va amaliy jihatlari mavjud. Geografiya o'qitish metodikasi fani quyidagi nazariy va amaliy metodologik muammolarni tadqiq qiladi:

a) geografiya o'qitish metodikasining predmeti, tadqiqot usullari, rivojlanish tarixi;

b) geografiya o'qitish metodikasining maqsad va vazifalarini umumiy va alohida predmetlar bo'yicha aniqlash;

v) ta'lim va tarbiyaning birligini amalga oshirish;

Geografiya o'qitish metodikasi ikkita katta qismdan iborat: umumiy va hususiy geografiya o'qitish metodikasi.

Umumiy geografiya o'qitish metodikasi – bu geografiyaning didaktikasi hisoblanadi. U geografiya o'qitish jarayonini o'ziga xos xususiyatini o'rganadi.

Geografiya o'qitishning umumiy metodikasi nazariy va metodik masalalarni ishlab chiqadi, yani predmetni o'zini tadqiqot usullarini o'rganadi, bunda asosiy e'tibor o'quv-tarbiyaviy maqsadlarni ishlab chiqishga qaratiladi. Aniqlangan o'quv-tarbiyaviy maqsadlar asosida geografiya ta'limining mazmuni ishlab chiqiladi. Umumiy metodika ikki qismga bo'linadi:

-tabiiy geografiyani o'qitish metodikasi;

-iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'qitish metodikasi;

Geografiya o'qitishning hususiy metodikasi – alohida o'quv predmetlarini maqsad va vazifalarini ishlab chiqadi va umumnazariy xolatlarni aniq o'quv predmetlarini o'qitish jarayonida qo'llash masalalarini o'rganadi.

Xususiy geografiya o'qitish metodikasi tabiiy hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini alohida predmetlari bo'yicha o'quv tarbiyaviy jarayonlarni o'ziga xos hususiyatlarini ishlab chiqadi. Hususiy geografiya o'qitish metodikasi

alohida geografiya fanlarini mazmuni uchun umumiy metodikaning nazariy ishlanmalarini aniqlashtiradi, har bir sinf geografiya kursini mazmuni va tuzilishi, geografik tushunchalarni shakllantirish, o'quv ishlari usullarini, o'quvchilarning mustaqil ishlarini tahlil qilish muammolarini ishlab chiqadi.

1.2. Geografiya o'qitish metodikasining maqsadi va vazifalari

Geografiya fanini maqsad va vazifalari turli davrlarda o'zgarib va qaytadan shakllanib turgan. O'qitishni maqsadini aniqlash qadimdan didaktika va geografiya o'qitish metodikasining eng muhim muammolaridan hisoblanib kelmoqda. Ushbu muammoni qanday yechish maktab geografiyasining tuzilishi, mazmunini va o'qitish metodlarini turlari bilan bog'liq. XX-asr davomida o'qitish maqsadini ishlab chiqish muammosiga katta e'tibor berildi. Hozirgi davrda (XXI-asr) ham geografiya ta'limining mazmunini o'zgarishi munosabati bilan mazkur muammoga yanada ko'proq e'tibor berilmoqda.

Geografiya o'qitish metodikasi geografiya fan asoslari bilan bog'liq bo'lgan o'quv, jarayonlar, tamoyil (prinsip)lar va qonuniyatlar to'g'risidagi fandır. Mazkur tamoyil va qonuniyatlarni bilish o'qituvchiga maktab geografiya kursi bilan bog'liq o'quv-tarbiyaviy jarayonlarni zamon talablariga mos holda tashkil etish va boshqarish imkonini beradi.

Geografiya o'qitish metodikasining *obyekti* - mazkur o'quv fani bilan aloqador bo'lgan ta'lim-tarbiyaviy jarayon.

Geografiya o'qitish metodikasining *predmeti* - geografik ta'limning maqsadi, mazmuni, o'qitish usullari, shakllari, o'quvchilarning tarbiyasi va rivojlanishidir.

Geografiya o'qitish metodikasining *maqsadi* – geografiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etish.

Geografiya o'qitish metodikasining *vazifasi* – geografiya o'quv fanlarining mazmuni, uning o'qitish shakllari, metodlari, vositalarini o'zaro bog'liq holda joriy etish. Shuningdek geografiya o'qitish metodikasi quyidagilarni ham o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi:

- bo'lajak o'qituvchilarga geografik o'quv fanlar bo'yicha chuqur va atroflicha bilim berish;

- maktab geografiyasining ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantirish imkoniyatlarini ochib berish;

- maktab geografiyasining mazmunini zamon talablariga mos ravishda yanada takomillashtirish;

- maktab geografiyasi mazmuni va tuzilishida zamonaviy fan yutuqlarini aks ettirish;

- geografiya darslarini tuzilishi, o'lchamlari va turlarini yanada takomillashtirish;

- geografiya o'qitishni yangi pedagogik va va axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va amalda qo'llash;

- geografik ekskursiyalar, tadqiqotlar o'tkazish texnologiyasini yanada takomillashtirish;

- o'quvchilarda amaliy geografik ko'nikmalarni shakllantirish texnologiyasini takomillashtirish;

- o'quvchilarning har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topishiga ko'mak beruvchi o'quv fanlar mazmunini, o'qitish shakllari, vositalari va metodlarini ishlab chiqishdan iborat.

Geografiya o'qitish metodikasi talabalar va o'qituvchilarni o'qitish nazariyasi va tarbiyasi bilan qurollantiradi.

1.3. Geografiya ta'limi metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Geografiya o'qitish metodikasi qator tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy hamda gumanitar fanlar bilan o'zaro bog'langan. Geografiya o'qitish metodikasini geografiya fani bilan bog'liqligi quyidagilarda namoyon bo'ladi:

-geografiya fani maktab geografiyasi mazmuni asosini tashkil qiladi va uning rivojlanishi uchun asos hisoblanadi. Geografiya fanidagi yutuqlar va o'zgarishlar maktab geografiyasining mazmunida va tuzilishida aks etib boradi;

- geografiya fanining mazmuni maktab geografiyasining tuzilishida aks etgan. Maktab geografiyasi ikki qismdan iborat: tabiiy va iqtisodiy geografiya. Akademik litsey va kasb-hunar kollejlari uchun o'tiladigan «Amaliy geografiya» darsligida injinerlik geografiyasining mazmuni aks etgan;

-o'quv vositalari va ular bilan ishlash usullari geografiya fanida qo'llaniladigan usullar bilan aniqlanadi. Masalan: geografiyada keng qo'llaniladigan kartografik usul, maktab geografiyasida ham keng qo'llaniladi (haritalar bilan ishlash), dalada olib boriladigan tadqiqot ishlari maktab geografiyasida o'tkaziladigan o'quv- sayohatlarda aks etgan;

- geografiya ta'limining mazmuni va tuzulishi geografiya fanining rivojlanishi bilan muntazam takamillashib boradi. Hozirgi paytda maktab geografiyasida yangi-yangi tushunchalar paydo bo'lmoqda: ekologik- geografik sharoit; tizimli usul; geosiyosat : bashorat; baholash va h.k.

Didaktika barcha o'quv predmetlarini metodikasini umumiy ilmiy asosini tashkil qiladi. Geografiya ta'limi metodikasi didaktika fani tomonidan asoslab berilgan qonunyatlar, qonunlar va qoidalar asosida rivojlanadi. Didaktika fani geografiya o'qitish jarayonini tarkibiy qismlari o'rtasidagi qonuniy bog'lanish va munosabatlarni oydinlashtiradi va shu asosida o'qitishni maqsadi, mazmuni, usullari hamda o'qitish jarayonini jihozlashga doir talablarni belgilab beradi. Geografiya o'qitish metodikasi fani didaktika faniga suyanibgina qolmasdan balki uning rivojlanishi uchun muhim ma'lumotlar beradi. Masalan, o'quvchilarning geografik bilmi, ko'nikma va malakalarni baholash, geografik tasavvur, tushuncha, g'oyalar tizimini shakllantirish va boshqalar.

Psixologiya fani o'quvchilardagi ruhiy faoliyatning umumiy qonunyatlarini o'rgansa, geografiya o'qitish metodikasi esa o'quvchilarning ruhiy faoliyatini, ularning geografik bilimlarni o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lgan tomonlarni o'rganadi. Geografiya predmetini o'qitishda o'quvchilarning yoshi, bilimi, fikrlash qobiliyatini e'tiborga olmasdan turib, ularning o'quv faoliyatiga samarali ta'sir etib bo'lmaydi. Shu tufayli geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan chambarchas bog'langan.

Geografiya ta'limi metodikasi ekologiya fani bilan ham uzviy bog'langan. Maktab, akademik litsey va kasb hunar kollejlardagi geografiya ta'limida atrof-muhit muhofazasiga va tabiiy resruslardan oqilona foydalanish masalalariga katta e'tibor berilgan. Tabiiy geografiya boshlang'ich kursidan boshlab (5-sinf), umumiy o'rta ta'lim geografiya predmetlarida tabiiy resruslardan oqilona foydalanish, tabiat tarkiblarni xo'jalik faoliyati ta'sirida ifloslanishi, ularni oldini olish va atrof-muhit muhofazasi masalalari atroflicha ko'rib chiqilgan.

Geografiya ta'limi metodikasi tarix, til va adabiyot va boshqa gumanitar fanlar bilan ham bog'langan. Maktab geografiyasida geografik bilimlarning rivojlanishini, har bir materik va o'lkalarni tabiatni va uni o'zlashtirish tarixini o'rganish tarixiy manbalarini o'rganish bilan bog'liq. Geografik nomlarni to'g'ri yozilishi, ularni talqini, kelib chiqishi va mazmunini aniqlashda tilshunoslik qonunyalari va qoidalari asosida olib boriladi. Maktab geografiyasida jahon, mamlakatlar va hududlarini o'rganishda, geografik qobiqni tarkibiy qismlari va undagi jarayonlarni o'quvchilarga tushuntirilishida badiiy adabiyotlardagi yorqin ifodalar, talqinlar va tavsiflardan foydalaniladi.

Geografiya o'qitish metodikasi kimyo, geografiya va qishloq xo'jaligi fanlari bilan ham chambarchas bog'langan. Geografik qobiqning kimyoviy tarkibini, tabiatni kimyoviy moddalar bilan ifloslanishini va ularni oldini olish yo'llarini o'rganishda maktab geografiyasi kimyo fanining yutuqlariga asoslanadi. Geografik qobiqning asosiy tarkibiy qismi bo'lgan tuproq, o'simlik qoplami, hayvonot dunyosini va turli xil ekinlarni yetishtirishni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda maktab geografiyasi geografiya va qishloq xo'jaligi fanlari tizimi yutuqlariga asoslanadi.

Geografiya ta'limida ma'lumotlarni umumlashtirish va tashkil qilishda, zamonaviy texnika vositalaridan foydalanishda maktab geografiyasi matematika, statistika va axborot texnologiyalari fanlari yutuqlariga asoslanadi.

Hozirgi davrda geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalar qo'llanilmoqda va ulardan foydalanishning ilmiy –metodologik asoslari ishlab chiqilmoqda. Mazkur sohada geografiya ta'limi yangi pedagogik texnologiyalar fani yutuqlariga tayanadi.

***Tayanch so'z va iboralar:** didaktika, pedagogika, geografiya, metodika, o'qituvchi, o'quvchi, ta'lim, tarbiya, qonun, qoniniyat, qoida, maqsad, vazifa, obyekt, predmet,*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya o'qitish metodikasi qanday fanlar tizimiga kiradi?
2. Geografiya o'qitish metodikasi qanday qisimlarga bo'linadi?
3. Didaktika nimani o'rganadi?
4. Geografiyaning umumiy metodikasi nimani o'rganadi?
5. Xususiy geografiya kurslarini o'qitish metodikasi bilan qanday fanlar shug'ullanadi?
6. Geografiya o'qitish metodikasining umumiy vazifalariga ta'rif bering.
7. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fanlar bilan bog'langan?

8. Geografiya ta'limi metodikasi fanini geografiya fani bilan bog'liqligi nimalarda ifodalanishining chizmasini tuzing?
9. Geografiya ta'limi metodikasi qaysi fan ishlab chiqqan qoida, qonuniyat va qonunlar asosida rivojlanadi?
10. Geografiya o'qitish metodikasi psixologiya fani bilan qanday bog'langan?
11. Geografiya o'qitish metodikasini boshqa fanlar bilan bog'lanish chizmasini tuzing.
12. Geografiya fanining boshqa fanlar aloqasiga klaster tuzing.

II BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TARIXI

Geografiya fani eng qadimgi fanlar qatoriga kiradi, shuning chun uning rivojlanish tarixi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Har bir bosqichda geografiya fanining ayrim tarmoqlari ma'lum bir sharoit ta'sirida juda tez rivojlanib kelgan.

2.1. Qadimgi davrda geografiya ta'limining rivojlanishi.

Qadimgi davrda geografiya fani va ta'limining rivojlanishini ikki bosqichga bo'lib o'rganish mumkin: a) geografik bilimlarning dastlabki to'planishi; b) geografiya fanining shakllanish va rivojlanish.

Geografik bilimlarning dastlabki to'planishi eramizdan oldingi VII-asrgacha davom etgan. Geografik bilimlar ibtidoiy jamoa davrida odamlarning ehtiyoji munosabati bilan qo'llana boshlangan. Ularning birinchi geografik bilimlari joyda mo'ljal olish va eng sodd haritalar tuzishdan iborat bo'lgan. Odamlarni dengiz bo'ylab suza boshlashi geografiya fanini rivojlanishida juda katta omil bo'lib hisoblanadi. Ayniqsa Kritliklarning O'rta dengiz bo'ylab suzishlari va Gibraltar bo'g'ozini orqali Atlantika okeaniga chiqish juda ko'p geografik nomlarni vujudga kelishiga olib keldi. Bunday nomlarga Yevropa va Osiyo nomini aytish mumkin. Kritliklar uchun g'arb tomon Yevropa, sharq tomon Osiyoni bildirgan. Eramizdan avvalgi VII-asrlarga kelib geografiya fanini rivojlanish markazi qadimgi Yunonistonga ko'chdi. Yunonistonda juda ko'p fanlar shakllandi va rivojlandi. Mazkur davrdagi mashhur olimlardan Gomerni tomonidan miloddan oldingi XII-asrda dunyo haritasi tuzilgan va bu haritada asosan O'rta dengiz atrofi tasvirlangan.

Geografiya fanining shakllanishi bosqichi. (Eramizdan avval VII-asrdan eramizning V-VI asrlarigacha) mazkur bosqichda kemachilikning rivojlanishi odamlarni dunyo haqidagi bilimlarini kengaytdi hamda yirik davlatlarning vujudga kelishi tufayli falsafa fani rivojlana boshladi. Ushbu bosqichda geografiya va boshqa fanlar falsafa tarkibida rivojlangan. Eramizgacha VI-asrga kelib yerning shakllanishi haqida turli fikr va qarashlar paydo bo'ldi. Mazkur bosqichda yer Anaksimandir (eramizgacha VI-asr) o'sha paytda fanga ma'lum bo'lgan dunyo haritasini chizib, yerni tavsifini tuzgan. Shundan boshlab geografiya bo'yicha yirik asarlar yozila boshlandi. Ular geografik darsliklar o'rnini bosgan. Aristotel tomonidan miloddan avval IV-asrda yerning sharsimonligi, yerda

Issiqlik mintaqalarining mavjudligi isbotlandi. Dunyo haritasi tuzildi. Uning haritasida Gomer haritasidagi joylar yanada kengaytirilib, Afrikaning Shimoliy qismi, Osiyo va Yevropa qit'olari tasvirlangan. Osiyodagi Hindiston, Amudaryo va Sirdaryo, Kaspiy dengizi, Yevropadagi Italiya, Makedoniya, Ichki (O'rta) dengiz, Iberiya va boshqa joylar tasvirlangan. Aristotel Yer sharini kishilar yashaydigan issiq mintaq va kishilar yashamaydigan sovuq mintaq ajratilgan. Aristotel tomonidan tuzilgan "Meteorologiya" kitobini yozgan.

Geografiya predmeti bo'yicha birinchi darslikni miloddan avvalgi III - asrda Eratosfen yozdi va "Geografiya" atamasini fanga olib kirdi. Mazkur darslik uch qismdan iborat bo'lgan. Birinchi qismida geografiyaning rivojlanish tarixi, ikkinchi qismida Yerning o'lchamlari, quriqlik va okeanlar chegaralari, iqlimlar tavsifi berilgan, uchunchi qismida esa quriqlikni materiklar va okeanlarga bo'linishi va o'sha davrdagi yirik davlatlar tavsifi berilgan. Bundan tashqari Eratosfen dunyo haritasini tuzgan va Yerning o'lchamlarini aniqlagan.

Eramizgacha bo'lgan II-asrning oxiri va eramizning birinchi asrida Strabon 17-tomli "Geografiya" nomli asar yozgan. Strabon tomonidan mamlakatshunoslik geografiyasi rivojlantirilgan.

Huddi shu davrda geografiya fanining rivojlanishiga Klavdiy Ptolomiy juda ulkan hissa qo'shgan. U geografik haritalarni daraja to'ri bilan tuzish usulini ixtiro qilgan. Shu usulda dunyo haritasini tuzgan, 8-tomlik "Geografiya" asarini yozgan. Uning kitobida keltirilgan haritalar konusli va stereografik proektsiyalarda tuzilgan. Shimol doimo haritalarning yuqori qismida tasvirlangan.

Demak, qadimgi bosqichlarda geografiya atamasi fanga olib kirilgan, dunyo haritasi tuzilgan, geografiya predmeti bo'yicha kitoblar va darsliklar yozilgan. Haritalarni daraja to'g'ri bilan tuzish usuli ixtiro qilingan. Shimol tomon haritalarni yuqori qismida tasvirlanishi mustahkamlangan.

2.2. O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishi

O'rta asrlarda geografiya fani va uni o'qitish metodikasi yanada rivojlandi va chuqurlashdi. Yangi kitob va darsliklar yozildi, yangi yerlar ochilishi bilan dunyo haritasi yanada aniqlasha boshladi.

O'rta asrlarda geografiya ta'limining rivojlanishini ikki bosqichga bo'lishimiz mumkin: o'rta asrning birinchi yarmida geografiya ta'limining rivojlanishi; buyuk geografik kashfiyotlar bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi.

O'rta asrlarning birinchi bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishi. Mazkur bosqichda geografiya ta'limi asosan sharq mamlakatlarida rivojlandi. Mazkur bosqichida geografiya ta'limining rivojlanishiga oid quyidagi natijalar olingan:

- IV asrda Aleksandr Kosma Indikoplev tomonidan dunyo haritasi tuzildi. Uning haritasida Shimoliy Afrika, Yevropa, O'rta dengiz, Osiyo, Kaspiy dengizi tasvirlangan;

- VIII-IX asrlarda Ahmad Al-Farg'oniy astrolobiya asbobini yaratdi. Uning astronomiya darsligi bir necha asrlar davomida Yevropa mamlakatlarida asosiy darslik sifatida qo'llanildi;

- Muhammad Ibn Al Xorazmiy IX asrda “Surat-al-Arz” nomli kitob yozgan, dunyo haritasini tuzgan, geodezik o’lchov ishlarini olib borgan;

- Abu Rayhon Beruniy birinchi bo’lib globusni yaratdi, Dunyo haritasini tuzdi. Geografiya fanini rivojlanishiga katta hissa qo’shdi. U “Hindiston”, “Meniralogiya”, “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”, “Geodeziya (matematik geografiya)” va boshqa ko’plab asarlar yozgan;

- Abu Ali Ibn Sino relyefni vujudga kelishida ichki va tashqi kuchlarni o’rni va ahamiyatini ochib beradi;

- Zahiriddin Muhammad Bobur o’zining “Boburnoma” asari bilan regional geografiyani rivojlanishiga ulkan hissa qo’shdi. “Boburnoma”da keltirilgan ma’lumotlar asosida O’rta va Janubiy Osiyo davlatlarining o’rta asrlardagi tabiiy sharoiti va xo’jaligi haqida fikr yuritish mumkin.

Demak, o’rta asrlarning birinchi qismida geografik bilimlar yanada kengaygan va chuqurlashgan.

2.3. Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi

Ushbu bosqichdan boshlab Yevropada fan yana rivojlana boshladi. Natijada Dunyo ahamiyatiga ega bo’lgan kashfiyotlar qilindi. **1492**-yil Xristofor Kolumb tomonidan Amerika qit’asi ochildi. **1498**-yili Vasko-da-Gama boshliq Portugaliya ekspeditsiyasi Afrikani aylanib o’tib, Evropadan Hindistonga dengiz yo’lini ochdi. **1519-1521** – yillari Fernan Magellan boshliq Ispaniya ekspeditsiyasi okean bo’ylab Dunyo aylana sayohatni amalga oshirdi va Yerning sharsimonligini yana bir bor isbotladi. **1650**-yili Golland olimi B.Vareniy “Umumiy geografiya” nomli asar yozdi. Mazkur asarda geografiya ikki qismga, ya’ni umumiy va xususiy qismlarga bo’ladi.

2.4. Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida geografiya ta’limining rivojlanishi

XVII-asrdan boshlab Yer yuzasi tabiatini o’rganish bo’yicha maxsus ekspeditsiyalar uyushtirila boshlandi. Geografik ma’lumotlarni yiqilishi va ularni umulashtirish asosida yirik ilmiy va amaliy natijalar olindi. XVII- asrning o’rtalarigacha geografiya alohida predmet sifatida o’qitilmas edi. Geografik bilimlar mamlakatshunoslik kurslari tarkibida berilar edi. Buyuk geografik kashfiyotlar va ilmiy geografik tadqiqotlar bosqichi natijalari ta’sirida geografiya faniga bo’lgan e’tibor kuchaydi. Natijada XVII-asrning ikkinchi yarmidan boshlab G’arbiy Yevropa davlatlari maktablarida geografiya alohida predmet sifatida o’quv dasturiga kiritildi. XVIII- asrdan boshlab esa geografiya barcha maktablarda o’qitiladigan bo’ldi. XVIII-asrning boshlarida maktablarni ixtisoslashiga ko’ra geografiyaning ma’lum bir tarmog’i o’qitilar edi. Matematik – navigatsiya maktablarida matematik geografiya, boshqlarida esa siyosiy geografiya o’qitilar edi. Siyosiy geografiya asosan mamlakatlar tavsifidan iborat bo’lgan. XVIII asrning boshlarida I.Gyubner (1719) tomonidan “Yer sharini qisqacha tavsifi” nomli darslik nashr qilindi. Ushbu davrda yirik Golland olimi Vareniy “Bosh geografik ” nomli mashhur asarini yozdi.

XVIII asrning birinchi yarmida geografiya o'qitish metodikasi Gollandiya va Germaniyada rivojlandi. Juda ko'p darsliklar e'lon qilindi. Ammo mazkur darsliklarning mazmuni asosan geografik nomlar, ma'lumotlar va sonlardan iborat bo'lgan. O'quvchilar faoliyati ularni yodlab olishdan iborat edi.

Rossiyada geografiya fanini va uni o'qitish metodikasini rivojlanishida M.V.Lomonosov X.Chebotarevlar katta xizmat qilishdi. XVIII- asrning ikkinchi yarmida X.Chebotarev "Rossiya imperiyasini geografik va metodik tavsifi" nomli darsligini nashrdan chiqardi. Mazkur davrda geografiya ikkita sinfda o'qitilgan: III-sinfda umumiy geografiya, IV- sinfda Rossiya geografiyasi.

XIX- asrning boshlarida Yevropa davlatlari va Rossiyada barcha o'quv muassalarida geografiya ta'limi joriy qilindi. 7-yillik gimnaziyalarning 3-sinfidan IX-sinfigacha geografiya predmeti o'rganilgan. Geografiya predmeti bo'yicha haftalik soatlar miqdori 14 soatni tashkil qilingan. Mazkur davrda Ye.F. Zavyalov, K.P.Arsenov darsliklari bo'yicha geografiya predmeti o'rganilgan.

XIX- asrning ikkinchi yarmida geografiya ta'limining rivojlanishida K.D. Ushinskiy, D.D.Semenov ishlari muhim o'rin tutgan. K.D.Ushinskiy geografiya o'qitishni bir necha tamoillarini ishlab chiqdi. D.D.Semenov "Уроки географии" (Geografiya darslari) nomli darslik yozgan.

XIX asrning oxirida geografiya ta'limini rivojlanishda nemis olimi Oberlenderning metodikasi katta o'rin tutadi. U "Oberlender geografiya metodikasi" deb nomlangan darslik yozgan. Mazkur darslikda quyidagi metodlar ajratilgan:

- analitik-avval Yerni umuman o'rganib so'ngra uni qismlarini o'rganish;
- sintetiya- avval alohida joylarni o'rganib so'ngra Yerni butunlay o'rganish;
- konstruktiv-o'quvchilar harita chizish mobaynida Yer yuzasining asosiy shakllari bilan tanishadi;
- bog'lovchi (assotsiativ) o'rganilayotgan voqea va hodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarga katta e'tibor berildi;
- guruhlashtiruvchi bir xil geografik obyekt, hodisa va jarayonlarni guruhlarini qiyoslashga asoslanadi.

XX-asrning boshlarida geografiya o'qitish metodikasini rivojlanishida D.N.Anuchin, N.Revskiy, A.Sokolyev, E. Petri, Ya.Rudnev, V.Budanov, S.Arjanov va boshqalarning ishlari katta ahamiyatga ega bo'ladi. Mazkur olimlar tomonidan Oberlender metodikasi yanada takomillashtirildi va rivojlantirildi.

XX-asrning 20-yillaridan boshlab Rossiya va hamdo'stlik mamlakatlarida 9-yillik mehnat maktablari tashkil qilindi (1-bosqich I-IV sinflar, ikkinchi bosqich VI-IX sinflar) geografiya ta'limining maqsadi va mazmuni o'zgaradi. **1921** yil D.N. Anuchin tomonidan yagona geografiya dasturi ishlab chiqildi, bungacha har bir tuman va maktab o'zini dasturiga ega bo'lgan. D. N. Anuchin dasturiga binoan III-sinfda o'z qishlog'i, shahri, tumani geografiyasi; IV sinfda mamlakat turli mintaqalarining tabiati; V sinfda "Qit'alar geografiyasi", VI - VII sinflarda Rossiya geografiyasi, VIII sinfda iqtisodiy geografiya, IX sinfda astronomiya va astrologiya o'tilgan.

XX-asrning **25-30** yillarida geografiya ta'limiga e'tibor yana pasaydi. **1924** yildan maktablar yangi dasturga o'tdi, bu dastur bo'yicha alohida fanlar o'tilmas, balki tabiiy va ijtimoiy fanlar asosi majmuasi o'tilar edi. **1927 -28** yildan boshlab geografiya yana alohida fan sifatida o'qitila boshlandi. **1934-yil 15** mayda

geografiya fanini o'qitish bo'yicha davlat qarori chiqdi. Unda geografiya o'qitishni sifati o'ta pastligi qattiq tanqid qilindi. Mazkur qarorga muvofiq geografiya fani uch bo'g'inga bo'lib o'qitila boshlandi: boshlang'ich 3-sinfda o'z turar joyining tabiiy geografiyasi, 4-sinfda tabiat zonalari, 5- sinfda umumiy tabiiy geografiya, 6-sinfda qit'alar tabiiy geografiyasi, 7-sinfda mamlakat iqtisodiy geografiyasi soatlar miqdori ko'paytirildi. "География в школе" jurnali nashr qilina boshlandi. 1958- yil dekabrda davlat tomonidan maktab haqida qaror qabul qilindi. Unda o'z o'lkasi geografiyasini o'rganishga katta e'tibor berildi. Ilmiy tekshirish institutlari tashkil qilindi, ularda geografiya metodikasi laboratoriyalari tashkil qilindi.

Geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha qator darsliklar A.V.Darinskiy, I.S.Matrusov, L.M.Pancheshnikova va boshqalar tomonidan nashr qilindi.

2.5. Xorijda geografiya ta'limi

Keyingi o'n yilliklarda geografiya o'qituvchilarini tayyorlash va ularni malakasini oshirish tizimi ancha yuqori pog'onaga ko'tarildi. Hozirgi kunda geografiya ta'limi jahonning ko'pgina mamlakatlarida uchta yo'nalishda olib borilmoqda:

1. Barcha o'quvchilar uchun yagona o'quv rejasi va dasturi asosida (Sharqiy Yevropa va sobiq SSSR o'rnida vujudga kelgan davlatlardir);

2. Bir necha asosiy fanlar qatorida ayrim kurslarni fakul'tativ tarzda o'rganish (AQSH, Buyuk Britaniya, Kanada, Yevropaning ko'pchilik mamlakatlarida);

3. Barcha o'quvchilar uchun o'rganish majburiy bo'lgan fanlar qatorida qo'shimcha fakul'tativ mashg'ulotlar (Filippin, Fransiya, Yaponiya va ko'pchilik mamlakatlarda) o'tkazish.

Birinchi guruhga kiruvchi mamlakatlarda geografiya ta'limi asosan tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslaridan tashkil topgan. Shahar va qishloq joylardagi barcha maktablarda yagona o'quv rejasi asosida o'tkaziladi.

Ikkinchi guruh mamlakatlarida geografiya bilimlari maxsus fanlar tarzida emas, balki integratsiya (birikma) tarzida bo'lib, boshqa fanlar tarkibiga qo'shib ketgan. Bunda geografiyani chuqur o'rganishni xoxlovchilar maxsus fakul'tativ mashg'ulotlar orqaligina o'z bilimlarini oshirish mumkin.

Shu tufayli ham bu guruhdagi davlatlarda geografiya ta'limi bo'yicha yagona davlat rejasi yo'q, har bir o'qituvchi maktab sharoiti nuqtai nazaridan kelib chiqib, o'quv dastursini tuzish mumkin. Masalan; AQSHda 1700 dan ortiq okrug mavjud bo'lib, ularning barchasida o'ziga xos bo'lgan geografik ta'lim mavjud va bir-biriga o'xshamaydigan dasturlar bo'yicha ish yuritiladi.

Uchunchi guruh mamlakatlarida geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoriga kirmaydi va uni fakul'tativ mashg'ulotlar orqali o'rganish asosiy o'rinni egallaydi. Umuman olganda Yevropa va Amerikaning rivojlangan mamlakatlarida barcha o'quvchilar uchun majburiy bo'lgan fanlar qatorida xilma-xil murakkablikdagi fakul'tativ kurslar turi keng tarqalgan.

Jahon tajribasida 3 bosqichli ta'lim tizimi asosiy hisoblanadi, ya'ni: boshlang'ich maktab 1-4 sinf, o'rta bosqich 5-9 sinf, yuqori bosqich 10-12 sinf.

Har bir bosqichda geografiya ta'limi o'ziga xos maqsadga ega. Masalan, birinchi bosqich maktablarida geografiya ta'limining asosiy maqsadi atrof- muhtni o'rganish. Ikkinchi bosqichda o'z mamlakatining hayotini o'rganish va zarur kasblar haqida ma'lumotlar olish, ta'limiy ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat. Uchinchi bosqichdagi maktablarda insoniyatning global muammolarini va jahon xo'jaligini o'rganishdan iborat.

Jahon tajribasida geografiya o'qitishning ahvoli muhim emas. Shu tufayli uni o'quvchilarga o'rgatish bo'yicha ikki fikr (yo'nalish) tarafdorlari bor.

Birinchi yo'nalish tarafdolarining fikri o'quv rejalarida geografiyani mustaqil fan sifatida muntazam o'qitishni amalga oshirish bo'lsa, ikkinchi yo'nalish tarafdorlari geografiyani boshqa o'quv fanlari bilan itegratsiya (birikma) tarzida qo'shib o'qitishni isbotlab berishga urinadilar.

O'quv fanlarini birlashtirish borasida AQSH jahonda yetakchi bo'lib, 40-50-yillardagi ta'lim islohatida ko'pgina fanlar qatori geografiya majburiy o'rganiladigan fanlar qatoridan chiqarib tashlandi, tarix va jamiyatshunoslik bilan birlashtirildi. Geografiyani bunday o'qitish o'quvchilarga talay qiyinchiliklarni tug'diradi. Natijada geografiya ta'limining sifati juda pasayib o'quvchilar zarur ko'nikma va malakaga ega bo'lmay qoldilar. Masalan, Michigan universitetining Geografiya fakultetida o'qish uchun ariza bergan 400 o'quvchining yarmi geografiyani faqat boshlang'ich sinflarda o'qiganlari ma'lum bo'ldi. Shu tufayli ham hozirgi kunda AQSHda geografiyani mustaqil fan sifatida tiklash uchun kurash ketayapti.

Jahonning ko'pgina mamlakatlarida fanlarni o'rganish ixtiyoriy bo'lib, o'quvchilar istak hohishlari ostida amalga oshiriladi. Bu guruhga kiruvchi mamlakatlar majburiy fanlar soni 7-8 tadan oshmaydi. Masalan, Finlandiya va Shvetsiyada fin va shved tili, iqtisodiy va sotsologiya, geografiya, kimyo, ingliz tili, din va sport majburiy fan hisoblanadi.

Fin mamlakatlarida 9-yillik majburiy ta'limdan keyin sinfsiz gimnaziyalar keng tarqalgan. Bunday gimnaziyalarda o'quvchi yoki o'quvchilar guruhi o'ziga yillik o'quv rejasi tuzadi. Bundayyillik o'quv reja gemnazilarda kurs rahbarlari va ma'muriyat tomonidan tasdiqlanadi.

Gimnaziyada o'quv yili 6 davrga bo'linadi. Har bir davr 6 haftadan iborat bo'lib, kurslar 32 soatdan tashkil topadi. Har bir kursda bittadan fan kuniga bir soatdan o'qitiladi. Gimnazist kuniga 4-7 soat o'qiydi. Sport darslari mashg'ulotdan keyin o'tkaziladi. Har davr yakunida o'quvchilar bilimi baholanadi. Agar o'quvchi qoniqarsiz baho olsa, u shu kursni qaytadan tanlaydi.

Deyarli ko'pchilik mamlakatlarda geografiya ta'limi tizimi davlatning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy tizimi bilan bog'liq.

Tabiiy va iqtisodiy geografiyani o'rganish asos qilib olingan sobiq SSRda va Sharqiy Yevropa mamlakatlarida tabiat va xo'jalikning rivojlanish qonuniyatlari, jamiyat va tabiat o'rtasidagi munosabatlar, atrof muhit muammolari geografiya ta'limining asosini tashkil qiladi.

Rivojlangan davlatlarda geografiya ta'limining mazmuni sifat jihatidan yuqori bo'lib, o'quvchilarda ma'lum ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Bu davlatlarda geografiya ta'limi ko'proq muammolarni, turli nazariya va

qonunlarni, kategoriyalarni o'rganishga bag'ishlangan bo'lib, o'quvchilarga o'zlashtirishda bir muncha qiyinchiliklar tug'diradi.

Rivojlangan g'arb mamlakatlarida geografiya ta'limida ta'limning ruhiy jabhalari asosiy o'rinni egalagan. O'quvchi ruhiyati, uni bilish faoliyatini o'rganishga katta e'tibor beriladi. Geografiya ta'limi tadqiqotlari psixologlar ishtirokisiz deyarli amalga oshirilmaydi.

Geografiya ta'limida turli matnlar, o'yinlar, imitatsiya keng qo'llaniladi. Masalan, o'quvchi biror kompaniyani prezidenti sifatida fikrlaydi, ish yuritadi, biror muammoni hal qiladi, o'zi xulosalar chiqaradi. Umuman bunday ta'limning asosiy maqsadi o'quvchilarni kelgusi hayotga, ya'ni ishbilarmonlikka tayyorlashdan iborat.

Turli mamlakatlardagi geografiyadan o'quv darsliklari va qo'llanmalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ularda bitta kursni o'qish uchun bir necha qo'llanma chiqariladi. Ko'pchilik hollarda ular qiziqarli ma'lumotlarga boy bo'lib, axborot xususiyatiga ega. Bunday qo'llanmalarda matn 20-30 % ni, tasvir 20 % ni, statistika 20 % ni, savol va topshiriqlar 20 % ni tashkil etadi. Kitobdagi tasvirlar nihoyatda sifatli. Quyi sinflar qo'llanmalarida esa deyarli harita yo'q, ular o'rnini harita sxemalar egallagan. Matnda raqamli sonlar deyarli uchramaydi, mavjudlari ham taqqoslash harakteriga ega bo'lib, ular eng past, eng yuqori, eng kichik, eng baland, eng uzun kabi tarzlarda berilgan.

Mavzu yoki bo'limdan keyin qo'yiladigan savollar va topshiriqlar mavzu mazmunini aks ettirmasligi ham mumkin. Qo'yiladigan savollarning aksariyati muammoli topshiriqlar, diskussiya savollari, amaliy o'yinlar tarzida berilgan. O'quvchilar uchun chiqarilgan geografiya darsliklarida kompyuterlar bilan ishlash uchun maxsus savollar, qiziqarli topshiriqlar, matematik statistika usullari, turli o'yinlar, testlar tarzida geografik bilimlarni egallashga keng o'rin berilgan. O'quvchilar ularni mustaqil bajarishlari jarayonida tadqiqotchi rolini o'ynaydilar.

Angliya geografiya ta'limining kuchli tomonlari quyidagilardan iborat:

- ta'limning nazariy tomonlarini kuchaytirish, ya'ni unda hozirgi zamon geografiya tadqiqot metodlarini ko'proq o'rgatish;

- geografiya ta'limi jarayonida psixologik-pedagogik tadqiqot metodlaridan unumli foydalanish, o'quvchilarni gipotezalar tuzishga o'rgatish;

- darslarda turli mazmundagi ekasperementlar uyushtirish ya'ni tassavur, tushuncha va turli xil qarashlarni shakllantirish metodlariga keng o'rin berilgan;

- o'tilayotgan muammoni muallif fikri asosida va unga qarshi asosda o'rganish;

- 5 – 8 sinflarda geografiyaga haftada ikki soat vaqt ajratilgan. Bu sinflarda asosan Yevropa va Yevropadan tashqari mamlakatlar geografiyasi o'rganiladi. Topografiya va kartografiya asoslari bo'yicha ham bilimlar beriladi.

O'qituvchilar diqqatiga bir nechta variantdagi darsliklar tavsiya etiladi. "Mamlakatlar va xalqlar", "Yer va inson", "Yangi geografiya", "Yer bilimi" va h.k.

9 – 10 sinflarda geografiya mustaqil fan sifatida o'rganilmaydi desa ham bo'ladi. Ayrim yerlardagina qiziquvchi o'quvchilar bilan Yevropa va Germaniya geografiyasi chuqur o'rganiladi. Bu kurslarda mamlakatlar iqtisodi, siyosiy va davlat tuzimiga oid bilimlar yetakchi o'rinni egallaydi. Keyingi paytlarda

geografiya, tarix, sotsiologiya, iqtisod bilimlari birgalikda birlashgan kurslar orqali o'qitishga e'tibor kuchaymoqda.

Gimnaziyada (11-13-sinflar) ayrim joylardagina geografiya qisman mustaqil fan sifatida o'qitiladi. Ba'zi geografik bilimlar birlashgan kurslar turkumidagi fanlarda ham beriladi.

Yuqori sinflarda geografiya fanlarida mujassam muammolarni o'rganishga ko'proq e'tibor beriladi. Masalan, "Insoniyatning ko'payishi", "Ocharchilik muammolari", "Transport muammosi", "Sanoat markazlarida inson hayoti", "Sanoat iqtisodi" va h.k.

Fransiya maktablarida geografiya ta'limi bir muncha yaxshi yo'lga qo'yilgan. Geografiya o'qitishning maqsadi va vazifalari juda aniq belgilab qo'yilgan.

Fransiya geografiya dasturi ikki bosqichli maktablarga mo'ljallangan. Shunisi qiziqki Fransiyada sinflar tezkari hisob bilan yuritiladi. 1- bosqich maktab 6,5,4,3 (o'quvchilar yoshi 11- 15 yoshgacha). Oliy ma'lumot olish faqat litseylarda amalga oshiriladi.

2-bosqich, 2,1 va bitiruvchi (15-17yosh) sinflardan iborat Geografiya ta'limi 6-sinfdan boshlanadi, bunda "Umumiy geografiya va Afrika materigi" o'rganiladi. 5- sinfda Amerika, Osiyo, Avstraliya, Antarktida, 4- sinfda Yevropa (Fransiyadan tashqari), 3- sinfda Fransiya geografiyasi o'qitiladi. Litseyda o'qishni davom ettirish 2,1 va bitiruvchi sinflarga to'g'ri keladi.

2-sinfda geografiya dasturi kollejda olgan (6-5-4-3) bilim va ko'nikmalar chuqurlashtiriladi.

Litseyning birinchi sinfida Fransiya geografiyasi bo'yicha o'quvchilar 2-bosqich maktabida olgan bilimlari chuqurlashtiriladi. Bitiruvchi sinflarda to'rtta yirik davlat-AQSH, Rossiya, Xitoy, Yaponiya geografiyasi chuqur o'rganiladi.

Fransiya geografiya darsliklarining ustun tomoni shundaki, ular muammoli qilib yozilgan. Barcha muammolar "inson -tabiat" mazmunidan kelib chiqadi.

Finlandiya maktablarida ham geografiya ta'limi o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, geografiya o'qitilishi rivojlangan mamlakatlarga qaraganda birmuncha yuqori pog'onada turadi. Ta'lim ikki bosqichdan iborat: 1- bosqich 9 yillik majburiy ummota'lim xalq maktabi, 2- bosqich gimnaziyalardan iborat.

Birinchi bosqich maktabda geografiya ta'limi 3-sinfdan boshlanadi va 9-sinfdan tugaydi, 3-4 sinfda o'z mamlakati va qo'shni Shimoliy davlatlarni tabiati va xo'jaligiga oid muammolar beriladi.

Gimnaziyaning birinchi yilida geografiya majburiy fan sifatida o'rganiladi, boshqa sinflarda esa o'quvchilar xoxishiga ko'ra maxsus kurs sifatida o'rganish mumkin. Finlandiyada o'quv rejasi tez-tez almashtirib turiladi.

Vengrya maktablarida geografiya ta'limi 7-yil davom etadi. 4 yil asosiy (5-8 sinf) va 3 yil (9-10-11 sinf gimnaziyada) darslar haftada 2 soat. Geografiya ta'limi jarayonida 65% vaqt yangi mavzuni bayon qilishga 3% sayohatga, 29% amaliy mashg'ulotlarga ajratiladi. Keyingi paytlarda Vengriya gimnaziyalarida geografiyaga ajratilgan soatlar kamayishi kuzatilmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda xalq maorifiga keyingi yillarda katta e'tibor berilmoqda. Masalan, Osiyoning ko'pgina mamlakatlarida 1985 yillargacha xalq ta'limi uchun ajratilgan mablag' 20 barobardan ortiq o'sdi. Ayniqsa Malayziya, Saudiya Arabistoni, Iordaniya, Singapur, Janubiy Koreya, Tailand, Suriya,

Hindiston, Pokiston, Turkiya kabi mamlakatlarda xalq maorifi rivojlanishi ancha yuqori bo'ldi.

Osiyodagi ko'pchilik mamlakatlarda majburiy ta'lim 5 yildan 10 yilgacha, o'rta maktabda o'qishni davom ettirish 4 yildan 8 yilgacha.

Geografiya o'quv dasturlari ko'pchilik davlatlarda bir xil bo'lib, mamlakatning tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishga bag'ishlanadi.

Keyingi paytlarda rivojlanayotgan mamlakatlarda o'quv dasturlari geografiya darslari mamlakat xalq xo'jaligi ehtiyojini e'tiborga olgan xolda tuzilmoqda va yaratilmoqda.

Chet el davlatlarida geografiya ta'limida eng ko'p qo'llaniladigan usullar quyidagilar hisoblanadi:

1. Evristik suhbat metodi. Bunda asosiy e'tibor o'quvchilarni ko'proq mustaqil bilim olishga, kichik tadqiqotlar qilishga o'rgatishdan iborat. Kartinalar, turli xil xujjatlar, vositalar asosida muammolar va savollar o'quvchilar diqqatiga havola etiladi. Bunday usul ko'proq AQSH, Buyuk Britaniya, Yangi Zillandiya, G'arbiy Yevropa davlatlarida keng tarqalgan.

2. Tarqatma kartochnalar usulida turli chizmalar, jadvallar, haritalar turlicha xatoliklarga yo'l qo'yib tuziladi va tarqatiladi, o'quvchilar yo'l qo'yilgan o'sha xatolarni mustaqil topishlari talab qilinadi. Turli xil misollar va masalalar yechish ham o'quvchilarni darsga bo'lgan qiziqishlarini oshirish tufayli ulardan keng qo'llaniladi, o'quvchilarda ishbilarmonlik, uddaburonlik hislatlarini shakllantirish uchun ham ko'proq misol va masalalardan foydalaniladi. Tayyor mahsulotni qayerda sotish, transport harajatlarini aniqlash, mehnat resurslaridan unumli foydalanish kabi misol va masalalar yechishsiz amalga oshmaydi.

3. Matnlar, ya'ni javoblar to'g'ri, noto'g'ri tarzda aralashtirilib berilishi shulardan to'g'risini raqamlar bilan belgilab ajratish keng tarqalgan usullardan hisoblanadi.

4. Statistik manbalar bilan ishlash, kartografik qo'llanmalardan foydalanish, matematik modellashtirish keng tarqalgan o'qitish usullari hisoblanadi. Ayniqsa diskussiya, tortishuvlar kapitalistik mamlakatlar geografiya ta'limida keng tarqalgan.

Tayanch so'z va iboralar: antik davr, o'rta asr, buyuk geografik ishlar, ilmiy geografik ishlar, darslik, o'quv qo'llanma, kartografik qo'llanma, Gyubner, M.V.Lomonosov X.CHebotarev, K.D. Ushinskiy, D.D.Semenov, D.N. Anuchin, Oberlender.

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Birinchi "Geografiya" kitobini qachon va kim tomonidan yaratgan?
2. Qadimgi davlatlarda qaysi olimlar geografiya fanini va o'qitish metodikasini rivojlantirishga katta hissa qo'shgan?
3. O'rta asrlarda geografiyani va o'qitish metodikasini rivojlanishiga katta hissa qo'shgan olimlarni aniqlang va ularning qilgan ishlari haqida o'rtoqlaringiz bilan suhbatlashing.

4. Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida o'qitish metodikasi bo'yicha qanday darsliklar yaratilgan?
5. Oberlender geografiya metodikasida qanday metodlar ajratilgan?
6. XX asrda xorijning qaysi davlatlarida geografiya ta'limi yaxshi rivojlandi?

III BOB. O'ZBEKISTONDA GEOGRAFIYA TA'LIMINING RIVOJLANISHI

O'zbekistonda jumladan, O'rta Osiyoda geografiya ta'limining rivojlanishi uzoq tarixga ega. O'rta asrlarda geografiya ta'limining markazi sharqqa ko'chgan. Mazkur davrning buyuk geograflarini asosiy qismini yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk o'zbek olimlari tashkil qiladi. Ularga Ahmad Farg'oniy, Muhammad Xorazmiy, Abu Rayhon Beruniy, Ulug'bek, Zahiriddin Muhammad Bobur va boshqalar kiradi.

3.1. XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida geografiya ta'limining rivojlanishi

Mazkur davrda yurtimizda geografiya ta'limining rivojlanishi rus-tuzem maktablarining ochilishi va mazkur maktab o'quvchilari uchun darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratilishi bilan bog'liq. Shu munosabat bilan XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida o'zbek tilida juda ko'p darslik va qo'llanmalar chop etildi. Ushbu davrda geografiya fanini rivojlanishi ma'lum bir omillarga bog'liq bo'lgan. Jumladan, Rossiya O'rta Osiyoni bosib olgandan so'ng, uni boshqarish uchun rus tilini biladigan mahalliy millat vakillari zarur edi. Ikkinchi tomondan, XIX-arsning oxirlarida Turkistonda milliy uyg'onish davri boshlandi, ya'ni jadidchilik davrida millat taraqqiyotini yanada jadallashtirish maqsadida yangi usul maktablari tashkil qilina boshlandi.

Mazkur maktablarda geografiya fanini o'qitishga alohida e'tibor berilgan. Jadidchilik davrida chop etilgan geografik darsliklar, qo'llanmalar yaratilish tarixi, O.Mo'minov (1986y), B.Qosimov (1999y), D.Alimova va D.Rashidova (1998y), X.Vaxobov va N.Alimova (2001 y) va boshqalar tomonidan o'rganilgan.

3.1.1. Jadidchilik harakatida ta'lim va tarbiya

Toshkentda 1900 yili "Yangi usul" maktabi ochildi. Mazkur maktablarda geografiyaga alohida ahamiyat berildi. 1905 yil Samarqanddagi yangi usul maktablari uchun o'zbek tilida "Turkiston va unga qo'shni mamlakatlar kartasi" nashr qilinadi. Shundan so'ng o'zbek tilida qator darslik va qo'llanmalar chop etila boshlandi: 1909 yil Fotix Karimning geografiya fani bo'yicha darsligi Orenburgda nashr etiladi. 1914 yil Muhammad Amin Karimiyning "Jug'rofiyai riyoziy" (Matematik geografiya) 4 va 5 sinflar uchun nashr qilindi. 1915 yil "Yer yuzi" darsligi chop etiladi.

O.Mo'minov ma'lumotiga binoan 1870 yildan boshlab o'zbek tilida "Turkiston viloyati" gazetasi nashr qilina boshlandi. Mazkur gazeta sahifalarida geografiyaga oid juda ko'p maqolalar e'lon qilindi. Unda Mahmudxo'ja Bexbudiy,

Zokirjon Furqat va boshqalarning sayohatnomalari haqidagi ma'lumotlar e'lon qilina boshlandi bu esa o'sha davrdagi ziyolilarni dunyoqarashiga katta ta'sir ko'rsatdi. XIX-arsning 80-yillarida Turkistonda "rus-tuzem" maktablari tashkil qilinishi boshlandi. Mazkur maktablar uchun nemis olimi A.Geykiyning "Yer xususidagi ilmdan olingan so'zlar" nomli kitobi **1899** va **1901** yillari nashr etildi **1910** yildan so'ng rus-tuzem maktablarining 3 va 4 sinflar uchun haftasiga 4 soat geografiya darsi o'quv rejasiga kiritilgan, bu esa boshqa fanlarga nisbatan ancha ko'p edi.

Jadidchilik davrida geografiyani o'qitishga alohida e'tibor qaratildi. "Jadid" so'zi arabcha so'z bo'lib, "yangi", "jadidchilik" esa yangilik tarafdorlari degan ma'noni bildiradi. XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida Turkistonda chor mustamlakachiligining kuchayishi natijasida o'lkada jadidchilik harakatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Jadidlar Misr, Turkiya, Kavkaz, Turkiston va boshqa o'lkalarda siyosiy oqim sifatida yuzaga keldi. Jadidlar o'z davrining eng ilg'or kishilaridir. Bu kishilar jamiyatning qaysi tabaqasiga mansubligidan qat'iy nazar, yangilik, taraqqiyot, ma'rifat va madaniyat tarafdori bo'lib chiqdilar.

Turkistonlik jadidlar ona Vatanlarini mustaqil, ozod holda ko'rishni o'zlarining bosh maqsadlari deb bildilar. Jadidchilik nomoyondalari milliy ozodlik kurashida qurol kuchi bilan muvaffaqiyat qozonib bo'lmaslini bilishar. Shu bois ular milliy istibdodga tushib qolishlarining sabablarini tahlil qilib, bularning tub ildizlari yo'q qilib tashlash lozimligini anglab yetdilar. Natijada jadidlarining hamma narsadan oldin halqqa ma'rifat berish lozim degan g'oyasi yuzaga keldi. Jadidlar 1906 yildayoq "Taraqqiyot" deb nomlangan gazeta nashr ettirib, o'z g'oyalarini tarqata boshladilar. Turkistonning turli shaharlarida jadid maktablari ochilib, ularda diniy ilmlar bilan birgalikda dunyoviy bilimlar jumladan tabiat haqidagi bilimlar ham targ'ib qilina boshlandi. Jadidlar uchun ilm va ma'rifat yagona qurol bo'lib, ular shu qurol yordamida o'lkada ijtimoiy – iqtisodiy va madaniy taraqqiyot uchun kurashmoqchi bo'ldilar. Jadidlar o'z ezgu orzularini, faqat maktab, ma'orif va ta'lim tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish, uni rivojlantirish bilangina amalga oshirish mumkin, deb bildilar.

Jadidlar ma'rifati haqida gap ketganda dastlab Qirimlik Ismoil Gaspirinskiyni tilga olish kerak. U Rossiya musulmonlari orasida birinchi bo'lib "Maktabi usuli jadida" ya'ni "Yangi usul maktabi"ga asos soldi. Ismoil Gasprinskiy taklif etgan "Usuli jadid" maktabining tuzilishi, darslarning tashkil qilinishi, o'qitish metodikasi, nazorat turlari ko'p jihatdan Yevropa ta'lim tizimiga yaqin bo'lgan. U madrasalarni isloh qilish, dunyoviy fanlarni o'qitish masalalarini ko'tardi. Jumladan, diniy fanlar bilan birga tibbiyot, kimyo kabi fanlarni o'rganish zarurligi haqida so'z yuritadi. I.Gasprinskiy yangi usulni targ'ib qilish, jadid maktablarini tashkil ettirish uchun turli joylarga safar qiladi. Turkistonda ham 2 marta bo'lib, mahalliy halq yordamida, dastlabki yangi usul maktablari ochishga muvaffaq bo'ldi.

Markaziy Osiyo jadidchiligi haqida gap ketganda buni Behbudiy, Munavvar qori, Shakuriy, Fitrat, A.Avloniy kabi o'nlab ma'rifatparvar ilm darg'alarning faoliyatisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Ushbu davrda eng mashhur allomalardan biri Mahmudxo'ja Behbudiy Turkistonda jadidlar harakati asoschilaridan bo'lib, jahonga mashhur bo'lgan

geograf, atoqli jamoat arbobi, buyuk islomshunos, pedagog olimdir. Uning tomonidan “Yangi usul maktablari” uchun “Turkiston haritasi”, “Muntahabi jug’rofiyaiy umumiy” (qisqacha umumiy geografiya), “ Madhali jug’rofiyaiy imroniy”(Aholi geografiyasiga kirish),“Muxtasari jug’rofiyaiy Rusiy” (Rusiyaning qisqacha geografiyasi) darsliklari va qator sayohatnomalar e’lon qilingan. Ushbu darslikda geografiya haqida keng va tushunarli ma’lumotlar berilgan.

Mahmudxo’ja Behbudiyning “Kitobi muntahabi jug’rofiyai umumiy va namunai jug’rofiya” darsligi **1905** yili 24 avgustda Sankt-Peterburg senzurasidan ruhsat olinib, **1906** yil Samarqandda chop etilgan va **106** sahifadan iborat bo’lgan. Darslik adibning tanlangan asarlarining (**1999** y) kirish qismida geografik nuqtai nazardan juda yaxshi va har tomonlama tahlil qilingan. Darsning muhim va ilmiy metodik jihatlaridan biri u Turkiston nuqtai nazaridan, Turkiston aholisining bilim saviyasi nuqtai nazaridan yozilgandir. Darslikdagi har bir mavzu yoritilganda Turkiston tabiati, xo’jaligi, aholisi albatta misol keltiriladi yoki mazkur bilimlar Turkiston haqidagi bilimlar, turkistonliklar bilimi bilan solishtiriladi. Demak, Mahmudxo’ja Behbudiyning darsliklarida o’lkashunoslik ma’lumotlaridan foydalanish va yosh avlodga, vatanga nisbatan muhabbat tushunchalarini shakllantirishni asoschilaridan biri deyishga to’la asosimiz bor. Chunki umumdunyoviy bilimlar o’lkashunoslik bilimlari bilan chambarchas bog’langan holda berilgan. Bundan tashqari darslikda asrimiz boshlaridagi Turkistonda dunyoviy bilimlarni o’qitish xolati va ommaning hamda ulamolarning bilim darajasi ham aniq va haqqoniy baho berilgan.

Darslikning mazmuni quyidagidan iborat: kirish; “jug’rofiya” degan so’zning ma’nosi; jug’rofiya qachon paydo bo’lgan; Turkistonlik donishmandlar; jug’rofiyani o’qimoqni nafi; jug’rofiyani o’qimoq musulmonlarga lozimdir; eski va yangi donishmandlar; yangi muhokamani so’zidan namuna; Yer aylanganda ustidagilar yiqilmasligi; atrof; jixoyati asliya; harita; plan; xukumat va xukumronlar; din va odat; o’lchak miqiyos; Amriqoning topilishi; tavsil va tabix.

“Geografiya” so’zining ma’nosini Mahmudho’ja Bebbudiy ta’rifi bo’yicha “Yr va tuprog’ni bayon qilaturg’on ilimni aytadur”. Darslikda geografiyani quyidagi tarmog’lari ajratiladi: “Matematik geografiya” (Jug’rofiyai riyoziy), Tabiiy geogrfiya (Jug’rofiyai tabiiy), Tarixiy geografiya (Jug’rofiyai tarixiy), Siyosiy geografiya (Jug’rofiyai siyosiy) va x.k. lar. Xulosa qilib adib geografiyani dunyo va undagi tabiiy va ijtimoiy xodisalar haqida bilim beradigan jahonnomadur deb ta’rif beradi.

“Geografiya qachon paydo bo’lgan” qismida geografiyaning qisqacha rivojlanish tarixi quyidagi bosqichlarga bo’linib yoritiladi: qadimgi, o’rta asrlar, buyuk geografik kashfiyotlar va hozirgi bosqich. Har bir bosqichda geografik bilimlarning rivojlanishi chuqur tahlil qilingan.

“Turkiston donishmandlari” bo’limida Turkistonlik allomalarning geografiya faniga qo’shgan hissasi yoritilgan. Mazkur bo’limda Turkiston tarixida tilga olinmagan allomalarning nomlari ham uchraydi.

“Jug’rofiyani o’rganmoqni nafi” bo’limida geografik bilimlarini kundalik hayotda va ta’limda naqadar ahamiyatli ekanligini misollar tariqasida yoritib berilgan.

“Jug’rofiyani o’rganmoq musulmonlarga lozimdur” bo’limida musulmon allomalari asraiga tayangan xolda musulmonlar uchun geografik bilimlarni ahamiyatini ochib berilgan.

“Atrof; Jixoyati Asliya; Harita; Plan” bo’limida ufq va ufqning asosiy va oraliq tomonlari, harita va plan haqida bilimlar tizimi berilgan. Haritaning Behbudiy ajratgan turlari hozirgi turlarga mos keladi (umumiy, mavzuli, topografik) “xaritai umumiy, xaritai xususiy, xaritai to’pografik”.

“Xukumat va xukumronlar” bo’limida davlatlarni boshqarishning turlari keltirilgan bo’lib, mazkur turlar hozirgi turlarga diyarli mos keladi.

“Din va odat” bo’limida din geografiyasi, aholi geografiyasi haqida to’xtalib o’tilgan. Xulosa qilib aytganda, mazkur darslik juda katta amaliy va ilmiy ahamiyatga ega. U o’lka geografiyasini rivojlanishida juda muhim, har bir bo’limi alohida tahsinga sazovar bo’lgan asardir.

Munavvar qori Abdurashidxon o’g’li XX – asrning birinchi choragida faqat Turkistondagida emas, Rossiya musulmoni ziyolilari orasida ham mashhur edi. Jamoatchilik uni yangi usul maktablari asoschisi, mohir muallim, darslik va o’quv kitoblari muallifi, jamoat arbobi sifatida xurmat ila tilga olardi.

Munavvar qori Toshkentda “usuli savtiya” maktabini ochadi. U maktabni avval o’z hovlisida, keyin boshqa joylarda ochishga harakat qilardi. U maktabni isloh qilmay turib, odamlarning ongda o’zgarish yasab bo’lmasligini yaxshi tushunib yetgan edi.

Munavvar qori yoshlarni chet elga yuborishni, u yerda ilm fanni o’rganishni targ’ib qiladi. U 1916 yili Toshkentda yig’ilishda nutq so’zlab shunday deydi: “O’zbek ziyoli bolalarining Germaniyaga borib o’qitishga juda muhtojmiz, bolalar o’qib, ilm tahsil olib kelsalar, millatga katta xizmat qila oladilar”. Munavvar qori fors, arab, rus, turk tillarini mukammal bilgan. Munavvar qori 1917 yil may oyida taraqqiyparvar musulmon yoshlari va ruxoniylar ishtirokida o’tgan quriltoyda “Sho’roi islomiya” jamiyati raisini muovini etib saylanadi. Natijada ilg’or fikrli kishilar uning atrofida to’plana boshlaydi. U 1918 yil may oyida Toshkent shahrida “Turk o’chog’i” ilmiy madaniy jamiyati tuzadi. U insonning ma’rifatli bo’lib, ko’zi ochilmaguncha na o’zini, na halqining erkini muhofaza qila olishini, bu iymonsiz ekanini mutafakkirona noziklik bilan o’z asarlarida ifoda etadi.

Abdulla Avloniy 1907 yilda Toshkentning Mirobod mahallasida, keyinchalik Degrez mahallasida yangi usuldagi maktablar ochdi. Xadrada “Maktab kutubxonasi” nomli kitob do’koni ochdi. Avloniyning maktabi o’z oldiga qo’ygan maqsad va vazifalariga mashg’ulotlarni sinf – dars tizimi asosida o’z ona tilida olib borilishi bilan eski usul maktablaridan farq qilar edi. U o’z maktabida bolalarga tabiat, geografiya, tarix, adabiyot, til, hisob kabi fanlardan ma’lumotlar berar edi.

A.Avloniy “Usuli jadid” maktablari uchun to’rt qismdan iborat “Adabiyot yoxud milliy she’rlar”, “Birinchi muallim”, “Turkiy guliston yoxud ahloq”, “Ikkinchi muallim”, “Maktab gulistoni” kabi darslik va o’qish kitoblari yaratdi. Bu asarlarida dunyo halqlari asarlarini ulug’lab, o’z halqini dunyoviy ilmlarni egallashga, madaniyatli va ma’rifatli bo’lishga chaqiradi.

U bolalarda fikrlash qobiliyatini o’stirish va bu tarbiya bilan muntazam shug’ullanishi benihoyat zarur va muqaddas bir vazifa. Binobarin, u muallimlarning “diqqatlariga suyangan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir

vazifadir. Negaki fikrning quvvati, ziynati, kengligi, muallimning tarbiyasiga bog'liqdir" deb ta'kidlaydi. A.Avloniy ilmning jamiyat taraqqiyotidagi rolini tushunardi. Shuning uchun yoshlarni ilm sirlarini bilishga, ayniqsa tabiiy fanlarni bilishga chaqiradi. Chunki bu fanlar tabiatda bo'lgan xodisalarni mohiyatini yechishga imkon beradi. Yoshlarni kitob mutoala qilishga chaqiradi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, halq farovonligi yo'lida qo'llanmasa, u o'likdir. A.Avloniy o'z ilmini amalda qo'llay oladigan kishilarga yuksak baho beradi, ularni *dono insonlar*, deb biladi.

Abdurauf Fitrat XX-asr boshlarida Vatan mustaqilligi va millat farovonligi uchun kurashgan jadidchilik harakati namoyondalaridan biri, u yirik olim, davlat va siyosat arbobi, mohir pedagog va buyuk ma'rifatparvardir. Fitrat o'zbek olimlari ichida birinchi bo'lib, o'sha davrda professor unvoniga ega bo'lgan olimdir. Fitrat o'z asarlarida ta'lim tarbiya va uning maqsadlari maktab-maorif ishlari, bilim berish usullarini va vositalari haqida, ma'rifatli insonlarni tarbiyalash yo'llari haqida to'xtalgan. Fitrat yoshlarni chet tillarni o'rganishga da'vat etgan. U mamlakatni rivojlanishi uchun chet ellar fani, madaniyatidan xabardor bo'lishi lozim deb bilardi. U halq maorifi noziri bo'lgan davrda talabalarni Germaniya, Turkiyaga u yerdagi ilg'or Yevropa ilm-fan, tabobat, texnika sirlarini o'rganish uchun yuborish tashkilotchilaridan biri bo'ldi. Fitrat insonning kamolotga yetishish uchun badan tarbiya muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib, insonning butun a'zosi salomat va quvvatga ega bo'lmasa, unday inson uzoq yashamasligini qayd qiladi.

Jadidlarning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlari va harakatlari natijasida O'rta Osiyoda jumladan O'zbekistonda dunyoviy ilmlar tabiat fanlari, fan texnikaga, tabobatga oid ilmlarni rivojlanishiga turtki bo'ldi. Jadidlarning ta'lim-tarbiya to'g'risidagi qarashlari shu bilan karakterliki, ular ajdodlarimizning bu boradagi qimmatli fikrlari ilg'or, zamonaviy qarashlar bilan uyg'unlashtirdilar. Shu bois ularning pedagogik qarashlari ijtimoiy

3.2. XX arsda O'zbekistonda geografiya ta'limining rivojlanishi

XX asrning 90 yillarigacha O'zbekiston davlati Sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan, shuning uchun geografiya ta'limining ushbu davrda rivojlanishi ma'lum bir ma'muriy va siyosiy qoliplarda olib borilgan. Mazkur davrda geografiya ta'limining rivojlanishi O.Mo'minov (1986 y) tomonidan to'la va har tomonlama o'rganilgan va quyidagicha davrlarga ajratilgan: geografiya ta'limini tashkil qilish davri; geografiya ta'limining tartibga solish davri; geografiya ta'limini hayot bilan bog'lanish davri; geografiya ta'limini takomillashuvi davri.

O'zbekistonda geografiya ta'limini tashkil etish davri (1918-1934 yil). Ushbu davrning boshlarida geografiya ta'limida yagona o'quv dasturi mavjud bo'lmagan, har maktab, tuman va shahar o'zining o'quv dasturini ishlab chiqar edi. Masalan, 1920 yili Toshkent eski shahar ma'orif bo'limi tomonidan mahalliy sharoitni xisobga olgan xolda birinchi bosqich maktablari uchun geografiya fanidan o'quv dasturini nashrdan chiqardi. Dastlabki umumdavlat o'quv dasturi geografiya predmeti bo'yicha D.N.Anuchin rahbarligida A.A.Borzov va

S.V.Chefranov ishlab chiqildi. Mazkur o'quv dasturi asosida Turkiston xalq ma'orif komissariyati geografiya fanidan o'quv dasturini ishlab chiqdi. 1923-1924 yillardan boshlab mehnat maktablari uchun kompleks dasturlar ishlab chiqildi. 1925-1930 yillarda "O'zbekiston sho'rolar jumhuriyatining birlik asosidagi mehnat maktablari uchun dastur", "Birinchi va ikkinchi bosqich maktablari uchun dastur", "Ikkinchi bosqich maktablari uchun jug'rofiya dasturi" va "O'zbekiston birinchi bosqich maktablarining dasturlari" kabi bir necha kompleks dasturlar nashr etildi.

1934 yil 5 sentyabrda "Boshlang'ich va o'rta maktablar to'g'risida" davlat qarori chiqdi. Mazkur qaror maktab geografiyasini rivojlanishida katta ahamiyatga ega bo'ldi. Ushbu dasturlarda o'lkashunoslikni o'rganishga katta ahamiyat berilgan. Ammo mazkur dasturlarning salbiy tomoni mavjud bo'lib, dasterga muvofiq barcha tabiiy geografik kurslar 5-sinfdan, iqtisodiy geografiya kurslari esa 6-7 sinflarda o'rganilar edi. Bu esa geografiya kurslari mazmunini juda ham qisqarishiga olib keldi.

1935 yil 25 avgustda "Boshlang'ich va o'rta maktablarni dasturlari va o'quv rejalari" haqida yangi qaror chiqdi. Ushbu qarorda mavjud dasturlar juda murakkab bo'lib ketganligi qattiq tanqid ostiga olindi. Natijada dasturlardan ortiqcha materiallar olib tashlandi. Shundan so'ng geografiya dasturlari qaytadan ishlab chiqildi. Geografiya predmetlarini soatlari ko'paydi. Iqtisodiy geografiya kurslari 1,5 yil o'tiladigan bo'ldi. Maktablarda o'quv ishlarini tashkil qilish bo'yicha ham ko'rsatmalar berildi: dars o'quv mashg'ulotlarining asosiy va muhim sharti sifatida qaytadan tiklandi. Ushbu davrda geografiya ta'limini asosiy shartlaridan biri bo'lgan darsliklar va o'quv qo'llanmalari yaratish hamda kadrlar tayyorlash milliy dasturi bo'yicha sezilarli ishlar qilindi. Mazkur davrda nashr qilingan darslik va o'quv qo'llanmalarni O.Mo'minov (1986 y) quyidagi qismga bo'ladi:

- rus tilidan o'zbek tiliga tarjima qilingan darsliklar. Bunday darsliklarga "Boshlanma geografiya" (A.Kruber va boshqalar darsligining tarjimasini), "Turkiston", "Boshlang'ich jug'rofiya saboqligi" (G.I.Ivanov) va boshqalar. Mazkur davrda nemis olimi A.Geykning "Tabiiy jug'rofiya" darsligi (1925 y);

- rus tilidan erkin tarjima qilingan darsliklar: "Boshlang'ich jug'rofiya" (G.I.Ivanov);

- O'zbekistonda nashr qilingan darsliklar: "O'zbekiston va unga qo'shni jumhuriyatlar hamda viloyatlar" (N.Balashov, 1925 y), "Jug'rofiya" (N.P.Arxangelskiy, 1933 y), "O'zbekiston sotsialistik sho'rolar jo'g'rofiyasi" (L.Obizov, 1934 y) va b.lar.

Geografiya ta'limi sohasida ishlar juda kam bajarilgan. Faqat 1933 yilda nashr qilingan. N.I.Leonovning "Jug'rofiya metodikasi bo'yicha ocherklar" metodik qo'llanmasi mavjud edi. Bundan tashqari mazkur davrda ma'orif sohasida qator ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi, ularda geografiya ta'limi bo'yicha ma'lumotlar muntazam berib turilgan: "Maorif" (1918 yildan), "Maorif va o'qituvchi" (1925 yil) jurnallari, "Madaniy inqilob"- "O'qituvchilar gazetasi" 1931 yildan nashr qilina boshlandi.

O'zbekistonda geografiya ta'limini tartibga solish davri. Mazkur davrda geografiya ta'limini rivojlanishida 1934 yil 16 mayda chiqqan "Boshlang'ich va o'rta maktabda geografiya o'qitilishi to'g'risida" nomli qarori katta ahamiyatga

ega bo'ldi. Mazkur qarorda har bir sinfda geografiya predmetini o'qitish bo'yicha tavsiyalar berilgan:

- III va IV sinflarda geografik nomlarni mustahkam o'rganishga katta e'tibor berilgan;

- V sinf asosan tabiiy geografiya bo'yicha berilgan bilimlar berilishi va dastur o'quvchilarning yoshini hisobga olgan xolda soddalashtirilishi ko'rsatilgan;

- VI sinf o'quv dasturida qit'alar tabiiy geografik sharoitini o'rganishga e'tibor kuchaytirilgan;

- VII sinf dasturida mamlakatning umumiy tabiiy geografik tavsifi qoldirilishi va o'quv materialining osonlashtirilish, har bir sobiq ittifoq Respublikasining geografik tavsifi kiritilishi ko'rsatilgan. Mazkur qarordan so'ng geografiya predmetiga ajratilgan soatlar hajmi 15 soatga yetkazildi.

Ushbu bosqichda yangi dastur asosida qator o'quv qo'llanmalari va darsliklar tayyorlandi va nashr qilindi. 1936 yil 5-sinf uchun A.S.Barkov va A.A.Polovinkinlarning "Tabiiy geografiya", 6-sinf uchun G.I.Ivanovning "Dunyo qit'alari tabiiy geografiyasi", 7-sinf uchun N.A.Baranskiy "SSSR tabiiy geografiyasi" (1-qism), S.V. Chefranov "SSSR tabiiy geografiyasi" (2-qism), 8-sinf uchun N.N.Baranskiy "SSSR iqtisodiy geografiyasi", I.A.Vitver 9-sinflar uchun "Kapitalistik mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi" darsliklari nashr qilindi.

Ushbu bosqichda maktablar uchun atlaslar va metodik qo'llanmalar nashr qilindi va ular o'zbek tiliga tarjima qilindi. 1939 yili N.P.Arhangelskiy tomonidan "Boshlang'ich maktablarda jug'rofiyadan ko'rsatmalar" va F.A Ushinov tomonidan "Geografik materiallar" nomli metodik ishlari nashr qilindi.

Geografik atamalar sohasida ham qator qo'llanmalar nashr qilindi: 1935 yil O.Ibrohimov "Geografiya atamalari", 1940 yil M.X.Bektemirov va S.Sayidrasulovlar tomonidan "Qisqacha ruscha-o'zbekcha geografiya terminlari lug'ati" nashr qilindi.

Geografiya ta'limining hayot bilan bog'lash bosqichi. 1958 yil 12 noyabrda qabul qilingan qonunga muvofiq maktab o'quvchilarini hayotga tayyorlash vazifasiga katta e'tibor berildi. Shuning uchun ushbu davrda geografiya fanining boshlang'ich va umumta'lim maktablarida o'qitish hayot bilan bog'langan xolda olib borila boshlandi. Su munosabat bilan maktab geografiya darsliklari qaytadan ishlab chiqildi va nashr qilindi. Natijada ayrim kurslar ikkita sinfda o'qitiladigan bo'lib qoldi. Masalan, "Dunyo qit'alari tabiiy geografiyasi" VI va VII sinflarda, "SSSR geografiyasi" VII va VIII sinflarda o'rganiladigan bo'ldi. Bu esa olingan bilimlarni umumlashgan xolda xulosalashni qiyinlashtirib qo'ydi.

Ushbu davrda mavjud darslikning mazmuni va tuzilishi o'zgardi, o'qitish metodikasi bo'yicha qo'llanmalar nashr qilindi: N.F.Kurazovning "Geografiya o'qitish metodikasi" (1952 y), V.P.Budanovning "Tabiiy geografiya o'qitish metodikasi" nashr qilindi.

O'zbekiston maktablarida geografiya ta'limini takomillashuvi. 1966 yil 10 noyabrda "O'rta umumiy ta'lim maktablarining ishini yanada yaxshilash choralari to'g'risida" davlat qarori qabul qilindi. Qarorga muvofiq geografiya ta'limini yaxshilash bo'yicha komissiya tuzildi. Mazkur komissiya tavsiyasiga binoan maktab geografiya kurslari sinflar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: II sinfda Tabiatshunoslik kursi-35 soat; III-sinfda Tabiatshunoslik kursi-70 soat; IV-

sinfda Tabiatshunoslik kursi 70-soat; V-sinfda Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi-70 soat; VI-sinfda Materiklar geografiyasi -105 soat; VII-sinf SSSR tabiiy geografiyasi -70 soat; VIII-sinf SSSR iqtisodiy geografiyasi-70 soat; IX-sinfda Chet el mamlakatlar iqtisodiy geografiyasi-70 soat;

O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi sohasida XX-arsning oxiri va mustaqillik yillarida yirik olimlar yetishib chiqdi. Geografiya o'qitish metodikasi sohasida O.Mo'minov., H.Vaxobov., R.Qurbonniyozov., P.Musaev., P.G'ulomov., G'.Pardaev., va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishgan.

Umumta'lim maktablari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari tayyorlashda N.Dolimov, O.Mo'minov, T. Abdullayeva, P.Musaev, P.G'ulomov, X.Vaxobov, A.Qayumov, P.Baratov, M.Mamatqulov, A.Abdulqosimov, R.Qurbonniyozov, A.Soatov va boshqalarning xizmati katta.

Oliy o'quv yurtlari uchun darslik va o'quv qo'llanmalari P.Baratov., X.Vaxobov, M.Mamatqulov, A.Rafikov, G.Asanov, M.Nabixonov, I.Safarov, G'.Pardaev, A.Nizomov, A.Xodjimatomov, N.Alimqulov, N.Sultanova va boshqalar tomonidan yaratilgan.

3.3. O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturi

O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng umumiy ta'lim-tarbiya sohasini isloh qilish zaruriyati tug'ildi. Ayrim o'quv fanlari dars tizimidan chiqarib tashlandi, ayrimlarining mazmuni o'zgartirildi, ayrim fanlar yangidan yaratilib o'quv tizimiga joriy qilindi.

Maktab geografiya ta'limi sohasida ham muhim o'zgarishlar sodir bo'ldi. Umumiy ta'lim maktablarida "SSSR tabiiy geografiyasi" (8-sinf) va "SSSR iqtisodiy va sotsial geografiyasi" (9-sinf) o'quv kurslari ta'limi dasturdan olib tashlandi.

Umumiy majburiy ta'lim 9-yilga o'tkazilgani musosabati bilan ayrim o'quv kurslari o'rganiladigan sinflar o'zgardi. 5-sinfga yangi "Tabiiyot" kursi kiritildi. Ammo mazkur kurs o'zlashtirish qiyin bo'lganligi, hamda unda tabiiy geografiya va boshqa fanlardagi bilimlar qaytarilganligi tufayli 1999 yil o'quv dasturidan olib tashlandi.

"Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursi, "Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi" kursi bilan qo'shib 6-sinfda o'tiladigan bo'lgan edi. Bu ham o'zini oqlamadi. Yangi dastur (1999 yil) bo'yicha yana 5-sinfda boshlang'ich "Tabiiy geografiya" kursi o'tiladigan bo'ldi. Bundan tashqari O'zbekiston va Turkiston hududidan tashqari ilgari sobiq "SSSR tabiiy geografiyasi"da o'rganiladigan tabiiy geografik o'lkalar "Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi" kursida o'tiladigan bo'ldi.

O'quv dasturiga tamoman yangi "Turkiston tabiiy geografiyasi" kursi kiritildi (7-sinflar uchun).

9-sinfda o'qitiladigan "Jahonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursida ham o'zgarishlar sodir bo'ldi. Endi O'zbekiston Respublikasidan tashqari hamma davlatlar shu kursda o'rganiladi.

Yangi dasturga muvofiq tayanch majburiy ta'limga moslangan geografiya kurslarining sinflar bo'yicha taqsimoti quyidagicha:

- 5-sinfda “Tabiiy geografiya”, boshlang’ich kursi ;
- 6-sinfda “Materik va okeanlar tabiiy geografiyasi” ;
- 7-sinfda : birinchi yarim yillikda “Turkiston tabiiy geografiyasi” (hozirda O’rta Osiyo tabiiy geografiyasi), ikkinchi yarim yillikda “O’zbekiston tabiiy geografiyasi”;
- 8-sinfda “O’zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi”;

Har qanday davlatning kelajaini, buyukligini va qudratini yuksak darajada bilimga ega bo’lgan kadrlar belgilab beradi. Bunday kadrlarning yetishtirish uchun esa davlatning ta’lim tizimi yuqori darajada takomillashgan va xalqaro standartlar talabiga javob beradigan darajada bo’lishi kerak.

O’zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimov Oliy Majlisning 9-sessiyasida (30.08.97) mazkur muammo to’g’risida shunday degan edi “Har qaysi millat nafaqat yer osti va yer usti tabiiy boyliklari bilan, harbiy qudrati va ishlab chiqarish salohiyati bilan, balki birinchi navbatda o’zining yuksak madaniyati va ma’naviyati bilan kuchlidir”.

1997 yil avgustda Oliy Majlisda ko’rilgan ta’lim qonuni O’zbekiston ta’lim tizimining takomillashtirish va barkomol avlodni tarbiyalash sohasidagi qo’yan qadamlarining eng yirigidir.

O’zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.Karimovning ta’lim qonuni bo’yicha O’zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi 9- sessiyasida so’zlagan nutqini quyidagi qismlarga bo’lish mumkin:

1. O’zbekiston mustaqillikka erishgandan so’ng o’rta va oliy ta’limda erishilgan yutuqlar tahlili.
2. Hozirgi ta’lim tizimining hayot talablariga javob bermasligining asosiy sabablarini tahlili.
3. Oliy ta’lim islohotining asosiy yo’nalishlari.
4. Ta’limdagi islohotlarni bosqichma – bosqich amalga oshirilishi.
5. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko’rsatishining asosiy tamoyillari.
6. Umumtalim dasturining tuzilishi.
7. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

Mazkur masalalarni alohida-alohida ko’rib chiqamiz:

I.O’rta va oliy ta’limda erishilgan yutuqlar. Mazkur sohadagi yutuqlar quydagilardan iborat:

1. O’rta maktab sohasida.

- “Ta’lim tog’risi”gi Qonun qabul qilindi;
- 1996-1997 o’quv yilidan boshlab birinchi sinflarda o’qish yangi alifboda olib borildi;
- 300 ga yaqin yangi ta’lim muassasalari ochildi.
- ko’p o’qituvchilar xorijiy davlatlarni ilg’or tajribasini o’rganib keldilar.

2. O’rta maxsus ta’lim sohasida:

- viloyatlarda, joylarda biznes maktablari, kichik va o’rta maktablar uchun kasb-hunar kurslari ochildi;
- bozor iqtisodi talablaridan kelib chiqib, yangi mutaxassisliklar kiritildi (Fermer, soliq va bojxona xodimi, audit va h.k.);

- Toshkent, Samarqand, Urganch, To'rtko'l va Andijonda bank kollejlari tashkil qilindi.

3. Oliy maktab sohasida:

- kirish imtihonlarida test usuli joriy qilindi;
- viloyat markazlaridagi pedagogika institutlari universitetlarga aylantirildi;
- 2000 dan ortiq talaba chet elga borib o'qib keldi; 200 dan ortiq mutaxassis institutlarda ishlash uchun xorijdan chaqirildi;
- Davlat va ijtimoiy qurilish akademiyasi, bank va moliya akademiyalari tashkil qilindi;
- turli xil fondlar tashkil qilindi. "Mahalla", "Sog'lom avlod uchun", "Nuroni", "Umid jamg'armasi".

II. Amalga oshirilgan tadbirlarni hozirgi hayot talablariga to'la javob bermasligining asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- ta'lim tizimiga eski mafkuraviy qarashlardan va sarqitlardan xoli bo'linganicha yo'q;
- barcha amaldagi o'zgarishlar va tadbirlar yuzaki bo'lib, uzluksiz ta'lim-tarbiya tizimimiz rivojlangan demokratik davlatlar talablariga javob bermaydi.

1. Maktab sohasida.

- maktablarning moddiy bazasi juda nochor;
- o'qituvchilarni tayyorlashni keskin yaxshilash kerak (rag'batlantirish va x.k.)
- boshlang'ich sinflardagi ta'limga katta e'tibor berish kerak, ilgari bunga e'tibor berilmagan;
- darsliklar yaratish ancha nochor ahvolda;
- bolalar erkin fikrlaydigan bo'lishi kerak;
- 9- sinfni har yili deyarli 450 ming o'quvchi bitiradi. Ularni 250 mingtasi 10-sinfda o'qishni davom ettiradi, 100 ming tasi hunar texnika bilimlarida taxsil oladi, ya'ni 100 ming tasi ko'chada qolmoqda;
- 11- sinfni bitirganlarni hammasi bo'lib 10 foizi o'qishga kirishi mumkin;

2. Hunar- texnika bilim yurtlari sohasida.

- hozirgi paytda ularda 250 mingta bolalar ta'lim olmoqda;
- moddiy texnika bazasi nochor;
- berilayotgan bilim saviyasi past.

3. Texnikumlar va o'rta maxsus bilim yurtlari.

- 22 vazirlikka qarashli 268 ta maxsus bilim yurti, texnikum mavjud va ularda 170 mingga yaqin bolalar o'qimoqda;
- bozor iqtisodi talablariga javob bermaydi.

4. Oliy o'quv yurtlari.

- tayyorlanayotgan talabalarni hayot talablariga qarab tayyorlash kerak;
- ta'lim bo'yicha davlat standartlari ishlab chiqilmagan.

III. Oliy o'quv yurtlaridagi islohotlar yo'nalishi.

- Oliy o'quv yurtini bitirayotganlar qanday talablarga javob berish kerakligini aniqlab olishimiz kerak;
- iste'dodli bolalarni topish, tanlash va Oliy o'quv yurtiga qabul qilishda adolatli tizim va tartib o'rnatish;

- oliy o'quv yurtlarida qanday va necha xil mutaxassislik bo'yicha ta'lim berishni aniqlab olishimiz kerak;

- o'quv yurtlarini shakli, qiyofasi va tarkibi, moddiy bazasini yaxshilash kerak;

- o'quv dastur va dasturlarni zamonaviy talablarga moslashtirib yillik va kelajagimizni ko'zlagan holda tuzib olishimiz va joriy etishimiz darkor;

- boshqa davlatlardagi oliy o'quv yurtlari bilan aloqani mustahkamlash;

- o'qituvchilarni tayyorlash bo'yicha maxsus fond tashkil qilish kerak (chet elga chiqib kelish uchun).

IV. Ta'limni isloh qilish bosqichlari.

Birinchi bosqich-o'tish davri. 1997-2001 yillarda, ya'ni 4- yilda amalga oshiriladi. Bu bosqichda quyidagi vazifalar bajariladi:

Milliy dasturni amalga oshirilishining boshlanishi: yangi talablarga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash, o'quv standartlarini yaratish, yangi o'quv dasturlari ustida ishlash, umum ta'lim maktablarini qayta qurish, uch yillik ta'lim tizimini yaratish.

Ikkinchi bosqich – 2001-2005 yillar. Milliy dasturni to'la amalga oshirish. Kerakli sharoitlarni hisobga olib dasturlar va qoidalarga o'zgartirishlar kiritish.

Uchinchi bosqich – 2005 yildan keyingi yillarga mo'ljallangan. To'plangan tajribalar tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

V. Kadrlar tayyorlash tizimini shakllantirish va faoliyat ko'rsatishning asosiy tamoyillari:

- barcha ta'lim muassasalarida yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun uzluksiz ta'lim, fan va ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanish;

- davlat ta'lim standartlarini joriy qilish va ularni faoliyat mexanizmini ishlab chiqish;

- o'qituvchilar va murabbiylarni qayta tayyorlash;

- davlat va ijtimoiy muassasalarning kasbga yo'naltirish bo'yicha faoliyatini takomillashtirish;

- o'quvchilarni vatanga sadoqat, yuksak ahloq, mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalash;

- ta'lim muassasalarini davlat tomonidan moddiy texnikaviy ta'minotini yaxshilash;

- o'quv muassasalarining moddiy va moliyaviy sharoitini aniqlashda kadrlarni iste'molchilari bo'lgan korxonalar imkoniyatidan to'la foydalanish;

- kadrlar tayyorlash va ta'lim sohasiga xalqaro fondlar mablag'ini jalb qilish;

- Oliy o'quv yurtlariga mustaqillik berish va o'z - o'zini boshqarish usullarini joriy etish.

VI. Umum ta'lim dasturining tuzilishi.

Dastur quyidagi bosqichlardan iborat:

- maktabgacha ta'lim;

- boshlang'ich ta'lim. 6-7 yoshdan boshlanadi. 1-4 sinflarni o'z ichiga oladi;

- umumiy ta'lim, 5-9 sinflarni o'z ichiga oladi;

- o'rta maxsus bilim va kasb- hunar ta'limi. O'qish muddati 3- yil;

- Oliy mutaxassislik ta'limi ikki qismdan iborat:

Bakalavrlik - o'qish muddati 4- yil. Tayanch mutaxassislik diplomini olish bilan tugaydi.

Magistratura - aniq mutaxassislik bo'yicha Oliy kasbiy ta'lim bo'lib, bakalavrlik negizida kamida ikki yil davom etadi. Magistrlik dissertatsiyasini himoya qilish bilan tugaydi..

Tayanch doktorantura – 3 yil

VII. Milliy dasturni amalga oshirishdagi murakkabliklar.

- har bir hududni geografik – muhitini, xususiyatini hisobga olib qishloqlarda 3 – yillik kasb- hunar maktablarini tashkil qilish;

- maxsus (akademik) sinflarda ta'lim beradigan o'qituvchilarni tayyorlash;

- o'quv jarayonini tashkil etish, ta'lim mazmunini belgilash, ularni maxsus dasturlar, o'quv qo'llanmalari bilan ta'minlash masalalaridir.

Hozirda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev tomonidan ta'lim tizimini rivojlantirish borasida qator ishlar amalga oshirilmoqda. 12 yillik ta'limdan 11 yillik ta'limga o'tildi. Respublika va xorijiy malakatlarning ko'plab oliy o'quv yurtlarining filiallari tashkil etildi va h.k..

Tayanch so'z va iboralar: jadidchilik, O.A.Mo'minov, "Kadrlar tayyorlah Milliy dasturi", maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, akadenik litsey va kasb-hunar kolleji, oliy ta'lim, magistratura, aspirantura, doktorantura.

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Jadidchilik harakatini vujudga kelish sababi nimada edi?
2. Jadidchilik dastlab qaerda vujudga keldi va asoschisi kim?
3. Jadidchilar harakatining asosiy maqsadi nimadan iborat?
4. Jadidchilarning ta'lim va tarbiya haqida qanday qarashlari mavjud?
5. Behbudiy geografiya ta'limini rivojlanishiga qanday hissa qo'shgan?
6. O.A.Mo'minovning geografiya ta'limini rivojlanishiga qo'shgan hissasini gapirib bering.
7. Nima sababdan "Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi" qabul qilindi?
8. Ta'lim sohasidagi kamchiliklar nimalardan iborat edi? O'rtoqlaringiz bilan fikr almashing.

IV BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMDA ILMIY TADQIQOTLARINI TASHKIL ETISH

4.1. Geografiya ta'limida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish muammolari

Geografiya o'qitish metodikasining rivojlanishi yangi o'qitish metodlarini ishlab chiqish, majmualarni takomillashtirish, ilg'or metodlarni qo'llash bilan bog'liq. Mazkur muammolarni xal qilish qo'p jihatdan pedagogik tadqiqotlarda qo'llanadigan metodlarga asoslanadi.

Geografiya ta'limini metodikasi bo'yicha tadqiqot ishlarini olib borishni dastlabki manbai bo'lib O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi

Qonuni, “Kadrlar tayyorlashning milliy dasturi” va boshqa hukumat qarorlari asos bo’lib hisoblanadi.

Har qanday fanda ham tadqiqot metodlarini ishlab chiqish va tadqiqotlar olib borish metodologiya va ilmiy tadqiqot metodlari tushunchalari bilan bog’liq

Metodologiya – bu borliqni bilish va o’zgartirish metodlari haqidagi ta’limotdir.

Ilmiy tadqiqot metodlari – bu tadqiqot olib borish usullaridir.

Geografiya ta’limi metodikasida ilmiy tadqiqot metodlari ikkita katta guruhga bo’linadi: eksperimental-empirik va nazariy metodlar;

Eksperimental-empirik metodlar pedagogik tadqiqotlar bosqichida qo’llaniladi, nazariy metodlar esa yig’ilgan ma’lumotlarni umumlashtirish va nazariyalar tuzish bosqichida qo’llaniladi.

Geografiya ta’limini rivojlantirishni dastlabki bosqichlarida asosiy eksperimental-empirik metodlar qo’llanilgan. Ammo XX-asrning 2-yarmidan boshlab geografiya ta’limi metodikasining nazariy jihatlarini rivojlanishi oqibatida u xususiy didaktika faniga aylandi. Geografiya asosida metodik tadqiqotlarda nazariy metodlar va ularning alohida qismlari keng qo’llanila boshlandi. Masalan, tizimli-tarkibli yondoshish, bilimlarni mantiqiy dedaktik tahlili, o’quv materialini tarkibiy- mantiqiy va mantiqiy tushuncha tahlili.

Tadqiqot metodlarini tanlab qo’yilgan maqsad va vazifalardan kelib chiqadi. Masalan, muammoning dolzarbligi, maqsad va vazifalarni aniqlash va boshqalar mavjud ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilishni talab etiladi.

4.1.1. Nazariy tadqiqot metodlari

Nazariy tadqiqot metodlariga adabiyotlar va geografik haritalarni tahlil qilish, statistik-matematik, tarixiy, qiyosiy va tizimli usullar kiradi.

Adabiyotlar bilan ishlash metodi. Har qanday ilmiy ish shu sohada e’lon qilingan adabiyotlarni o’rganish, tahlil qilish va umumlashtirish bilan boshlanadi. Mazkur metod yordamida boshqa tadqiqotchilar tomonidan olingan ma’lumotlar to’planadi, o’rganiladi va umumlashtiriladi. Geografiya ta’limi metodikasida quyidagi sohalar bo’yicha ma’lumotlar to’planadi va tahlil qilinadi: ta’lim bo’yicha davlat tomonidan chiqarilgan qonunlar, qarorlar va boshqa xujjatlar; bilish nazariyasi bo’yicha falsafiy adabiyotlar o’rganiladi; mantiq, psixologiya va didaktika bo’yicha ma’lumotlar o’rganiladi va tahlil qilinadi: o’qitish metodikasi bo’yicha e’lon qilingan ilmiy ishlar alohida tahlil qilinadi. Adabiyotlar tahlili amalga oshirilgandan so’ng o’rganilayotgan muammoning dolzarbligi, o’rganilmay qolgan jihatlari aniqlanadi.

Statistik- matematik metodlar. O’qitish metodikasi bo’yicha olib borilgan tadqiqotlar natijalarini hisobga olish va ularni umumlashtirish maqsadida ko’rsatiladi. Miqdoriy ko’rsatgichlarni tanlash ularni tartibga keltirish va tahlil qilish metodik tadqiqotlarda katta ahamiyatga ega. Chunki ular juda ko’p pedagogik tadqiqotlarning o’lchami hisoblanadi. Masalan, muayyan mavzuni o’qitish samaradorligini aniqlash maqsadida o’tkazilgan tajriba-sinov natijalari. Miqdoriy ko’rsatgichlar yordamida tarbiya va o’qitishda qo’llaniladigan pedagogik vositalarning qanchalik foydaliligini aniqlash mumkin.

Qiyosiy usul. Mazkur usul yordamida fandagi va maktab geografiyasidagi bilimlar tizimi, o'qitish jarayonida qo'llaniladigan metodlar, o'quv vositalari, baholash usullari, dars turlari tanqidiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Bu esa tadqiq qilinayotgan muammoni umumiy va o'ziga xos xususiyatlarini ochib berishga imkon beradi.

Tarixiy metod. Mazkur metod yordamida o'rganilayotgan metodik muammoning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlari ochib beriladi. Bundan tashqari ma'lum bir muammoni ayrim davrlarda rivojlanishini ham ochib beradi.

Tizimli tuzilish metod. Bu umumiy fanlararo tadqiqot metod bo'lib, XX-asrning 70-yillaridan boshlab ilmiy tadqiqot ishlarida keng qo'llanila boshlandi. Mazkur metod bir butun bo'lgan geografik borliqni eng muhim xususiyatini ochib berish va uni tarkibiy tuzilishining darajalarini aniqlashdan iborat. Geografiyani o'qitish metodikasida mazkur usul yordamida ma'lum bir tizim tizimchalarga bo'linadi. Geografiya o'qitish metodikasida o'quv material tizim sifatida qaraladi, uning tarkibiy qismlari, yani, Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi, Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi, O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi, O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi va h.k.lar esa tizimchalar sifatida qaraladi.

Tizim-tuzilish metodlarini tarkibida mantiqiy-tuzilish tahlili mavjud. Mazkur usul yordamida o'quv materialining tuzilishi va ularni bayon etilishining ketma-ketligi aniqlanadi. Mazkur usul bir butun geografik borliqni tuzilishini tadqiq qilishga, masalan, tabiiy geografiya bo'yicha o'rganilayotgan hududning geologik tuzilishi va foydali qazilmalari, relyefi, iqlimi, ichki suvlari, tuprog'i, o'simliklari, hayvonot dunyosi, tabiat zonalari, tabiiy geografik rayonlari ketma-ketligida o'rganishga imkon beradi va undan alohida qismlarni ajratishga va ular orasidagi bog'liqliklarni ochishga yordam beradi.

4.1.2. Eksperimental-empirik metodlar

Mazkur metodlarga asosan maktab tajribasini o'rganishga yo'naltirilgan metodlar kiradi. Ular kuzatish, anketa, maktab xujjatlarini tekshirish metodlari va pedagogik eksperiment kiradi.

Kuzatish. Eng keng tarqalgan pedagogik tadqiqot metod hisoblanadi. Mazkur usul pedagogik jarayonni bilishni eng muhim metodlaridan biri hisoblanadi. Har qanday o'qituvchi darsni kuzata bilish qobiliyatiga ega bo'lmog'i lozim. Kuzatish metodikasi tuzilishi, mazmuni, turi, kuzatish texnikasi, o'rganilayotgan muammoni mohiyati va xususiyatlari, tadqiqot metodlariga bog'liq.

Kuzatish turli xil bo'ladi, ular dasturi, tashkil qilinishi va maqsadiga ko'ra ma'lum bir guruhlarga bo'linadi.

Kuzatish obyektlari o'quv ishlari metodlari, darslarda o'quvchilarni tashkil qilish, uyga vazifa berish, o'qitish metodlarini, vositalarini tanlash xisoblanadi.

So'rovnoma (anketa) metodi. Mazkur metod geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Bunda turli metodik ma'lumotlar uchun ma'lum bir yo'nalishda ma'lumotlar yig'iladi. So'rovnomaning mazmuni o'quvchilar, o'qituvchilar va metodestlar uchun alohida ishlab chiqiladi. Masalan, iqtisodiy va ijtimoiy

geografiya predmeti bo'yicha o'qituvchi uchun o'qitish metodlarini takomillashtirish bo'yicha so'rovnoma mazmuni quyidagicha bo'lishi mumkin:

1. o'quvchilarni faoliyatini tashkil qilishda qanday usullardan foydalanasiz:
 - a) yangi mavzuni o'qitishda;
 - b) o'quvchilar bilmini tekshirishda;
2. sizning darsligingizda ko'proq qaysi metod asosiy bo'lib hisoblanadi?
3. sizning darslaringizda VIII-IX sinf o'quvchilarning ishlari nimasi bilan farqlanadi:

- a) harita bilan ishlanadi;
- b) darslikdagi rasmlar bilan, jadvallar bilan;
4. o'qituvchilar qobiliyatini qanday vositalar va usullar bilan rivojlantirasiz;
5. o'quvchilarni bilish faoliyatini qaysi darajada tashkil qilasiz;
 - a) bilimlarni tayyor xolda berasizmi?
 - b) materialni faqat bir qismini o'zingiz tushuntirasiz?
 - v) mavzuni o'quvchilar o'zlari mustaqil o'zlashtirishadi.

O'qituvchilardan so'rovnoma o'tkazish bilan bir vaqtning o'zida o'quvchilar bilan ham so'rovnoma o'tkaziladi (1-jadval). Yangi materialni qaysi usulda o'rganilganda siz yaxshi esda saqlab qolasiz va yaxshi tushunasiz? Agar darsni yaxshi tushunsangiz va eslab qolsangiz «+» belgisini, tushunishga qiynalsangiz «-» belgisini qo'ying.

1-jadval

O'quvchilar uchun so'rovnoma

№	Yangi mavzuni o'rganish usuli	+	-
1	O'qituvchini og'zaki tushuntirishi		
2	O'qituvchini topshirig'iga binoan mustaqil ish bajarishi		
3	Sinfda suhbat o'tkazish: a) o'quvchi savollariga javob berish: b) sinfdoshini javobi asosida xulosa chiqarish		
4	O'qituvchi bilimlarni hammasini o'zi tushuntirib beradi va tayyor holda beradi		
5	Bilimlarni ma'lum bir qismini o'zingiz o'qituvchi topshirig'iga binoan harita va darsliklar bilan ishlash davomida olasiz.		
6	Sinfdoshlar ma'ruzasi va habarlari		
7	O'qituvchining tushuntirishi		
8	Atlaslar va darslikdagi haritalar bilan ishlash		
9	Kinofilm, videofilm va diapozitivlar bilan ishlash		
10	Sinfda darslik bilan ishlash		
11	Axborot vositalari bilan ishlash		
12	O'qituvchi yordamida amaliy ishlar bajarish		
13	Olingan bilimlar asosida yangi mavzuni mustaqil o'rganish		
14	Turli xil usullarni birga qo'llash		
15	Yana qanday usullar sizni yangi mavzuni o'zlashtirishingizda yordam beradi		

So'rovnoma asosida olingan ma'lumotlar matematik usullar bilan qayta ishlanadi va umulashtiriladi. Turli viloyatlarda o'tkazilgan so'rovnomalarning javobi mos bo'lsa o'rganilayotgan pedagogik jarayonlarning to'g'riligini tasdiqlaydi.

Pedagogik tadqiqotlar eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Uning yordamida har bir o'qitish metodlarni avzalliklarini aniqlash mumkin.

I.S.Matrusov fikricha, pedagogik eksperiment deganda nazorat qilinayotgan va hisobga olinayotgan sharoitda tadqiq qilinayotgan pedagogik jarayonlarni kuzatishga imkon beradigan ilmiy jihatdan tashkil qilingan ta'lim va tarbiya tajribasidir. Pedagogik eksperimentning maqsadi o'rganilayotgan voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlash, u yoki bu metodik masalani mohiyatini ochib berishdir.

Pedagogik eksperimentga quyidagi talablar quyiladi:

- pedagogik eksperiment mukammal darajada loyihalashtirilgan bo'lmog'i lozim;
- u metodologik jihatdan asoslangan gipotezaga tayanmog'i lozim;
- o'rganilayotgan muammo o'zida qarama-qarshiliklarni va yangiliklar kurtagini aks ettirmog'i lozim;

Pedagogik eksperiment o'tkaziladigan vaqti, o'rganilayotgan hodisalar tarkibi, tashkil qilinishiga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin. Pedagogik eksperimentlar o'tkazilish vaqtiga ko'ra qisqa va uzoq muddatli, o'rganilayotgan hodisani tarkibiga ko'ra oddiy va murakkab, tashkil qilinishiga ko'ra tajribali (bir guruh o'quvchilar bilan o'tkaziladi), tabiiy (bir sinf yoki bir necha maktabdagi bir xil sinflar bilan o'tkaziladi), kompleks eksperimentlarda tajriba va tabiiy usullar uyg'unlashgan holda qo'llaniladi.

Oldiga qo'ygan maqsadiga ko'ra pedagogik eksperimentlar tasdiqlovchi, (mavjud qoidalarni) shakillantiruvchi yoki yaratuvchi, nazorat qiluvchi yoki nazorat.

Pedagogik eksperiment yordamida nazariy hollar tekshiriladi, ta'lim va tarbiya jarayoni haqida to'la va aniq ma'lumotlar olishga imkon beradi. Bu o'rinda "Eksperiment" va "Tajriba" tushunchalarini chalkashtirmaslik lozim.

Eksperiment – pedagogik jarayonda bo'ladigan qonuniy aloqalarni o'rganish. Eksperemental ishlar aniq xisobga olinadigan sharoitlarda o'tkaziladi, uning natijasida aniq bir nazariy xollar olinadi. Shuning uchun eksperent natijasida aniq maqsadlar amalga oshiriladi.

Tajriba ishlari – eksperimental tadqiqotlar asosida yaratilgan metodik tizimlarni samaradorligini tekshirish vositasidir. Tajriba ishlari yordamida yoki ishlab chiqarilgan usullar o'quv jarayoniga qanday ijobiy ta'sir qilgani aniqlanadi. Qisqa qilib aytganda pedagogik eksperiment natijasida olingan nazariy xolatlarni amalda qo'llash mumkinligini aniqlashga yordam beradi. Buning uchun o'qitish eksperimental va asosiy sinflarda bir vaqtning o'zida olib boriladi.

Shuningdek, eksperimentning yana quyidagi usullar mavjud:

- suhbat usuli, bunda tadqiqotchi o'qituvchilar, o'qtuvchilar va maktab rahbariyati bilan ma'lum bir mavzu bo'yicha suhbatlashadi;
- maktab xujjatlarini o'rganish usuli. Bunda sinf jurnallari, dasturlar o'qituvchi xujjatlari, o'quvchilarning yozma ishlari, sinfdan tashqari ishlar hamda mustaqil va amaliy ishlar xujjatlari o'rganiladi.

4.2. Metodik tadqiqotlar bosqichlari

Ta'lim va tarbiya ishlarini ma'lum bir maqsadlar va yo'nalishlarda borishi, ularning samaradorligi ilmiy pedagogik ishlarning to'g'ri tashkil qilinishiga

hamda ularning natijalariga bog'liq. Shu maqsadda metodik tadqiqotlar bir necha bosqichlarda olib boriladi. Ular quyidagilardan iborat:

- muammoning qo'yilishi;
- tadqiqot obyekti va predmetini tanlash;
- tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash;
- ishchi g'oyani ishlab chiqish;
- ishlab chiqilgan g'oyani pedagogik tajribalarni kuzatish va eksperimental ishlarni bevosita o'rganish asosida tekshirish;
- olingan yangi ma'lumotlar va bilimlar asosida nazariy xulosalar ishlab chiqiladi va tadqiqot natijalarini tekshirish amalga oshiriladi.

Muammoni qo'yish bosqichi. Mazkur bosqichda tanlangan mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar o'rganib chiqiladi natijada muammoning tarixi va nazariyasi o'rganiladi, maktablarning tajribasi va yuqori pedagogik tajribalar tahlil qilinadi. Buning natijasida muammoning o'rganilganlik darajasi aniqlanadi. Muammoning qaysi tomonlariga to'la va mukammal va qaysi tomonlariga kam yoki umuman o'rganilmaganligi aniqlanadi. Mazkur ish davomida nazariy xolatlar tahlil qilinadi va o'quv jarayonining aniq xolatini tavsifi tuziladi. Bunday tasdiqlovchi tadqiqot **eksperiment usuli** deb ataladi. Ushbu bosqichning oxirida tadqiqot ishlarini kengaytirilgan dastur loyihasi ishlab chiqiladi.

Tadqiqot obyektlari va predmetini tanlash bosqichi. Mazkur bosqichda muammoning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda tadqiqotning obyekti va predmeti aniqlanadi. Tadqiqotning obyekti bo'lib ma'lum bir sinfda olib boriladigan o'quv jarayonining ba'zi jihatlari bo'lishi mumkin.

Masalan, 5-sinfda o'qitiladigan "Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi"da tabiatni kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish ishning predmeti bo'lishii mumkin.

Iqtisodiy geografiya tushunchalarini shakllantirishda tadqiqot obyekti bo'lib "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursi bo'lishi mumkin, tadqiqot predmeti bo'lib esa iqtisodni o'qitish texnologiyasi bo'lishi mumkin.

Tadqiqotni maqsad va vazifalarini aniqlash bosqichi. Mazkur bosqich eng muhim bosqich bo'lib hisoblanadi. Maqsad va vazifalarni to'g'ri va aniq ishlab chiqilishi keyingi bosqichlarda ishlarni to'g'ri va aniq loyihalashtirishga va amalga oshirishga yordam beradi. Odatda maqsad va vazifalar muammoni hozirgi holatiga baho berish asosida o'rganiladigan muammoni o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi (2-jadval).

Ishchi g'oyani ishlab chiqish. Ishchi g'oyani ishlab chiqish pedagogik eksperimentning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Ishlab chiqilgan ishchi g'oya butun tadqiqot davomida olib boriladigan ishlarni asosiy o'zagi bo'lib hisoblanadi. Masalan, umumta'lim maktablarida kartografik tushunchalarni shakllantirish g'oyasi 5-sinfdan 9-sinfgacha davom etadi va tadqiqotlarning asosiy yo'nalishi bo'lib hisoblanadi.

Ishlab chiqilgan g'oyani sinash. Ushbu bosqichda pedagogik eksperiment, kuzatish va boshqa usullar orqali ishlab chiqilgan g'oya tekshiriladi, uning ahamiyati, samaradorligi baholanadi.

Nazariy xulosalar ishlab chiqish. Tadqiqot davomida olingan natijalar umumlashtiriladi va nazariy hulosalar ishlab chiqiladi. Uning asosida ishlab chiqilgan g'oyalar va ilmiy holatlarning samaradorlik darajasi aniqlanadi va u

yoki bu metod tanlab olinadi va yangi metodik tizim ishlab chiqiladi. Yangi ishlab chiqilgan metodik tizimning afzalligini aniqlashni asosiy o'ldhovi bo'lib o'quvchilarning bilim va malakalarini sifati hisoblanadi. Shuning uchun ayrim metodlarni samaradorligini aniqlashda tadqiqotlar ikkita paralell sinflarda olib boriladi, ya'ni eksperimental va oddiy. Oddiy sinflarda dars qabul qilingan metodikani qo'llash orqali o'tkaziladi, eksperimental sinflarda esa yangi ishlab chiqilgan usul yordamida o'tkaziladi. So'ngra eksperimental va oddiy sinflardagi o'quvchilar bilimlari solishtiriladi (2-jadval).

2-jadval

Metodik tadqiqotlar bosqichlari (Matrusov bo'yicha)

1	Bosqichlar	Misollar
2	3	
1	Tadqiqotning asosiy muammolarini aniqlash (adabiyotlar va maktab tajribasini o'rganish asosida)	1. Darslik bilan ishlash usullari
2	G'oyani olg'a surish	2.O'quvchilarning bilimi va ko'nikmasi quyidagi hollarda yuqori bo'ladi: a) ular darslikni tuzilishi va metodik jihozi bilan tanish bo'lsa; b) darslikning metodik jihozlarini ayrim elementlaridan foydalanish usullarini bilishsa; v) o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini tekshirishda, dars jarayonida darslik keng qo'llanilsa; g) dars davomida darslikdagi matn, haritalar, sonlar, rasmlar, jadvallar, savol va topshiriqlar bilan doimiy ishlab borilsa;
3	Asosiy muammoni yechish va g'oyani tekshirish jarayonida vazifalarni aniqlash va shakllantirish	3.Ishni ratsional usullarini aniqlash: -tekst bilan; -sonli materiallar bilan; -harita va rasmlar bilan; -darslikdagi savol va topshiriqlar bilan;
4	Tadqiqot metodini tanlash	Darslikni metodik jihozini tahliliga, darslardagi kuzatishga va eksperimentga tizimli-tarkibli yondoshish
5	Har bir vazifani yechish uchun eksperimental materiallarni tayyorlash	5.Darsning turli bosqichlarida darslikning turli variantlaridagi metodik jihozlanishida o'quvchilarning mustaqil ishlari uchun tematik va dars planini, topshiriqlarini va tarqatma didaktik materiallarni, o'quvchilarni aqliy va amaliy harakatlari tartibi haqida ko'rsatmalar ishlab chiqish va x.k
6	Eksperimentni o'tkazish	6.Eksperimental sinflarda darslik bilan muntazam ish olib boriladi: nazorat sinflarida esa odatdagidek.
7	Tadqiqotni xulosalarini ishlab chiqish	7.Xulosada darslik bilan ishlash o'quvchilarni bilim va malakasiga qanday ta'sir ko'rsatgani, darslik bilan ishlashni qanday usullari yaxshi samara berishi ifodalaniadi.

8	Olingan natijalarni amaliy ahamiyatini ko'rsatish	8.Tadqiqot natijalari o'quvchilar uchun darslik bilan ishlash bo'yicha metodik ko'rsatma tayyorlashda qo'llaniladi.
---	---	---

Oxirgi paytlarda metodik tadqiqotlarda sotsiologik ekspert va matn usullari keng qo'llanilmoqda.

Sotsiologik tadqiqotlarda turli mutaxassisliklar o'rtasida anketa so'rovi o'tkaziladi. Olingan ma'lumotlar statistik-matematik usullar yordamida qayta ishlanadi va ularning natijalarini tahlili asosida geografiya ta'limi mazmuniga o'zgarishlar kiritiladi.

Ekspert usullari yordamida ishlab chiqilgan muammoni yechish yo'llari aniqlanadi, masalan, geografiya ta'limi mazmuni, o'qitish metodlari va boshqa masalalarni muhokama qilishda qo'llaniladi. Bunda asosan ekspertlar xulosalari tahlil qilinadi.

Test usuli hozirgi davrda eng keng tarqalgan usullardan biri hisoblanadi. Uning natijalari asosida har bir o'quvchining va sinfning bilim darajasini aniq baholash mumkin.

***Tayanch so'z va iboralar:** Metodologiya, metod, usul, eksperiment, pedagogik eksperiment, tajriba, eksperimental-emprik, nazariy tadqiqot ddabiyotlar bilan ishlash, statistik- matematik, qiyosiy tahlil, tarixiy, taqqoslash.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Metodologiya deganda nimani tushunasiz?
2. Ilmiy-tadqiqot metodlarining vazifasi nimadan iborat?
3. Tadqiqot metodlari qanday usullarga bo'linadi?
4. Nazariy metodlarga qaysi usullar kiradi?
5. Geografiya ta'limining rivojlanishini dastlabki bosqichlarida qanday metodlar ko'proq qo'llaniladi?
6. Statistik-matematik usullarni ahamiyati nimadan iborat?
7. Tarixiy usul haqida so'zlab bering.
8. Tizimli tuzilish usullarini qanday hollarda qo'llash mumkin?
9. Eksperimental-emprik usullar qanday qismlardan iborat ekanligini so'zlab bering.
10. Kuzatish obyektiga nimalar kiradi?
11. So'rovnoma usuli qanday hollarda qo'llaniladi?
12. Pedagogik eksperiment haqida so'zlab bering.

V BOB. PISA TADQIQOTLARI HAQIDA UMUMIY TAVSIFLAR. PISA TADQIQOTINI O'TKAZISH VA TASHKIL ETISH METODIASI

Mamlakatimiz innovatsion taraqqiyot yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda kelajagimiz davomchilari bo'lgan yoshlarni ijodiy g'oyalari va ijodkorligini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bilim, ko'nikma va malakalarini davlat ta'lim standartlari asosida shakllantirish hamda ilg'or xorijiy

tajribalar, xalqaro mezon va talablar asosida baholash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyatga egadir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi" doirasida O'zbekistonda ta'lim sifatini baholashda yangicha monitoring tizimini xalqaro baholash dasturlari yordamida aniqlash va qiyoslashga asoslangan tizim shakllantirilmoqda.

Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tajribalarni o'rganish, mavjud tizimni har tomonlama qiyosiy tahlil qilish, tegishli yo'nalishdagi xalqaro va xorijiy tashkilotlar, agentliklar, ilmiy-tadqiqot muassasalari bilan yaqindan hamkorlik qilish, ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro loyihalarni amalga oshirish, zamon talablariga javob beradigan munosib milliy baholash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

SHu maqsadda, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-sonli qarori bilan O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi qoshida "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish Milliy markazi" tashkil etildi. O'z navbatida, "Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi"ga ta'lim tizimida o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishidagi fanlardan savodxonlik darajasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish hamda joriy etishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borish, ta'lim sifatini baholash sohasida xalqaro aloqalarni o'rnatish, xalqaro loyihalarni ishlab chiqish, amalga oshirish kabi vazifalar yuklatildi.

SHu bilan bir qatorda, Milliy markaz direktori – Xalqaro tadqiqotlarning milliy loyiha menejeri hisoblanib, xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish hamda muvofiqlashtirishda O'zbekiston Respublikasining vakili sifatida ishtirok etishi belgilab qo'yildi.

Mazkur vazifalarning amaliy ifodasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi bilan Xalqaro hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti o'rtasida o'quvchilar savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro dasturda (Agreement for participation programme for international student assessment - PISA 2021) ishtirok etish to'g'risidagi kelishuvga erishildi.

PISA (Programme for International Student Assessment) – o'quvchilarning savodxonligini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqot dasturi bo'lib, dasturning asosiy maqsadi 15 yoshli o'quvchi yoshlarning o'qish, (matnni tushunish), matematika va tabiiy fanlar bo'yicha savodxonlik darajalarini hamda ijodiy fikrlash ko'nikmalarini turli xil testlar yordamida baholashdan iboratdir. Ushbu loyihalar o'quvchi yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlashi, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Har uch yilda amalga oshiriladigan PISA dasturi mamlakatlarga ta'lim tizimining yutuq va kamchiliklari yuzasidan o'z vaqtida axborot berish, tegishli dasturlarning ta'sirini tahlil qilish imkoniyatini yaratib, ta'lim siyosati sohasida qarorlar qabul qilishni qo'llab-quvvatlaydi. Ta'lim sifatini baholashga yo'naltirilgan PISA xalqaro tadqiqotlar O'zbekiston ta'lim tizimida ilk marta o'tkazilayotganligi sababli ularni to'g'ri, samarali va ob'ektiv o'tkazish muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 12 dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-son qarori chiqishi mamlakatimizning jahon tsivilizatsiyasi yetakchilari qatoriga kirish yo'lida tez va sifatli ilgirilashini ta'minlaydigan tarixiy voqea bo'ldi.

Qarorga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi huzurida **Ta'lim sifatini baholash bo'yicha xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish milliy markazi** (keyingi o'rinlarda Milliy markaz deb ataladi) tashkil etildi.

Qarorda:

- ta'lim tizimida o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish va joriy etishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borish;

- ta'lim sifatini baholash sohasida fundamental va amaliy tadqiqotlar o'tkazish;

- ta'lim sifatini baholash bo'yicha tadqiqotlarni ilmiy va uslubiy jihatdan qo'llab-quvvatlash

Milliy markazning asosiy vazifalari va faoliyatining yo'nalishlari etib belgilandi.

Qarorning 9-bandida

- xalqaro tadqiqotlar o'tkaziladigan o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlar bo'yicha mutaxassislar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalari, malaka oshirish va qayta tayyorlash hududiy mintaqaviy va tarmoq markazlarining o'quv dasturlariga xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda o'zgartirish va qo'shimchalar kiritib borish;

- xalqaro tadqiqotlar dasturlarining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib, davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasida loyihalar tayyorlash va amalga oshirish vazifalari O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligiga yuklatildi.

Xuddi shunday xalqaro tadqiqotlarda O'zbekiston Respublikasining ishtirok etishiga tayyorgarlik ko'rish bo'yicha «yo'l xaritasi» qabul qilingan.

Yo'l haritasining **II bo'limi "Tadqiqot jarayonlarining o'quv-uslubiy ta'minoti" deb nomlangan.**

Unda Xalqaro tadqiqotlarni joriy etish bo'yicha ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish, maktab o'quvchilari savodxonligini shakllantirish bo'yicha ilg'or milliy va xalqaro tajribalarni o'rganish, umumiy o'rta ta'lim tizimida o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlarni o'rganish bo'yicha qo'llaniladigan darsliklar va o'quv-metodik majmualarni yaratish va modernizatsiya qilish bo'yicha mualliflar guruhlarini shakllantirish, xalqaro tadqiqotlarni amalga oshirish yuzasidan ta'lim muassasalarida tegishli targ'ibot-tashviqot ishlarini tashkil etish hamda xalqaro

tadqiqotlar to'g'risida keng jamoatchilikni xabardor qilib borish, Xalqaro tadqiqotlar yo'nalishlaridagi savollarni o'zida mujassam etgan o'quv dasturlari asosida qo'shimcha metodik qo'llanma va adabiyotlar yaratish, xalqaro tadqiqotlar natijalariga asoslangan holda o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va o'quv adabiyotlari mazmuniga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish, o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan xalqaro tadqiqotlar yo'nalishlaridagi savollar milliy bazasini yaratish va o'quv dasturlariga integratsiya qilish, xalqaro tadqiqotlarga asoslangan holda o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan o'qitishning shakllari, metodlari va texnologiyalarini yangilash va o'qituvchilarning bu borada xabardorligini oshirish, tayyorgarligini kuchaytirish bo'yicha malaka oshirish kurslarini tashkil etish, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkilotiga a'zo davlatlardagi nufuzli ta'lim va ilmiy markazlar, xalqaro hamda xorijiy tashkilotlar bilan hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish, pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasalarida talabalarga o'qish, matematika va tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi o'quv dasturlarini xalqaro tadqiqotlar talablariga moslashtirish, bitiruvchi talabalarga umumiy o'rta ta'lim muassasalariga ishga kelishda mazkur yo'nalishda tayyor holda kelishlarini ta'minlash kabi tadbirlarga e'tiborimizni qaratmoqchiman.

SHulardan deyarli barchasiga mas'ul etib Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tayinlangan.

SHuning uchun Toshkent davlat pedagogika universiteti pedagog kadrlar tayyorlovchi oliy ta'lim muassasari ichida yetakchi oliy ta'lim muassasasi sifatida xukumat qarorda qayd etilgan bu **tadbirlardan chetda qolmasligi lozim.**

SHuning uchun universitetning barcha professor-o'qituvchilar ta'lim tizimida o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini rivojlantirishning innovatsion metodlarini ishlab chiqish va joriy etishga yo'naltirilgan ilmiy izlanishlar olib borishga zudlik bilan kirishib, **milliy tajribalar maydonini tashkil etish taklifi kiritildi.**

Bunday faoliyatni moliyalashtirishning asosiy manbalari etib quyidagilarni belgilash maqsadga muvofiq:

- davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasida loyihalar
- xalqaro donor tashkilotlarining grantlari;
- xizmat ko'rsatishdan tushgan daromadlar;
- qonun hujjatlari bilan taqiqlanmagan boshqa manbalar.

Bu ishga **birinchi qadam** sifatida quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018 yil 8 dekabrda "Xalq ta'limi tizimida ta'lim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 997-son qarorining mazmun va mohiyatini o'rganish, o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini rivojlantirish yo'nalishida olib borilayotgan tadqiqotlar holatini tahlil qilish
2. Yo'nalishlar bo'yicha novator-olimlar guruhlarini shakllantirish
3. Yo'nalishlar bo'yicha Davlat ilmiy-texnika dasturlari doirasida loyihalarni tayyorlashga bag'ishlangan ilmiy-metodik seminarlarni tashkil etish.

Albatta, bu ishlarni samarali va tizimli olib borish Milliy markaz ko'magisiz tassavur qilib bo'lmaydi.

SHuning uchun qaror bandlariga asoslanib, Milliy markaz va TDPU o'rtasida tegishli hamkorlik mexanizmlarini o'z ichiga olgan memorandumni tuzish va tasdiqlatish masalasi dolzarb deb hisoblayman¹.

Tayanch so'z va iboralar: PISA, xalqaro baholash, xalqaro standart, xalqaro baholash dasturi.

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Nima sababdan O'zbekistonda xalqaro baholash tizimiga alohida e'tibor qaratilmoqda?
2. Xalqaro baholash tizimi deganda nimani tushunasiz?
3. PISA nima? U qaysi mamlakatlarda olib borilmoqda?
4. Xalqarobaholash tizimiga o'tish uchun qanday ishlar amalga oshirilishi lozim?
5. Nima sababdan o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan xalqaro tadqiqotlar yo'nalishlaridagi savollar milliy bazasini yaratish zarur?

VI. PISA, PIRLS, TIMMS XALQARO BAHOLASH TADQIQOTLARI VA UNI O'ZIGA XOS TOMONLARI

PIRLS – boshlang'ich 4-sinf o'quvchilarining matni o'qish va tushunish darajasini baholash;

TIMSS – 4- va 8-sinf o'quvchilarining tabiiy-ilmiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonligini baholash;

TALIS – rahbar va pedagog kadrlarning umumiy o'rta ta'lim muassasalarida o'qitish va ta'lim olish muhitini hamda o'qituvchilarning ish sharoitlarini o'rganish;

PISA – 15 yoshli o'quvchilarning o'qish, matematika va tabiiy yo'nalishdagi fanlardan savodxonlik darajasini baholash.

Ushbu loyihalar o'quvchi-yoshlarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalari, egallagan bilimlarini hayotda qo'llay olish layoqatiga turli xil topshiriqlar orqali baho berish va keyinchalik bu ko'nikmalar rivojlanishiga turtki berishga xizmat qiladi.

Hozirgi kunga qadar Ta'lim sifatini nazorat qilish davlat inspeksiyasi va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti hamda Ta'lim sohasidagi yutuqlarni baholash xalqaro assotsiatsiyasi o'rtasida imzolangan kelishuvlarga muvofiq 2021-yilda PISA va PIRLS xalqaro dasturlarida ishtirok etish rejalashtirilgan. Mazkur tadqiqotlar doirasida O'zbekiston Respublikasi o'quvchi-yoshlarining savodxonlik darajalari ilk bor sinab ko'rilar ekan, bunga o'ta mas'uliyat bilan tayyorgarlik ko'rish talab etiladi. Buning uchun, xalqaro tadqiqotlar talablariga mos ravishda ishlab chiqilgan topshiriqlar asosida tajriba sinovlar o'tkazish, o'quv jarayonlariga

¹ Раджиев А.Б., Исмаилов А.А., Нарзиев Ж.Р., Ахмедов Х.П., Тоғаева Г.О. Ўқувчилар саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотлар дастури. Қўлланма, Тошкент, 2019

bosqichma-bosqich integratsiya qilib borish orqali o'quvchilarda maxsus ko'nikmalarni rivojlantirib borish muhim ahamiyat kasb etadi

PIRLS - (*inglizcha –Progress in International Reading Literacy Study – matnni o'qish va tushunish darajasini aniqlovchi xalqaro tadqiqot*) mazkur xalqaro tadqiqotning maqsadi turli xil ta'lim tizimidan iborat bo'lgan davlatlarda boshlang'ich maktab o'quvchilarining matnni o'qish va qabul qilish bo'yicha tayyorgarligi hamda o'quvchilarning ta'limda yutuqlarga erishishga sabab bo'luvchi ta'lim tizimidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash va baholashdan iborat.

Albatta bunday tadqiqot xalq ta'limi sohasidagi ishchilar, olimlar, metodistlar, o'qituvchilar, ota-onalar va jamoat vakillari uchun katta ahamiyatga egadir.

PIRLS tadqiqotlari Xalqaro ta'lim institutlari assotsiatsiyasi (**IEA**) tomonidan muvofiqlashtiriladi. **PIRLS** loyihasi to'rtinchi sinf o'quvchilarining o'qish qobiliyatini rivojlantirish darajasini aniqlash bo'yicha yetakchi xalqaro tadqiqotlar orasida. Xalqaro ekspertlar ta'kidlashicha, boshlang'ich maktabda maktab o'quvchilari-ning keyingi tarbiyasida muvaffaqiyat qozonish uchun poydevor qo'yilgan.

PIRLS tadqiqotining natijalari maktab o'quvchilarining o'qish va rivojlanishidagi muvaffaqiyatlarga (maktab va oilaning ta'lim resurslari, ota-onalarning qiziqishi va bolalarning o'qish madaniyatini shakllantirishdagi ishtiroki va boshqalar) ta'sir ko'rsatadigan omillarning regressiv tahlilini ta'minlaydi

PIRLS tadqiqotida **3 ta davr** (2001, 2006, 2011) uchun **Gonkong** (571), **Rossiya Federatsiyasi** (568), **Finlyandiya** (568) va **Singapur** (567) kabi davlatlar yetakchilik qilmoqda. **Qozog'iston** ushbu loyihada birinchi marta **2016 yilning** aprelida ishtirok etdi.

TIMSS-Maktab matematika va tabiiy fanlar ta'lim sifatining Xalqaro monitoringi. Maktab matematika va tabiiy fanlar ta'lim sifatining Xalqaro monitoringi (*inglizcha – TIMSS – Trends in Mathematics and Science Study*) - bu dastur bilim yutuqlarini baholash xalqaro uyushmasi tomonidan tashkillangan (**IEA**). Ushbu tadqiqot boshlang'ich ta'limning **4-sinf** o'quvchilari va **8-sinf** o'quvchilarini turli davlatlarda matematika va tabiiy fanlar bilimlarining darajasi va sifatini solishtirishga hamda milliy ta'lim tizimidagi farqlarni aniqlashga ko'maklashadi.

Ushbu tadqiqot **4** yilda bir marta o'tkaziladi. SHu kunga qadar **6** marta **1995, 1999, 2003, 2007, 2011 va 2015** yillarda o'tkazildi.

1995 yildan **3** marotaba (oxirgisi **2015** yilda) maktab bitiruvchilari- ning (**Rossiyada 11-sinf, AQSHda -12-sinf**) yutuqlarini aniqlashni o'z ichiga olgan xolda kengaytirilgan tadqiqot ishlari (**Advanced TIMSS**) olib borildi.

TIMSS –maktabning matematika va tabiiy fanlar ta'limi sifatiga solishtirma baho berish. Har **4** yil davomida **4-** va **8-sinf** o'quvchilarining ta'lim yutuqlariga baho berib boriladi va shu bilan birga, nafaqat ularining bilim va ko'nikmasi, balki ularning ushbu fanlarga bo'lgan munosabati, qiziqishi, hamda ta'limga bo'lgan motivatsiyasini solishtirishga imkon beradi. Tadqiqotning asosiy rejasi: **4** yil davomida **4-sinf** o'quvchisi **8-sinf**ga yetgunga qadar uning matematika va tabiiy fan-lar bilimining natijalari kuzatib boriladi. SHu yo'sinda maktabning

boshlang'ich va yuqori sinf o'quvchilarining bilim yutuqlarining monitoringi amalga oshiriladi

2019 yilning may oyida Xalq ta'limi vazirligi va YuNISEF ning O'zbekistondagi vakolatxonasi hamkorligida **“O'quvchilarning muvaffaqiyatli o'zlashtirishiga salbiy ta'sir etuvchi omillarni aniqlash”** mavzusida tadqiqot o'tkaziladi.

Unda respublika bo'yicha tanlab olingan **255 ta** maktabda tahsil olayotgan 4-sinf o'quvchilarining matematika, o'qish va tabiatshunoslik fanidan bilimi tajriba tariqasida sinovdan o'tkaziladi. Monitoring uchun **TIMSS** tadqiqoti materiallari mazmuni, talabidan kelib chiqib, test savollari tayyorlanmoqda.

PISA–o'quvchilarning o'qish (matnni tushunish), matematika va tabiiy fanlardan bilim darajalarini baholashga qaratilgan xalqaro baholash dasturi bo'lib, o'quvchilarning maktab davrida orttirgan bilim va ko'nikmalarini aniqlashga mo'ljallangan.

PISA xalqaro baholash dasturi shuningdek, o'quvchilar munosabati va motivatsiyasi haqida qimmatli ma'lumotlar to'playdi, o'quvchilarda muammoni hal qila olish kabi ko'nikmalarni ham baholaydi. Masalan, global ahamiyatga ega masalalarni hal etishda o'quvchi-yoshlarning fikr- mulohazalari, ular bergan taklif va yechimlarni baholaydi.

PISA–halqaro baholash dasturlarining natijalari asosida dunyo mamlakatlari o'quv dasturlarida mavjud bo'lgan talablar doirasida o'quvchilarning bilim va ko'nikmalarni qo'llash, fikrlash va muloqot qilish qobiliyatlariga baho beriladi.

PISA hech qanday o'quv dasturini belgilamaydi yoki targ'ib qilmaydi yoki umumiy e'tirof etishni taqozo etmaydi.

Ishtirokchi mamlakatlar ekspertlari va iqtisodchilarining fikricha, o'quvchilarda tabiiy fanlardan o'zlashtirilgan bilim va ko'nikma darajalari shakllanishi, mustahkamlanishi davlatlarning kelajakdagi muvaffaqiyati uchun muhim dastlabki qadamlar deb hisoblanishini e'tirof etadi.

PISA tadqiqoti - Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti IHTT(OECD – Organisation for Economic Co-operation and Development) tomonidan amalga oshiriladigan dastur hisoblanadi.

Tadqiqot ilk bor 2000 yilda o'tkazilgan bo'lib, har uch yilda bir marotaba o'tkazib boriladi. Navbatdagi tadqiqotlar 2021 yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan.

PISA tadqiqoti o'ziga xos xususiyatlarga ega. Jumladan:

- ta'lim sohasidagi eng yirik, keng ko'lamli xalqaro monitoring tadqiqotlaridan biri sanaladi;

- tadqiqotda umumiy o'rta ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan 15 yoshli o'quvchilar ishtirok etadi;

- tadqiqotda o'quvchilarning “hayotga tayyorlik” darajasi, ya'ni ularning maktabda egallagan bilim va ko'nikmalarini hayot qo'llay olish layoqati baholanadi;

- tadqiqotda o'quvchilarning matematika, o'qish (matnni tushunish), tabiiy yo'nalishdagi fanlar va global muammolarni hal etish sohasidagi funksional savodxonligi baholanadi;

- tadqiqotda ishtirokchi mamlakatlar ta'lim tizimining o'ziga xosligi bo'yicha ma'lumot olish imkonini beradigan kontekst axborot to'planadi.

O'zbekistonning PISA tadqiqotida ishtirok etishi uchun quyidagilar muhim ahamiyatga ega:

- O'zbekistonda umumta'lim maktablari bitiruvchilarining ta'lim olishni davom ettirishga qay darajada tayyorligini aniqlash;

- mamlakatdagi umumiy o'rta ta'limni takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash;

- o'quvchilarning ta'lim sohasidagi yutuqlari, shuningdek, turli mamlakatlarning ta'lim tizimlari haqidagi qiyosiy ma'lumotlarni olish².

Tayanch so'z va iboralar: PISA, PIRLS, TIMMS, TALIS, *xalqaro baholash tadqiqotlari*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. PIRLS nima? U qanday amalga oshiriladi?
2. TIMMS nima? U qanday afzallikka ega?
3. TALLIS nima? Nima sababdan ushbu baholash tizimi amalga oshiriladi?
4. PISA, PIRLS, TIMMS va TALLIS baholash tizimlariga VENN diagrammasi tuzing.

VII. GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHNING TA'LIMiy, TARBIYAViy VA RIVOJLANTIRUVCHI MAQSADLARI

7.1. Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari

Geografiya ta'limi uzluksiz ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida tashkil etiladigan pedagogik jarayonning ajralmas va uzviy bog'langan tarkibiy qismi sifatida mazkur ta'lim muassasalari oldiga qo'yilgan umumiy maqsadlarga muvofiq barkamol o'quvchi shaxsini tarbiyalashga xizmat qiladi. Shuningdek, geografiya ta'limi o'quvchi va talabalarda Yer to'g'risidagi ilmiy dunyoqarashlarni shakllantiradi, ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarni tarkib toptiradi, dunyo davlatlari va turli regionlarda jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi, geografik obyekt, jarayon va hodisalar haqidagi bilim va tushunchalar bilan qurollantiradi, umuminsoniy madaniyatni tarkibiy qismi bo'lgan geografik madaniyatni tarbiyalaydi.

Geografiya ta'limining asosiy masqsad va vazifalari Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6-apreldagi 187-son qarorining 4-bobida quyidagicha belgilab berilgan:

Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida tabiiyot va geografiya o'quv fanini o'qitishning asosiy maqsadi:

- o'quvchilarda tayanch hamda tabiiyot va geografiya o'quv faniga oid umumiy kompetensiyalarni shakllantirishdan;

- jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi, geografik obyektlar, jarayon va hodisalar, Yer yuzining tabiiy manzarasi, tabiatdan oqilona foydalanish, Yer yuzidagi global ekologik muammolar haqida fikr-mulohaza yuritishga o'rgatish, tabiatni qadrlash va muhofaza qilish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash mahoratini shakllantirish;

² Раджиев А.Б., Исмаилов А.А., Нарзиев Ж.Р., Ахмедов Х.П., Тоғаева Г.О. Ўқувчилар саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотлар дастури. Қўлланма, Тошкент, 2019

- o'quvchilarning hayotiy tasavvurlari bilan amaliy faoliyatlarini umumlashtirib borib, geografik bilimlarni hayotga tatbiq eta olish salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish.

Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida tabiiyot va geografiya fanini o'qitishning asosiy vazifalari:

- o'quvchilarda atrofimizdagi olamga, o'z Vataniga muhabbat hissini uyg'otish,

- tabiatni asrash va muhofaza qilish, nazariy bilimlarini amalda qo'llash malakalarini shakllantirish;

- tabiatni kuzatish, tahlil qilish, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tarkib toptirish;

- ijtimoiy hayot va ta'lim olishni davom ettirishlari uchun zarur bo'lgan bilimlarni egallash;

- hozirgi zamon talablari, ta'lim sohasidagi jahon andozalari va milliy rivojlanish manfaatlariga mos keladigan tafakkur va bilimlarni egallashi, shu bilan birga ulardan kundalik hayotlarida foydalana olishga o'rgatishdan iborat.

O'qituvchi yuqoridagi geografiya ta'limining asosiy vazifalarini amalga oshirish, geografiya ta'lim samaradorligiga erishish va o'quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etish hamda boshqarishi uchun ta'lim mazmunining tarkibiy qismlari va ularni o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish usullarini bilishi lozim.

Geografiya o'qitishning hozirgi davrda samarali bo'lishi o'quvchilarning o'quv-bilish, mehnat va jamoat faoliyatlarida qatnashishi uchun zarur bo'lgan geografik bilimlar, ko'nikmalar, malakalarni egallaganliklar, milliy iqtisodiyotni rivojlantirishdagi ahamiyati bilan belgilanadi. Ular esa o'z navbatida o'quvchilarning geografik bilimlarni egallaganlik, tarbiyalanganlik natijasida dunyoqarashi, e'tiqodi, tabiat, jamiyat va shaxsga bo'lgan munosabatida namoyon bo'ladi. O'quvchilarning rivojlanish darajasi, qobiliyati, jismoniy va aqliy jihatdan takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoji bilan ifodalanadi.

Geografiya fanlar tizimida har bir geografiya fanining o'ziga xos jihatlari mavjud. Mazkur jihatlar geografiya fanining maqsadini belgilab beradi. Geografiya o'qituvchisi har bir sinf geografiya kursini maqsadlarini bilishi lozim.

Geografiya ta'limining maqsadlarini uch guruhga bo'lish mumkin: ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi.

Ta'limiy maqsadlar quyidagilardan iborat:

-o'quvchiga geografiya, ya'ni, tabiiy hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografik hamda amaliy geografiya asoslari bo'yicha mustahkam bilimlar berish. Tabiatdan foydalanishni va uni muhofaza qilishni ilmiy, texnik, iqtisodiy asoslarini ochib berish;

-umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini iqtisodiy, ekologik, geosiyosiy bilimlarni egallashlariga imkon yaratish hamda kasbga yo'naltirish;

- o'quvchilarni geografik borliq va hodisalarni o'rganish usullari bilan qurollantirish. Mazkur usullar (metodlar) bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish;

- tabiiy va iqtisodiy va ijtimoiy geografiya, amaliy geografiya va boshqa oraliq geografik fanlarni yirik xalq xo'jaligi muammolarini yechishdagi o'rni va

ahamiyatini ochib berish. Masalan, Orol muammosini yechimini, tuproqqa meliorativ ishlov berishda agrotexnika qoidalariga rioya qilmaslik oqibatida eroziya jarayonini tezlashuvi va uni oldini olishni, O'zbekistonning buyuk davlat bo'lishini geografik asoslarini ishlab chiqish;

- o'quvchilarni geografik haritalardan, ma'lumotnomalardan qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishga o'rgatish, egallagan nazariy geografik bilimlarini amalda va yangi sharoitlarda qo'llay bilish ko'nikmalarini shakllantirish. O'quvchilarda geografik madaniyatni shakllantirish.

Tarbiyaviy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- O'zbekistonning kelajagi buyuk davlat ekanligini asoslab berish, o'quvchilarda Vatanimiz qudrati va ravnaqidan faxrlanish, milliy g'urur, milliy iftixor tuyg'ularini shakllantirish;

- o'quvchilarni tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro ta'sirlarga didaktik nuqtai nazardan qarashga o'rgatish;

- o'quvchilarni ahloqiy jihatdan to'g'ri tarbiyalash, ularga Vatanga muhabbat, Vatanni himoya qilish har fuqoroning oliy burchi ekanligini uqtirish;

- o'quvchilarni mehnat tarbiyasiga va kasb tanlashiga yordam berish, hozirgi zamonda o'z o'rnini topishga ko'maklashish;

Rivojlantiruvchi maqsadlari quyidagilardan iborat:

- o'quvchilarning ilmiy dunyo qarashini kengaytirish;

- o'quvchilarning darslik va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;

- o'quvchilarning harita va yozuvsiz harita ustida mustaqil ishlash amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish;

- o'quvchilarning nutq va muloqat madaniyatini rivojlantirish.

Shuningdek, o'quvchilarni qiziquvchanliki qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadlar:

- geografik bilimlar va muammolarga qiziqishni uyg'otish;

- o'quvchilarga kuzatuvchanlik, eslab qolish, tafakkur, tasavvur va nutq qobiliyatlarini rivojlanishiga imkon yaratish;

- o'quvchilarni ular imkoniyati doirasidagi geografik muammolarni yechishga o'rgatish, ularda hodisa va jarayonlarga kompleks va sintetik yondashishni shakllantirish.

7.2. Geografiya ta'limida kompetensiyalar

Geografiyani oqitishda o'quvchilarga ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ta'lim va tarbiya berish bilan birgalikda ularda egallagan nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish, ya'ni kompetensiyani shakllantirish maqsadga muvofiq.

Kompetensiya — mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olish qobiliyati.

O'zbekiston Respublikasida ta'limning uzluksizligi, uzviyligi, o'quvchi shaxsi va qiziqishlari ustuvorligidan kelib chiqib, ularning yosh xususiyatlariga mos ravishda quyidagi tayanch kompetensiyalar shakllantiriladi. Kompetensiya shakllantirish xususiyatiga ko'ra tayanch kompetensiya va fanga oid kompetensiya.

Tayanch kompetensiya quyidagi turlarga ajratiladi:

Kommunikativ kompetensiya — ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o‘zaro muloqotga kirisha olishni, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, ijtimoiy moslashuvchanlikni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi — mediamanbalardan zarur tavsiflarni izlab topa olishni, saralashni, qayta ishlashni, saqlashni, ulardan samarali foydalana olishni, ularning xavfsizligini ta’minlashni, media madaniyatga ega bo‘lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi — doimiy ravishda o‘z-o‘zini jismoniy, ma’naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish, kamolotga intilish, hayot davomida mustaqil o‘qib-o‘rganish, kognitivlik ko‘nikmalarini va hayotiy tajribani mustaqil ravishda muntazam oshirib borish, o‘z xatti-harakatini muqobil baholash va mustaqil qaror qabul qila olish ko‘nikmalarini egallashni nazarda tutadi.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi — jamiyatda bo‘layotgan voqea, hodisa va jarayonlarga daxldorlikni his etish va ularda faol ishtirok etish, o‘zining fuqarolik burch va huquqlarini bilish, unga rioya qilish, mehnat va fuqarolik munosabatlarida muomala va huquqiy madaniyatga ega bo‘lish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Milliy va umummadaniy kompetensiya — vatanga sadoqatli, insonlarga mehr-oqibatli hamda umuminsoniy va milliy qadriyatlarga e’tiqodli bo‘lish, badiiy va san’at asarlarini tushunish, orasta kiyinish, madaniy qoidalarga va sog‘lom turmush tarziga amal qilish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi — aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda shaxsiy, oilaviy, kasbiy va iqtisodiy rejalarni tuza olish, kundalik faoliyatda turli diagramma, chizma va modellarni o‘qiy olish, inson mehnatini yengillashtiradigan, mehnat unumdorligini oshiradigan, qulay shart-sharoitga olib keladigan fan va texnika yangiliklaridan foydalana olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi. Mazkur kompetensiyalar umumta’lim fanlari orqali o‘quvchilarda shakllantiriladi.

Shuningdek, har bir umumta’lim fanining mazmunidan kelib chiqqan holda o‘quvchilarda fanga oid umumiy kompetensiyalar ham shakllantiriladi.

Geografiyani o‘qitishda o‘quvchilarda shakllantiriladigan fanga oid kompetensiyani quyidagi turlari mavjud:

- Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayon hamda hodisalarni kuzatish, aniqlash, tushunish va tushuntirish kompetensiyasi;

- Geografik obyektlar, joy nomlarini to‘g‘ri qo‘llay olish kompetensiyasi:

- Globus, geografik atlas va haritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasi:

- Tabiatni muhofaza qilish va ekologik madaniyat kompetensiyasi:

Geografiya fanini mazmunidan kelib chiqqan holda o‘quvchilarda fanga oid umumiy kompetensiyalar ham shakllantiriladi.

- Tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayon hamda hodisalarni kuzatish, aniqlash, tushunish va tushuntirish kompetensiyasi.

- Geografik obyektlar, joy nomlarini to'g'ri qo'llay olish kompetensiyasi.
- Globus, geografik atlas va haritalardan amaliyotda foydalana olish kompetensiyasi.

- Tabiatni muhofaza qilish va ekologik madaniyat kompetensiyasi.

Geografiya o'quv fani bo'yicha ta'lim oluvchilar tayyorgarligining zarur va yetarlicha darajasi hamda ta'lim muassasalari bitiruvchilariga qo'yiladigan malaka talablari tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy jarayon hamda hodisalarni kuzatish, aniqlash, tushunish va tushuntirish kompetensiyasida quyidagi belgilab qo'yilgan kompetensiyalarga ega bo'lishi lozim:

- Quyosh tizimidagi sayyoralarning nomlarini ayta oladi;

- Yer yuzidagi tabiiy jarayon va hodisalarni kuzatadi va ayta oladi;

- tun va kun, yil fasllari almashinishini kuzatadi va aytib bera oladi;

- kundalik hayotda ob-havoning o'zgarishini mahalliy belgilarga qarab aniqlay oladi, termometr yordamida havo haroratini o'lchay oladi;

- ufq tomonlarini kompas va mahalliy belgilarga qarab aniqlay oladi;

- O'zbekiston Respublikasi va uning viloyatlari tabiati haqida biladi va ayta oladi.

- Yer yuzi tabiatining vaqt davomida o'zgarishi va rivojlanishi haqida biladi va ayta oladi.

- Geografik qobiq va uning tarkibiy qismlari — litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferada kechadigan tabiiy hodisa hamda jarayonlarning mohiyatini anglaydi, tushunadi va tushuntira oladi;

- tabiiy hodisa va jarayonlarni kundalik hayotda turli asboblardan (kompas, termometr, barometr, flyuger va b.) yordamida o'lchash va aniqlashni bajara oladi;

- materiklar, okeanlar, O'rta Osiyo va O'zbekistonning tabiiy sharoiti va resurslariga tavsif bera oladi, ularning hududiy xususiyatlarini tahlil qiladi va o'zaro taqqoslay oladi;

- Yer yuzi tabiatining xilma-xilligini keltirib chiqaruvchi asosiy geografik omil va qonuniyatlarni biladi, anglaydi, misollar bilan izohlay oladi;

- jahon xo'jaligi, dunyoning yirik mintaqasi va davlatlari, O'zbekistonning iqtisodiy geografik rayonlari va viloyatlari, O'zbekistonga yaqin joylashgan mamlakatlarga kompleks iqtisodiy-geografik tavsif bera oladi, hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan taqqoslay oladi;

- aholi va ishlab chiqarishning joylashuviga ta'sir etuvchi geografik omillarni ayta oladi va misollar bilan izohlay oladi;

- aholi dinamikasi va tarkibi, zamonaviy demografik jarayonlar, urbanizatsiya va aholi migratsiyasining mohiyatini tushunadi va tahlil qila oladi;

- dunyoning siyosiy haritasi, uning tuzilishini tushunadi va tushuntira oladi;

- geografik bilimlar asosida tabiiy hamda ijtimoiy-iqtisodiy jarayon va hodisalarga doir amaliy topshiriqlarni yecha oladi.

Tayanch so'z va iboralar: kompetensiya, tayanch kompetensiya, fanga oid kompetensiya, ta'limiy maqsad, tarbiyaviy maqsad, rivojlantiruvchi maqsad, qiziquvchanlik qobiliyat.

**TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN
SAVOL VA TOPSHIRIQLAR**

1. Tabiiyot va geografiya o'quv fanini o'qitishning asosiy maqsadi nima?
2. tabiiyot va geografiya o'quv fanini o'qitishning asosiy vazifalari nimalardan iborat?
3. Geografiyani o'qitishning ta'limiy maqsadi deganda nimani tushunasiz?
4. Geografiyani o'qitishning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini tahlil qiling va o'rtog'ingiz bilan fikr almashing.
5. O'quvchilarning qiziquvchanlik qobiliyati deganda nimani tushunasiz?
6. Kompetensiz nima? Uning qanday turlari mavjud?
7. Umumiy o'rta ta'lim maktablari 5-9-sinflarda o'qitiladigan geografiya predmetlari bo'yicha kompetensiyalar jadvalini tuzing va to'ldiring.

VIII BOB. MAKTAB GEOGRAFIYASINING MAZMUNI VA TARKIBI

8.1. Geografiyadan Davlat ta'lim standarti

Geografiya ta'limi shakllari va bosqichlariga binoan turlicha tuzilishga ega. Geografiya ta'limi hozirgi davrda quydagi qismlarga bo'linadi:

- umuta'lim maktablarida geografiya ta'limi;
- akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda geografiya ta'limi;
- oliy geografiya ta'limi;
- Yordamchi maktablarda geografiya ta'limi;
- Malaka oshirish muassasalarida geografiya ta'limi.

Umumta'lim maktablari geografiyasining asosiy qoidalaridan biri tabiiy va iqtisodiy geografiyani alohida – alohida o'rganishdir. Bu esa umumta'lim maktablari geografiyasida tabiiy va iqtisodiy geografiyaning asoslarini to'la aks ettirishga imkon beradi.

Umum ta'lim maktabi geografiya kurslari zinapoyasimon tuzilishga ega. Bunda asta-sekin quyi sinfdan, yuqori sinflarga qarab murakkablashib boradi, qaytarishlarga yo'l qo'yilmaydi, lekin yangi ma'lumotlar ilgari o'tilgan ma'lumotlar asosida beriladi. Bu esa o'quvchilarni yangi ma'lumotlarni umuman darsni yaxshi va to'la o'zlashtirishga imkon beradi.

Geografiya predmetining ayrim kurslarini o'rganish tartibi quyidagidan iborat:

- I-IV sinf – atrofimizdagi olam va tabiatshunoslik;
- V sinf – tabiiy geografiya boshlang'ich kursi;
- VI sinf – materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi;
- VII sinf – O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi;
- VIII sinf – O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi;
- IX sinf – Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi;
- X sinf – Amaliy geografiya.

Tabiatshunoslik kursi – tabiiy xodisalar, moddalar, yer haqida oddiy ma'lumotlarni beradi. Bu kurs quydagi bo'limlardan iborat:

1. Vatanimiz tabiati: joy tomonlarini aniqlash (ufq va ufq chizig'i, kompas bilan joy tomonlarini aniqlash: plan va masshtab: sinf, maktab, shahar plani, joy planini o'qish: plan va geografik harita) vatanimiz xaritasi oldida

2. O'zbekiston tabiatining xilma – xilligi: cho'llar (tabiati, qumli barxan, cho'l tabiatini inson tomonidan o'zlashtirish, o'simlik va xayvonlar, cho'lda kechasi, cho'l aholisining yumushlari, Qizilqumda kumushsimon o'rmon, cho'l mo'jizasi): tog' tabiati

3. O'zbekiston tabiatini qo'riqlash: tabiat va insonni o'zaro ta'siri, tuproq, suv va havoni qo'riqlash, Qizil kitob, qo'riqxonalar, O'zbekiston tabiati yodgorliklari.

Tabiiy geografiya kurslari o'quvchilarga geografik qobiqda sodir bo'ladigan voqea va hodisalar, ularni kelib chiqish sabablari va rivojlanish oqibatlarini, Yer qobiqlari orasidagi aloqalar haqida har bir materik, okeanning tabiati, O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiati haqida ma'lumotlar beradi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslari o'quvchilarga O'zbekiston va jahon iqtisodiyotining asosiy xususiyatlari haqida bilimlar beradi.

Amaliy geografiya – umumiy o'rta ta'lim maktablarining 10-sinfi hamda akademik litsey va kasb – xunar kollejlariining I-kursida o'tiladi. Mazkur kurs geografiya fanining amaliy tomonlarini ochib beradi.

Oliy geografiya ta'limida mutaxassislik fanlari o'rganiladi.

Yordamchi maktablarda geografiya ta'limining tuzilishi quyidagi qismlardan iborat:

- VI sinf – tabiiy geografiya (boshlang'ich kurs);
- VII sinf – materiklar va okeanlar geografiyasi;
- VII sinf – O'rta Osiyo va O'zbekiston geografiyasi;

Yordamchi maktablardagi geografiya kurslarining asosiy xususiyatlaridan biri ularning soddalashtirilganidir.

O'zbekiston mustaqillik erishgach Davlat ta'lim standarti ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari uchun ishlab chiqiladi va amaliyotga tadbiiq etildi.

“Standart” so'z inglizcha bo'lib, “*nusxa*”, “*o'lcham*”, “*me'yor*” degan ma'nolarni anglatadi.

Kadrlar tayyorlash milliy dasturini ro'yobga chiqarishning birinchi bosqichida yuqorida qayd etilgan ta'lim muassasalari uchun DTS ishlab chiqildi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 16-avgustdagi Qaroriga binoan amaliyotga joriy etildi. Unda “Davlat ta'lim standartlarini bajarish O'zbekiston Respublikasining barcha ta'lim muassasalari uchun majburiydir» deb belgilab qo'yilgan.

Umumiy o'rta ta'limning davlat ta'lim standartini ishlab chiqishda quyidagi tamoyillar asos qilib olingan:

- DTSning davlat va jamiyat talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi;
- o'quv dasturlari mazmunining jamiyatimizda ro'y berayotgan ma'naviy-ma'rifiy, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, fan-texnika taraqqiyoti bilan bog'liqligi;
- umumiy o'rta ta'limning uzluksiz ta'limning boshqa turlari va bosqichlari bilan uzluksizligi va ta'lim mazmunining uzviyligi;
- umumiy o'rta ta'lim mazmunining insonparvarligi;
- ta'lim mazmunining respublikadagi barcha hududlarda birligi va yaxlitligi;
- umumiy o'rta ta'lim mazmuni, shakli, vositalari va usullarini tanlashda innovatsiya texnologiyalariga tayanish;

- o'qituvchilarning pedagogik tafakkurida qaror topgan an'anaviy qarashlar bilan «Ta'lim to'g'risida»gi va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» da ifodalangan zamonaviy talablarning uzviyligi;

Umumiy o'rta ta'limning DTS o'quvchilar umumta'lim tayyorgarligiga, saviyasiga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilab beradi.

DTS ta'lim mazmuni, shakllari, vositalari, usullarini, uning sifatini baholash tartibini belgilaydi.

DTS o'z mohiyatiga ko'ra o'quv dasturlari, darsliklar, qo'llanmalar, Nizomlar va boshqa me'yoriy hujjatlarni yaratish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining geografiyadan DTS o'quv fani bo'yicha o'quvchilarga beriladigan bilimlar miqdori, ular egallaydigan ko'nikma va malakalarning hajmini (BKM-bilim, ko'nikma va malaka) ko'rsatuvchi me'yor bo'lib, u umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiya ta'limi mazmunining negizini belgilovchi ko'rsatkichlar hamda o'quvchilarning geografik tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar majmuasidan iborat bo'lgan rasmiy hujjat bo'lib hisoblanadi.

«Ta'lim mazmuni negizini belgilovchi ko'rsatkichlar» umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiyadan beriladigan bilimlarning minimal darajasini, ya'ni ta'lim mazmunining negizini ifodalaydi. Mazkur ko'rsatkichlar umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun geografiya o'quv fani dasturi va darsliklarini yaratishda hamda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etishda mo'ljal vazifasini bajaradi.

Geografiya ta'limi standartidagi «O'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan minimal talablar» o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi shart bo'lgan ko'rsatkichlarni ifodalaydi. Bunda o'quvchilarning bilishi, anglashi, amaliy ishlarni bajara oladigan ko'nikma va malakalarga ega bo'lishlarini ta'minlash va ularning sifatini aniqlashga imkon beradi. Belgilangan ko'rsatkich va talablar geografiya ta'limining asosiy sifatlarini baholashda o'lchov bo'lib xizmat qiladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining geografiyadan davlat ta'lim standartida keltirilgan ko'rsatkich va talablar maktab geografiya ta'limi mazmunini to'liq qamrab oladi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiyadan tuzilgan DTSda qayd etilgan maksimal talablar asosida o'quv dasturi tayyorlanadi. O'quv dasturida o'quv fani bo'yicha o'rganiladigan bob va mavzular o'quvchilarning yoshlik va psixologik xususiyatlari, mavzular o'rtasidagi uzviylik va izchillik asosida mantiqiy bir tizimga keltirilgan holda beriladi. O'quv dasturida o'rganiladigan boblar ularni o'rganish uchun ajratilgan soatlar ko'rsatiladi, mazkur boblar tarkibiga kiradigan mavzularning qisqacha mazmuni yoritiladi. Geografiyadan tuzilgan o'quv dasturi mazkur o'quv fanining mazmunini belgilab beradigan va bajarilishi majburiy bo'lgan me'yoriy hujjat sanaladi

2. Geografiya ta'lim standartining tarkibiy qismlari.

Geografiya ta'limi standarti geografiya ta'limining maqsad va vazifalarini yoritishdan boshlanadi. Geografiya ta'limining bosh maqsadi o'quvchi shaxsini tarbiyalashdan iborat. Geografiya ta'lim standartida geografiya ta'limining asosiy vazifalari atroflicha yoritib berilgan.

Tabiiyot va geografiya fanidan umumiy oʻrta taʼlimning davlat taʼlim standartining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- umumiy oʻrta taʼlimning tayanch oʻquv rejasi;
- umumiy oʻrta taʼlimning oʻquv dasturi;
- umumiy oʻrta taʼlimning malaka talablari;
- baholash tizimi.

Tayanch oʻquv rejaga muvofiq Tabiiyot va geografiya fanidan oʻquv sozlari quyidagicha ajratilgan (3-jadval).

3-jadval

Umumiy oʻrta taʼlimning tayanch oʻquv REJASI

T/r	Oʻquv fanlari	Sinflar									Haftalik umumiy soat
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	
	Davlat ixtiyoridagi soatlar	22	24	26	26	30,5	32,5	33,5	34	36	264,5
1.	Tabiiyot va geografiya	1	1	1	1	1	2	2	2	2	13

Umumiy oʻrta taʼlimning *oʻquv dasturi* tayanch oʻquv rejaga muvofiq oʻquv fanlarining sinflar va mavzular boʻyicha hajmi, mazmuni, oʻrganish ketma-ketligi va shakllantiriladigan kompetensiyalari belgilangan hujjat hisoblanadi.

Oʻquv dasturi Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va tasdiqlanadi.

Umumiy oʻrta taʼlimning malaka talablari umumtaʼlim fanlari boʻyicha taʼlim mazmunining majburiy minimumi va yakuniy maqsadlariga, oʻquv yuklamalari hajmiga hamda taʼlim sifatiga qoʻyiladigan talablardan iborat boʻlib, u bilim, koʻnikma, malaka va kompetensiyalardan tashkil topadi. Ularning mazmuni qisqacha quyidagicha:

bilim — oʻrganilgan maʼlumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirib berish;

koʻnikma — oʻrganilgan bilimlarni tanish vaziyatlarda qoʻllay olish;

malaka — oʻrganilgan bilim va shakllangan koʻnikmalarni notanish vaziyatlarda qoʻllay olish va yangi bilimlar hosil qilish;

kompetensiya — mavjud bilim, koʻnikma va malakalarni kundalik faoliyatda qoʻllay olish qobiliyati.

Baholash tizimi — davlat taʼlim standarti boʻyicha umumiy oʻrta taʼlimning malaka talablarini oʻquvchilar tomonidan oʻzlashtirilishi darajasini hamda umumiy oʻrta taʼlim muassasasining faoliyati samaradorligini aniqlaydigan mezonlar majmuidan iborat.

DTS talablariga rioya etish va uni bajarilish tartibi Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligi tomonidan nazorat qilib boriladi. DTS talablariga rioya qilish ustidan nazoratni amalga oshirishning maqsadi — davlat taʼlim standarti talablarini bajarish darajasini aniqlash, zarur chora-tadbirlarni amalga oshirish asosida taʼlim sifatini taʼminlashdan iborat. DTS talablariga rioya qilish ustidan nazorat umumiy oʻrta taʼlim muassasalarida oʻquvchilar egallashi lozim boʻlgan malaka talablariga baho berish, tayanch oʻquv reja va oʻquv dasturlarining bajarilishini tahlil qilish, ularni bajarilishi va taʼlim sifatiga taʼsir etuvchi

omillarni, foydalanilgan pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining natijaviyligini tahlili kabi ko'rinishlarda amalga oshiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim sifatini nazorat qilish: ichki, tashqi, davlat va jamoatchilik nazorati hamda milliy va xalqaro darajada baholash kabi turlarga bo'linadi. Bunda:

ichki nazorat — O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi tomonidan tasdiqlangan tartib asosida umumiy o'rta ta'lim muassasasining monitoring guruhi tomonidan amalga oshiriladi;

tashqi nazorat — ta'lim sohasidagi vakolatli davlat organlari, hududiy xalq ta'limi boshqaruvi organlari tomonidan amalga oshiriladi;

davlat-jamoatchilik nazorati — qonun hujjatlarida belgilangan tartibda hududiy xalq ta'limi boshqaruvi organlari va nodavlat notijorat tashkilotlar hamkorligida amalga oshiriladi;

milliy va xalqaro darajada baholash — Hukumatning tegishli qarori hamda xalqaro shartnomalar asosida xalq ta'limi boshqaruvi organlari, nodavlat notijorat tashkilotlar va xalqaro tashkilotlar hamkorligida amalga oshiriladi.

Umumiy o'rta ta'lim muassasasi o'quvchilarining bilimi sifatini nazorat qilishning reyting tizimi tartibi O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamda Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat test markazi tomonidan tasdiqlanadi.

Davlat ta'lim standartin ishlab chiqishdagi asosiy printsipalaridan biri “davlat ta'lim standartini davlat, jamiyat, talablariga, shaxs ehtiyojiga mosligi” dir.

8.2. Geografiyadan o'quv dasturlari tahlili

Maktablarda o'qitilgan har bir o'quv fanining mazmuni o'quvchilar bilishi lozim bo'lgan bilimlar, o'zlashtirishi kerak bo'lgan o'quv ko'nikmalar, malakalar yig'indisini ifoda qiluvchi xujjat – o'quv dasturi hisoblanadi. Unda o'quv fanini o'qitishdan maqsad, vazifalar, o'quvchilar o'zlashtirish kerak bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar kompleksi o'z ifodasini topadi.

Geografiya kursining o'quv dasturini boshida uqtirish xati berilgan. Unda geografiya kursining qanday fan ekanligi, u qanday o'quv fanlardan tashkil topganligi ana shu o'quv fanlar mazmunidagi o'zgarishlar qisqacha bayon etilgan. Xususan, Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi V- sinfda, Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi VI-sinfda, O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi VII sinfda, O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi VIII- sinfda, Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi IX-sinfda, Amaliy geografiya o'quv fani X- sinf va akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda o'qitilishi qayd qilingan.

Geografiya kursining o'qitishga oid metodik ko'rsatmalarda “darsda va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda dalillar, xodisalar bilan cheklanmay, asosiy g'oyalarni, tushunchalarning o'quvchilar tomonidan puxta va ongli o'zlashtirilishiga e'tiborni qaratish lozimligi qayd qilingan.

O'quv dasturidan ko'zlangan yana bir maqsad ta'lim bilan tarbiyaning uyg'unligini amalga oshirishdan iborat. Geografiya o'qitishda o'qitiladigan mavzular mazmuni bilan uzviy bog'liq holda, o'quvchilarning axloqiy,

vatanparvarlik, estetik, ekologik, gigienik, iqtisodiy va jinsiy tarbiyasiga ahamiyat berish lozimligi ta’kidlangan.

Geografik o’quv mavzularga o’quvchilarning qiziquvchanligini oshirish uchun geografik harita, tabiiy-tasviriy, dinamik, jadval, sxematik ko’rgazmali va audio, video vositalardan ta’lim berish jarayonida samarali foydalanish va o’quvchilar faoliyatini faollashtirish hamda mustaqil bilim olishini tashkil etish maqsadida faollashtiruvchi metodlaridan zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalardan keng foydalanish tavsiya etilgan.

O’quv dasturida Tabiiy geografiya boshlang’ich kursi o’quv fani uchun 34 soat (haftasiga 1 soat), Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi o’quv fani uchun 68 soat (haftasiga 2 soat), O’rta Osiyo va O’zbekiston tabiiy geografiyasi o’quv fani uchun 68 soat (haftasiga 2 soat), O’zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi o’quv fani uchun 68 soat (haftasiga 2 soat), Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi o’quv fani uchun 68 soat (haftasiga 2 soat), Amaliy geografiya o’quv fani uchun 34 soat (akademik litsey va kasb-hunar kollejlarida 40 soat, haftasiga 1 soat) vaqt ajratilganligi ta’kidlanadi.

O’quv dasturida har bir o’quv fani bo’yicha o’qitiladigan asosiy mavzular mazmuni, ularni o’qitish uchun kerakli jihozlar keltirilgan. O’quv dasturida ana shu mavzularning qanday dars tiplaridan foylanib o’qitish kerakligi haqida ham ma’lumotlar berilgan.

Masalan, maktab Tabiiy geografiya boshlang’ich kursida **geografiya nimani o’rganadi?**, geografik kashfiyotlar va hozirgi zamon geografiyasi, Yer - quyosh tizimsidagi sayyora, joy plani va geografik haritalar, yerning qattiq qobig’i – litosfera, yerning suv qobig’i – gidrosfera, yerning havo qobig’i – atmosfera, biosfera, inson va tabiat kabi asosiy mavzular o’tiladi (4-jadval).

4-jadval

Tabiiy geografiya boshlang’ich kursi mavzulari

1	I-BOB. Geografiya fani va uning rivojlanishi	2	2	-
2	2-BOB. Yer - Quyosh tizimsidagi sayyora	3	3	-
3	3-BOB. Joy plani va geografik haritalar	7	5	2
4	4-BOB. Yerning qattiq qobig’i - Litosfera	5	5	-
5	5-BOB. Yerning suv qobig’i - Gidrosfera	5	4	1
6	6-BOB. Yerning havo qobig’i – Atmosfera	8	5	3
7	7-BOB. Biosfera. Inson va tabiat	4	3	1
	Jami	34	27	7

Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi o’quv fanida esa kirish, materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi nimani o’rganadi?, Geografik haritalar va ularning turlari. Atlaslar va globuslar, geografik qobiq, dunyo okeani, materiklar va okeanlar tabiati: Afrika materigi, Avstraliya materigi va Okeaniya, Antarktida materigi, Janubiy Amerika materigi, Shimoliy Amerika materigi, Yevrosiyo materigi, Tinch okeani, Atlantika okeani, Hind okeani, Shimoliy Muz okeani kabi mavzular o’tiladi.

O’rta Osiyo va O’zbekiston tabiiy geografiyasi o’quv dasturida esa kirish, O’rta Osiyoning geografik o’rni, chegaralari va tabiiy geografik o’lka sifatida o’ziga xos xususiyatlari, geografik haritalar. vaqt hisobi, O’rta Osiyoning geologik

tuzilishi, foydali qazilmalari va relyefi, Oʻrta Osiyo iqlimi, Oʻrta Osiyoning suvlari, Oʻrta Osiyo tuproqlari, oʻsimliklari, hayvonot dunyosi, tabiat zonalari, Oʻrta Osiyoning hududiy tavsifi, Oʻzbekiston tabiatining umumiy tavsifi, Oʻzbekistonning tabiiy geografik okruglari tavsifi kabi mavzular diqqat markazida boʻladi.

Oʻzbekiston ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi oʻquv dasturida kirish, Oʻzbekistonning geografik oʻrni va maʼmuriy-hududiy tuzilishi, Oʻzbekistonning tabiiy boyliklari, aholisi va mehnat resurslari, milliy iqtisodiyotning tarkibiy tuzilishi, Oʻzbekistonning regional tavsifi oʻrganiladi.

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy-geografiyasida jahonning siyosiy haritasi, jahon tabiiy resurslari, jahon aholisi, jahon xoʻjaligi, Yevropa mamlakatlari, Osiyo mamlakatlari, Afrika, Avstraliya va Okeaniya, Amerika mamlakatlari kabi mavzular berilgan.

Amaliy geografiya Oʻquv dasturida esa Geografiya fanlari tizimi haqida tushuncha, Yer tabiati, jamiyat va tabiat, amaliy geografik tadqiqotlar, dunyo aholisi, dunyoning geosiyosiy manzarasi va global muammolar, Yevropa va Amerika subregionlari, Afrika subregionlari. Okeaniya davlatlari, Osiyo subregionlari, Oʻzbekiston Respublikasi kabi yirik mavzular egallaydi.

Oʻquv dasturida geografiya oʻquv fani boʻyicha taʼlim oluvchilar tayyorgarligining zarur va yetarlicha darajasi hamda taʼlim muassasalari bitiruvchilariga qoʻyiladigan malaka talablari belgilab berilgan. Malaka talablarida oʻquvchilarda shakllantiriladigan kompetensiyalar turlari boʻyicha alohida-alohida koʻrsatib berilgan.

Oʻquv dasturi har bir mavzuni oʻtish uchun soatlar ajratilgan, jihozlar, dars shakllari koʻrsatilgan. Oʻqituvchilarning bilimi va pedagogik mahoratini oshirishni maqsad qilib, har bir oʻquv fani soʻngida oʻqituvchilar uchun ilmiy va metodik adabiyotlar roʻyhati keltirilgan.

8.3. Maktab geografiyasi mazmuning tarkibiy qismlari.

Maktab geografiyasining mazmuni bilim, koʻnikma va dunyoqarash gʻoyalari oʻz ichiga oladi.

Bilim- tashqi dunyoni, obyektiv borliqni ongimizda aks-etishini yozma va ogʻzaki shakli. Bilimlar nazariy va empirik bilimlarga boʻlinadi. **Nazariy bilimlar** narsa va xodisalarni mohiyatini, ular orasidagi bogʻliqlik va aloqalarni aks etdiradi. Nazariy bilimlar – bu umumlashgan bilimlardir, ularga nazariyalar, qonunlar, qonuniyatlar, sabab va oqibatlar, tushunchalar kiradi.

Empirik bilimlar – geografik borliq va hodisalarni tashqi xususiyatlarini aks etiradi. Unga tasavvur va dalillar (fakt) kiradi. Hozirgi paytda geografiyada nazariy bilimlarning salmogʻi oshib bormoqda. Geografiya kurslarining hammasi umumiy tushunchalar (relyef shakllari, iqlim turlari, iqtisodiy rayonlar, mehnatni geografik taqsimlanishi, sabab va oqibatlar muhim oʻrin tutadi.

Nazariy bilimlar. Tushuncha- borliqning kishi tafakkurida aks etishini bir shakli. Tushunchalar abstrakt tafakkur natijasida hosil boʻladi. Tushuncha bilishning asosiy birligi xisoblanib umumiy va aniq tushunchalarga boʻlinadi.

Umumiy tushunchalar - deganda alohida voqea va xodisalar haqida emas, balki umumiy bir xil nomga ega boʻlgan voqea va xodisalar tushuniladi. Masalan,

daryolar, tog'lar, xalq xo'jaligi tarmog'i, iqtisodiy rayon. Umumiy tushunchalarning mohiyatini aniqlanganda, hamma voqea va hodisalar uchun umumiy bo'lgan xususiyatlar (belgilar, sifatlar) ochib beriladi. Masalan: "Geosinklinallar" deb Yer qobiqg'ining harakatchan qismlarga aytiladi. Umumiy tushunchalar geografiya kurslarining ilmiy asosini tashkil qiladi. Maktab dasturida quyidagi umumiy tushunchalari ko'rishimiz mumkin: "Quyosh radiatsiyasi", "Havo massasi", "Mehnat resurslari", "Urbanizatsiya" va h.k.

Aniq tushunchalar – o'zining nomiga ega bo'lgan aniq geografik borliq, hudud: Volga daryosi, Qora dengiz va h.k. Aniq tushunchalar: Afrika, Fransiya, Pomir.

Tushunchalar asosiy va bo'ysungan tushunchalarga bo'linadi. Masalan, tog' jinslari" asosiy tushuncha "magmatik tog' jinsi" bo'ysungan tushuncha.

Sabab va oqibatlar- geografik voqea va hodisalar orasidagi sabab va oqibatlarni aks etiradi.

Tabiiy geografiya kurslarda quyidagi sabab va oqibatlar ochib beriladi: relief, iqlim, quruqlik suvlari, dunyo okeani, tuproqlar. Relief yerning ichki va tashqi kuchlarini oqibati deb qaraladi. Tabiiy – geografik komplekslar ham sabab va oqibatlarni ochib berish tufayli ajratiladi.

Iqtisodiy geografiya kurslarida sabab va oqibatlarni quyidagi turlari ochib beriladi: Ijtimoiy- iqtisodiy tuzum va xo'jalik o'rtasidagi: davlatning tarixiy rivojlanishi va xo'jaligining hozirgi xususiyatlari o'rtasidagi: davlat rivojlanishi bilan uning iqtisodiy geografik joylanishi o'rtasidagi tabiiy sharoit va xo'jalikning tuzulishi o'rtasidagi.

Qonuniyatlar- geografik borliq (obyekt), xodisa, jarayonlar o'rtasida eng muhim va nisbatan mustahkam aloqa va bog'liqlarni aks etiradi. Tabiiy geografiyada quyidagi qonuniyatlar ochib beriladi: bir butunlik, moddalarning aylama harakati, davriylik, zonallik, hamda ayrim tabiat tarkiblarni vujudga kelish qonuniyatlari (iqlim, relief).

Nazariya- Bu kishilar ilmiy faoliyatini umumlashmasidir. Nazariya tabiat yoki jamiyatning ayrim qismlarini rivojlanish qonuniyatlarni aks etiradi. Masalan, tabiiy geografik rayonlashtirish nazariyasi iqtisodiy geografik rivojlantirish nazariyasi. TTK nazariyasi x.k.

Empirik bilimlar - tasavvur- geografik borliqning (obyektning) xayoliy (xissiy) tasviri, shakli. Tasavvurlar xayoliy va aniq turlarga bo'linadi. Aniq tasavvur voqea va hodisalarni bevosita ko'rish orqali paydo bo'ladi. Xayoliy tasavvur esa, ma'lum bir hodisalarni va sharoitni bayonini yoki ta'rifini o'qish orqali paydo bo'ladi.

Dalillar- maktab geografiyasi mazmunida ko'proq obyektning o'lchamlari, yog'inlar, havo, suv sarfi, iqtisodiy dalillar uchraydi.

Ko'nikmalar- bu faoliyat usullari. Bu usullar orqali o'quvchilar olgan bilimlarini amalda qo'llashadi. Ko'nikmalarni qo'llash har safar o'ylashni talab qiladi, shuning uchun ko'nikmaga avtomatizim xos emas.

Malaka- avtomatik ravishda tez bajariladigan faoliyat.

Ko'nikmalar o'quv vazifasiga va maqsadlariga qarab turli guruhlarda bo'linishi mumkin. Bu esa quyidagi ko'nikmalarni bir –biridan ajratishga imkon beradi: obyektlar bayoni: TTK va TICHK ta'rifiva x.k.

Ko'nikmalar yordamida o'quvchilar turli xil tafakkur usullarni qo'llashi mumkin: analiz, sintez, umumlashtirish, abstrakt qiyoslash.

Dunyoqarash g'oyalari -bu aniq geografik bilimlarni g'oyaviy umumlashmasidir tabiiy geografiyada tabiatga dialektik nuqtai nazardan qarash g'oyasi mavjud, ya'ni hamma tabiat tarkiblari bir –biri bilan chambarchas bog'langan.

Tayanch so'z va atamalar: *Standart atamasi, ta'lim standarti, geografiya ta'limi davlat standarti, o'quv dasturi, geografiya o'quv dasturi.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLARI

1. Ta'lim standarinin lug'aviy ma'nosi nimani bildiradi?
2. Geografiya bo'yicha umumiy o'rta ta'lim davlat standarta o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan ta'lim qanday yo'nalishlarda berilgan;
3. Geografiya o'quv dasturida metodik tavsiyalar necha banddan iborat;
4. Maktab geografiya kursi qanday o'quv fanlardan tashkil topgan;

Test topshiriqlar:

1. Maktab Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi o'quv fani uchun necha soat vaqt ajratilgan?

A – 68; V – 44; S – 34; D – 54

1. Maktab Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi o'quv fani uchun necha soat vaqt ajratilgan?

A – 68; V – 44; S – 34; D – 54

2. Maktab Materiklar va okeanlar tabiiy geografiya boshlang'ich kursi o'quv fani uchun necha soat vaqt ajratilgan?

A – 34; V – 44; S – 68; D – 54

3. Maktab O'zbekiston abiiy geografiyasi kursi o'quv fani uchun necha soat vaqt ajratilgan?

A – 68; V – 44; S – 34; D – 54

4. Maktab O'zbekiston iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi kursi o'quv fani uchun necha soat vaqt ajratilgan?

A – 68; V – 44; S – 34; D – 54

5. Maktab Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi o'quv fani uchun necha soat vaqt berilgan?

A – 54; V – 44; S – 34; D – 68.

IX BOB. BOSHLANG'ICH TA'LIMDA GEOGRAFIYA TA'LIMI MAZMUNI

Boshlang'ich ta'limda geografiyaga oid dastlabki bilimlar 1-2-sinflarda "Atrofimizdagi olam", 3-4-sinflarda "Tabiatshunoslik" o'quv fanlari orqali beriladi.

9.1. Atrofimizdagi olam

Hozirgi ishlab chiqarish, texnika va tabiatdan foydalanish jadal rivojlanayotgan, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, demografik, geosiyosiy sharoit

tadrijiy ravishda o'zgarib borayotgan vaqtda maktablarda atrofimizdagi olam fanini mazmun jihatdan yangicha o'qitish zamon talabidir.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida Atrofimizdagi olam fanidan ta'lim berish, uning ilm-fan taraqqiyotida, ishlab chiqarish va tabiatdan foydalanish sohalari, ijtimoiy-madaniy va kundalik hayotda tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Atrofimizdagi olam ta'limida o'rganiladigan tabiiy, ijtimoiy hodisalar va tushunchalar, qonuniyatlarni o'quvchilarga tushunarli holda umumiy o'rta ta'lim maktablari darsliklarida sodda va aniq bayon etish, bunda asosiy e'tiborni o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini va o'quvchilarning bilim olish va o'quv materialini tushunish hamda puxta va mukammal o'zlashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratishdan iborat.

Atrofimizdagi olam fanini o'qitishning asosiy maqsadi: o'quvchilarda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt, jarayon va hodisalar, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish tushunchalarni shakllantirish, tahliliy fikrlashga o'rgatish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Umumiy o'rta ta'limda Atrofimizdagi olam fanini o'qitishning asosiy vazifalari:

- joy nomlari va atamalarni to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish;
hozirgi zamon jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyati va xususiyatlari to'g'risida tasavvur hosil qilish, yosh avlodning ekologik madaniyatini, milliy boyliklarga nisbatan tejamkorlik munosabatini o'stirish;
- o'quvchilarni Vatanga mahabbat, milliy iftihar, fuqarolik mas'uliyati ruhida tarbiyalash.

I-II sinflarda Atrofimizdagi olam o'quv fanini o'rganish davomida atrofimizdagi olam va uning xilma-xilligi, tabiat, tabiatni muhofaza qilish, shahar, qishloq, ulardagi kishilar hayoti, mehnati haqida boshlang'ich tavsiflar berilgan.

Atrofimizdagi o'quv fanidan o'quvchilar o'quv faoliyati natijalariga qo'yiladigan talablar:

tabiiy hodisa va jarayonlarni, tun va kun, yil fasllari almashinishi kuzatadi;
kuz faslida dala va bog'larda hosillarning yig'ib-terib olinishi, kishilar mehnatini biladi:

hayvonot olami, uy hayvonlari va parrandalarning fasllarga moslashishini biladi;

o'zi yashaydigan shahar, qishloq, mahallasi nomini va maktabi joylashgan ko'chalarning nomlanishini to'g'ri aytadi;

maktab, sinfxonalari, kutubxona, maktab bog'i, mahallasi, ko'chasini toza saqlashda o'z hissasini qo'shadi.

Atrofimizdagi olam o'quv fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiyalar elementlari quyidagilar:

Kommunikativ kompetensiya:

- mustaqil fikrini og'zaki va yozma tarzda bayon eta olish, darslik, o'quv atlasini tavsiflardan samarali foydalana olish, guruhlar bilan ishlaganda muomala madaniyatiga amal qilish.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi:

- kompyuter, televizor va boshqa manbalardan mavzuga doir zarur tavsiflarni izlab topish, ulardan samarali foydalana olish va mediamadaniyatga rioya qilish.

- media vositalardan foydalanib, mavzuga doir didaktik topshiriqlarni bajara oish.

O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi:

- fan to‘garagida, uyda rasmlar kitoblar, jurnallardan foydalanib, mustaqil ishlay olish, sportning yoshiga mos turi bilan shug‘ullana olish, o‘zini tuta olish, o‘zining xatosini tushuna olish.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi:

- farzandlik va o‘quvchilik burchini biladi, unga rioya qilish, maktabda, sinfdagi jihozlar, o‘quv qurollarini asrab-avaylash.

Milliy va umummadaniy kompetensiya:

- o‘zi yashaydigan joyning maftunkor tabiati, tarixiy obidalarini, dam olish maskanlarini asrab avaylash va ularning qadriga yetish.

- o‘zi yashaydigan joyning maftunkor tabiati, tarixiy obidalariga doir albomlar tayyorlay olish.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo‘lish hamda foydalanish kompetensiyasi:

- harita, globus bilan ishlashda hisoblashning qulay usullarini qo‘llay olish, aniq hisob-kitoblarga asoslangan holda kundalik faoliyatda zarur bo‘lgan dastlabki rejalarni tuza olish, uyda, maktabda suvni isrof qilmaslik va uni tejab ishlatishga amal qilish.

Tabiiyot va geografiya fanini mazmunidan kelib chiqqan holda o‘quvchilarda fanga oid umumiy kompetensiyalar ham shakllantiriladi.

9.2. Tabiatshunoslik

Tabiatshunoslik fanini hozirgi zamon talablari asosida o‘qitishda insoniyat uchun muhim ahamiyat kasb etadigan zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalarining rivojlanishi, ularning ishlab chiqarish sohalarida va kundalik hayotda tutgan o‘rni, fan-texnika taraqqiyoti bilan bog‘lashga olib keladigan fanning tadqiqot yutuqlarini ko‘rsatish.

Tabiatshunoslik fanida o‘rganiladigan tabiiy va ijtimoiy hodisalar va tushunchalar, qonuniyatlarni o‘quvchilarga tushunarli holda umumiy o‘rta ta‘lim maktablari darsliklarida sodda va aniq bayon etish, bunda asosiy e‘tiborni o‘quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini va o‘quvchilarning bilim olish va o‘quv materialini tushunish hamda puxta va mukammal o‘zlashtirish imkoniyatiga e‘tibor qaratishdan iborat.

Tabiatshunoslik fanini o‘qitishning asosiy maqsadi

o‘quvchilarda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt, jarayon va hodisalar, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik muammolar haqida tushunchalarni shakllantirish, tahliliy fikrlashga o‘rgatish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo‘llash ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Tabiatshunoslik fanini o‘qitishning asosiy vazifalari-

o‘quvchilarda tabiatga, o‘z Vatanga muhabbat hissini uyg‘otish, tabiatni asrash va muhofaza qilish, nazariy bilimlarini amalda qo‘llash malakalarini

shakllantirish, tabiatni kuzatish, tahlil qilish, ularda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tarkib toptirish hamda ijtimoiy hayot va ta'lim olishni davom ettirishlari uchun zarur bo'lgan bilimlarni egallashi, hozirgi zamon talablari, ta'lim sohasidagi jahon andozalari va milliy rivojlanish manfaatlariga mos keladigan tafakkur va bilimlarni egallashi, shu bilan birga ulardan kundalik hayotlarida foydalana olishga o'rgatishdan iborat.

Tabiatshunoslik fanini o'rganishning birinchi davri I va II sinflarda Atrofimizdagi olam fanida Yer, Quyosh, ob-havo, fasllar, Yer yuzasining tuzilishi, tabiatni muhofaza qilish, shahar, qishloq, ulardagi kishilar hayoti, mehnati haqida, III-IV sinflarda tabiat, tabiat hodisalari, mamlakatimiz geografiyasi haqida boshlang'ich tavsiflar beriladi.

Zamon talablari asosida xalqaro masshtabida o'quvchilarga ta'lim -tarbiya berishda umumta'lim fanlari bo'yicha fanlararo bog'lanish va amaliy yondashuvni kuchaytirishga qaratilgan. Tabiatshunoslik fanini o'qitishda ham fanlararo integratsiyaga alohida e'tibor qaratish zarur. O'qish, matematika, texnologiya va tasviriy san'at fanlari bilan o'zaro bog'liklikda o'qitish dars samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Axborot kommunikatsion texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda o'qituvchi tomonidan dars jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanishi dars samaradorligining oshishiga va o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishlarini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Tabiatshunoslik o'quv fanini o'rganish jarayonida o'quvchilarda shakllantiriladigan tayanch kompetensiya elementlari:

Kommunikativ kompetensiya:

- mavzuni ravon gapirib berish, muloqotda muomala madaniyatiga amal qilish. tabiat hodisalariga oid tayanch so'z va atamalarni nomlanishini ma'nosini aytib bera olish.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi: :

- televizor, radio va boshqa manbalardan tabiat va undagi hodisalarga oid zarur tavsiflardan foydalana olish, o'ziga zarur tavsiflarni o'zlashtira olish.
- tabiat va undagi hodisalarga doir kichik albomlar tayyorlash.

O'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi:

- kun tartibiga amal qilish, sportning yoshiga mos turi bilan shug'ullanish; fan to'garaklariga qatnashish, kitoblar, jurnallar yordamida mustaqil o'rganish orqali bilimini oshirib borish.
- o'zining o'quvchilik burchi va vazifalarini bilish, unga rioya qilish.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi:

- o'zining fuqarolik burch va vazifalarini bilish, unga rioya qilish, maktabda, ko'chada, uyda o'zidan katta va kichiklarga yordam berish.
- tabiatni muhofaza qilishga oid tadbirlarda ishtirok etish.

Milliy va umummadaniy kompetensiya:

- o'z o'lkasi, uyi, mahallasi, maktabi, yashash joyini qadrlash; do'stlariga, yaqinlari va atrofdagilarga mehribon bo'lish.
- orasta kiyinish, sog'lom turmush tarziga amal qilish.

Matematik savodxonlik, fan va texnika yangiliklaridan xabardor bo'lish hamda foydalanish kompetensiyasi:

- maishiy texnika jihozlaridan foydalana olish, tejamkorlikka, ehtiyotkorlik va xavfsizlik qoidalariga rioya qilish.
- maktabda, uyda suv, elektr manbalaridan foydalanishda tejamkor bo'lish.

Tayanch so'z va atamalar: Atrofimizdagi olam, Tabiatshunoslik, tabiat, tabiatni muhofaza qilish, shahar, qishloq, mehnati, Quyosh, Yer, fasllar, odam,

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLARI

1. Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik o'quv fanlari dasturlarini tahlil qiling.
2. Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik darsliklarining tuzilishini o'rganib chiqing.
3. Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik o'quv fanlari darsliklarining metodik jihozlanishini tahlil qiling va o'rtog'ingiz bilan fikr almashing.
4. Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik o'quv fanlari kompetensiyalariga xos jihatlarni ajrating.
5. Atrofimizdagi olam va Tabiatshunoslik o'quv fanlari yuzasidan VENN diagrammasi tuzing.

X BOB. TABIIY GEOGRAFIYA KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida oq'itiladigan tabiiy geografiya fanlar tizimi "Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi", "Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi", "O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi" kabi o'quv fanlarini o'z ichiga oladi.

10.1 . Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfida Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi o'qitiladi. Ushbu fanidan ta'lim berish uning ilm-fan taraqqiyotida, ishlab chiqarish va tabiatdan foydalanish sohalari, ijtimoiy-madaniy va kundalik hayotda tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi ta'limida o'rganiladigan tabiiy, ijtimoiy hodisalar va tushunchalar, qonuniyatlarni o'quvchilarga tushunarli holda umumiy o'rta ta'lim maktablari darsliklarida sodda va aniq bayon etish, bunda asosiy e'tiborni o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini va o'quvchilarning bilim olish o'quv materialini tushunish hamda puxta va mukammal o'zlashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratishdan iborat.

Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi **fanini o'qitishning asosiy maqsadi:** o'quvchilarda tabiiy jarayon va hodisalar, tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, tabiatni muhofaza qilish va uni asrash haqida tushunchalarni shakllantirish, tahliliy fikrlashga o'rgatish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi **fanini o'qitishning asosiy vazifalari:**

- Geografiya fani va uning rivojlanishi, Yer sayyorasi, joy plani va geografik haritalar, geografik qobiqlar, inson va tabiat haqidagi tizimli va majmuali bilimlarni tarkib toptirish;

- joy nomlari va geografik atamalarni to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish;

- hozirgi zamon jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyati va xususiyatlari to'g'risida tasavvur hosil qilish, yosh avlodning ekologik madaniyatini, milliy boyliklarga nisbatan tejamkorlik munosabatini o'stirish;

- turli axborot manbalaridan foydalangan holda, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt hamda hodisalarni tavsiflash, geografik haritalar, statistik va grafik tavsiflar bilan ishlashning amaliy ko'nikmalarni tarkib toptirish;

- geografik bilimlar asosida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash doirasini kengaytirish;

- o'quvchilarni Vatanga mahabbat, milliy iftihar, fuqarolik mas'uliyati ruhida tarbiyalash.

Geografiya o'quv fanini o'rganishning birinchi davri 1- va 2-sinflarda Yer, Quyosh, ob-havo, fasllar, Yer yuzasining tuzilishi, tabiatni muhofaza qilish, shahar, qishloq, ulardagi kishilar hayoti, mehnati haqida, 3-4 sinflarda tabiat hodisalari, mamlakatimiz tabiati haqida boshlang'ich tavsiflar beriladi. Fanni o'rganishning ikkinchi davri umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfidan boshlanib, o'quvchilar umumiy o'rta ta'lim maktablarida fizika, biologiya, kimyo, matematika fanlarida o'rganiladigan mavzularga zamin yaratadi.

Tabiiy geografiyaning o'rganish obyekti geografik qobiq (epigeosfera)dir. Geografik qobiq bir-biri bilan o'zaro bog'liq bo'lgan yer po'sti, atmosferaning quyi qatlamlari, okean va materik suvlari, tuproqlar, o'simliklar hamda hayvonlardan tarkib topgan. Geografik qobiqning ayrim tarkibiy qismlari, uchastkalari yoki komponentlarini o'rganish bilan tabiiy geografiyaga yaqin va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan fanlar geologiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, gidrologiya, tuproqshunoslik, biogeografiya shug'ullanadi. Geografik qobiq-bir butun tizim sifatida, uning tuzilishi, rivojlanishi va o'ziga xos xususiyatlari hamda asosiy qonuniyatlari tabiiy geografiyaning umumiy yer bilimi deb ataluvchi bo'limida o'rganiladi. Geografik qobiqni tahlil qilish uning bir butunligini, uni tashkil etuvchi komponentlarning hamda unda ro'y beruvchi tabiiy jarayonlarning o'zaro aloqadorligi va bir-biriga bog'liqligini ko'rsatadi. Biroq geografik qobiq bir butunligi bilan birga, makonda, ya'ni bir joydan ikkinchi joyga farq qilishi bilan ham karakterlidir.

Geografik qobiqning umumiy qonuniyatlari umumiy o'rta ta'lim maktablarida 5-sinf Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida o'qitiladi.

5-sinf "Geografiya" o'quv kursida Quyosh, Oy va yulduzlar, Yer sayyorasi, uning shakli va o'lchamlari, o'z o'qi va Quyosh atrofida aylanishi, ularning sayyoramiz tabiati va insoniyat hayotiga ta'siri, joy plani va geografik haritalarning masshtabi, geografik koordinatalar, Yerning qattiq (litosfera), suv (gidrosfera), havo (atmosfera) hamda hayot (biosfera) qobiqlari va ularni tashkil etuvchi tabiiy obyektlarning eng muhim xususiyatlari, inson va tabiiy muhit

o'rtasidagi munosabatlar va ekologik muammolar to'g'risida tavsiflar beriladi hamda amaliyotda qo'llash masalalariga alohida e'tibor qaratiladi.

10.2. Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi

Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi predmeti umumiy o'rta ta'lim maktablarining 6-sinfida o'qitiladi.

Materiklar va okeanlar geografik qobiqdan keyin turuvchi tabiat kompleksi bo'lib, ular geografik qobiqni tashkil etuvchi komponentlar hamda unda ro'y beruvchi jarayonlarning o'zaro qarama-qarshi ta'siri natijasida rivojlanishi natijasidir. Geografik qobiq hududiy bo'linishi natijasida nisbatan bir xil joylarning murakkab tabiiy tizimiga ajraladi, bu joylar tashqi ko'rinishi va ichki xususiyatlari jihatidan bir-biridan farq qiladi. Ularning katta-kichikligi va bir xillik darajasi turlicha bo'lishi mumkin

Materiklar va okeanlar tabiiy geografiya geografik qobiqning tabiiy chegaralar bo'yicha ajratilgan ayrim hududiy birliklarini o'rganadi

Butun geografik qobiq haqida va uni tashkil etuvchi tizimlar tabiiy komplekslar haqida gap ketganda, kishilik jamiyati faoliyatining tabiatga ko'rsatadigan juda katta ta'sirini unutmaslik kerak. Umuman geografik qobiq va uning ayrim qismlari tabiiy hududiy tizimlar sifatida garchi, Yer sharining rivojlanishi jarayonida shakllangan bo'lsada, bu tizimlar kishilik jamiyatining ta'sirida ma'lum darajada o'zgargan. Jamiyatning rivojlanish darajasiga, uning qaysi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga mansubligiga, o'rganilayotgan hududda aholi qay darajada zich joylashganligiga qarab, tabiiy komplekslarning inson tomonidan o'zgartirilishi turlicha harakterda bo'lishi mumkin.

Materiklar tabiiy geografiyasi kursida barcha materiklar va okeanlarning ularga tutash qismlari (dengizlar va orollar bilan birga) o'rganiladi. Bunda quruqlikka asosiy e'tibor beriladi, okeanlar va dengizlar esa asosan ularning materiklar tabiiy sharoitining shakllanishidagi ahamiyati va aholining hayoti hamda faoliyatiga ta'siri nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi.

Har bir materikning ta'rifi regional tabiiy geografik ta'riflashning umum qabul qilgan muayyan plani bo'yicha beriadi. Bu plani geografik qobiq doirasida tabiiy hududiy komplekslarni hosil qiluvchi tabiat komponentlarining o'zaro aloqadorligi va byr biriga bog'liqligi taqozo etadi. Dastlab materikning, uning xususiyatlari, shakli, geografik o'rni, tabiati asosiy xususiyatlarining umumiy ta'rifi beriladi. Bu nisbatan kichik kirish qismidan so'ng mazkur materikni o'rab turuvchi okeanlarning qirg'oq bo'yi qismlari qisqacha ta'riflanadi. Materik umumiy tavsifining oxirida uning tabiatining hududiy taqsimlanish xususiyatlari va uning doirasida ajratiladigan tabiiy komplekslar tizimi masalasi ko'rib chiqiladi. Geografik qobiqning ajratiladigan regionlari murakkab tabiiy komplekslardan iborat bo'lib, ular tarkibida umuman geografik qobiqni tashkil etuvchi barcha tabiat komponentlari ishtirok etadi va o'zaro bir-biriga ta'sir etib turadi. Mazkur kursda rayonlashtirishni asosiy birligi va geografik ta'riflashning asosiy obykti bir butun, geografik jihatdan alohida ajralib turuvchi hudud (yoki orollar bilan bprga olingan akvatoriya)dir; bu hudud (yoki akvatoriya)ning asosiy qismi bir iqlim mintaqasida joylashgan

bo'lib, bir geotektonik oblastga kiradi. Uning doirasida bir iqlim tipi bilan va biror morfostruktura tipining ustun turishi bilan karakterlanuvchi nisbatan kichik tabiiy hududiy birliklar ajratiladi.

10.3. O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinflarida O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi o'qitiladi. O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi fani II qismdam iborat bo'lib, o'quv yilining I-II-choraklarida, ya'ni 34 soat hajmda O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi, III-IV-choraklarda O'zbekiston tabiiy geografiyasi o'qitiladi.

O'rta Osiyo tabiiy geografiyasi asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Chunki bu fanni o'qitish orqali o'quvchilar o'zi yashab turgan Vatani O'rta Osiyo tabiiy sharoiti va tabiiy resurslarni chuqur o'rganadilar hamda tabiiy unsurlarning bir-biriga uzviy bog'liq va aloqadorlik qonuniyatlarini tushunib yetadilar. Natijada O'rta Osiyo tabiatini chuqur va xar tomonlama biluvchi uni tabiiy boyliklaridan oqilona foydalanib, muxofaza qiladigan yosh avlod voyaga yetadi.

***Tayanch so'z va atamalar:** Geografik qobiq, litosfera, atmosfera, gidrosfera, biosfera, iqlim, iqlim mintaqalari tabiat komponenti, tabiat kompleksi, materik, okean, tabiat zonalari.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLARI

1. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Tabiiy geografiya o'quv fanlari dasturlarini tahlil qiling.
2. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Tabiiy geografiya darsliklarining tuzilishini o'rganib chiqing.
3. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Tabiiy geografiya o'quv fanlari darsliklarining metodik jihozlanishini tahlil qiling va o'rtog'ingiz bilan fikr almashing.
4. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Tabiiy geografiya o'quv fanlari kompetensiyalariga xos jihatlarni ajrating.
5. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Tabiiy geografiya o'quv fanlari yuzasidan VENN diagrammasi tuzing.

XI BOB. IQTISODIY GEOGRAFIYA KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI

11.1. O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi

Umumiy o'rta ta'lim maktablarda O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fani 8-sinf o'quvchilariga respublika aholisi, aholining mehnat faoliyati, iqtisodiyoti va iqtisodiyot tarmoqlarining joylashtirish qonuniyatlari va omillari va ularning hududiy joylashuviga oid ta'lim berish, uning ilm-fan taraqqiyotida, ishlab chiqarish va tabiatdan foydalanish sohalari, ijtimoiy-madaniy va kundalik hayotda tutgan o'rniga oid bilimlar bilan qurollantirishni nazarda tutadi.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi ta'limida o'rganiladigan tabiiy, ijtimoiy hodisalar va tushunchalar, qonuniyatlarni o'quvchilarga tushunarli

holda umumiy o'рта ta'lim maktablari darsliklarida sodda va aniq bayon etilgan bo'lib, bunda asosiy e'tiborni o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini va o'quvchilarning bilim olish o'quv materialini tushunish hamda puxta va mukammal o'zlashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratilgan.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi **fanini o'qitishning asosiy maqsadi:** o'quvchilarda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt, jarayon va hodisalar, jahon va O'zbekistonning tabiiy sharoiti, aholisi va iqtisodiyoti, jamiyat va tabiatning o'zaro aloqadorligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishni ratsional tashkil etish, global va regional muammolar haqida tushunchalarni shakllantirish, tahliliy fikrlashga o'rgatish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi **fanini o'qitishning asosiy vazifalari:**

- Yer sayyorasi, O'zbekiston Respublikasi tabiati, aholisi hamda iqtisodiyoti haqidagi tizimli va majmual bilimlarni tarkib toptirish;

- joy nomlari va geografik atamalarni to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini shakllantirish;

- hozirgi zamon jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning mohiyati va xususiyatlari to'g'risida tasavvur hosil qilish, yosh avlodning ekologik madaniyatini, milliy boyliklarga nisbatan tejamkorlik munosabatini o'stirish;

- turli axborot manbalaridan foydalangan holda, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt hodisalarni tavsiflash, geografik haritalar, statistik ma'lumotlar bilan ishlashning amaliy ko'nikmalarni tarkib toptirish;

- geografik bilimlar asosida o'quvchilarning iqtisodiy va siyosiy fikrlash doirasini kengaytirish;

- o'quvchilarni Vatanga mahabbat, milliy iftixor, fuqarolik mas'uliyati ruhida tarbiyalash.

11.2. Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi ta'limida o'rganiladigan tabiiy, ijtimoiy hodisalar va tushunchalar, qonuniyatlarni o'quvchilarga tushunarli holda umumiy o'рта ta'lim maktablari darsliklarida sodda va aniq bayon etish, bunda asosiy e'tiborni o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini va o'quvchilarning bilim olish o'quv materialini tushunish hamda puxta va mukammal o'zlashtirish imkoniyatiga e'tibor qaratishdan iborat.

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi Yer shari aholishi va mehnat resurslari, aholining mehnat faoliyati turlari, jahon iqtisodiyoti, iqtisodiyot tarmoqlari, ularni tashkil etish va joylashtirish qonuniyatlari, xalqaro geografik mehnat taqsimoti, mamlakatlar o'rtasidagi xalqaro iqtisodiy aloqalar to'g'risidagi bilimlar bilan o'quvchilarni qurollantiradi. Shuningdek, o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini shakllantirish va rivojlantirishga juda katta ta'sir ko'rsatadi.

Hozirgi ishlab chiqarish, texnika va tabiatdan foydalanish jadal rivojlanayotgan, ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik, demografik, geosiyosiy sharoit tadrijiy ravishda o'zgarib borayotgan vaqtda maktablarda geografiyasi, xususan Jahon mamlakatlari iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi kursining ahamiyati ortib

borishi bilan birga, uning mazmunini zamon talablari asosida o'zgartirib borish ham maqsadga muvofiqdir.r.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarda fanlarni o'qitish jarayonida fan-texnika taraqqiyoti, muhandislik, matematika va kundalik hayot bilan bog'lab o'rganish ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishning dolzarb masalasidir.

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi fanidan ta'lim berish, uning ilm-fan taraqqiyotida, ishlab chiqarish va tabiatdan foydalanish sohalari, ijtimoiy-madaniy va kundalik hayotda tutgan o'rni bilan belgilanadi.

Jahon iqtisodiy-ijtimoiy geografiyasi **fanini o'qitishning asosiy maqsadi:** o'quvchilarda tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy obyekt, jarayon va hodisalar, jahonning tabiiy sharoiti, aholisi va iqtisodiyoti, jamiyat va tabiatning o'zaro aloqadorligi, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ishlab chiqarishni oqilona tashkil etish, global va regional muammolar haqida tushunchalarni shakllantirish, tahliliy fikrlashga o'rgatish, olgan nazariy bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

11.3. Ichki predmetlararo aloqalar.

Ichki predmetlararo aloqalar- bu har bir kursning ma'lum bir dastur asosida o'rganishdir. Bunda bilimlarni, ko'nikimalarni va dunyoqarash g'oyalarni hosil bo'lishini ketma ketligi alohida o'rin tutadi.

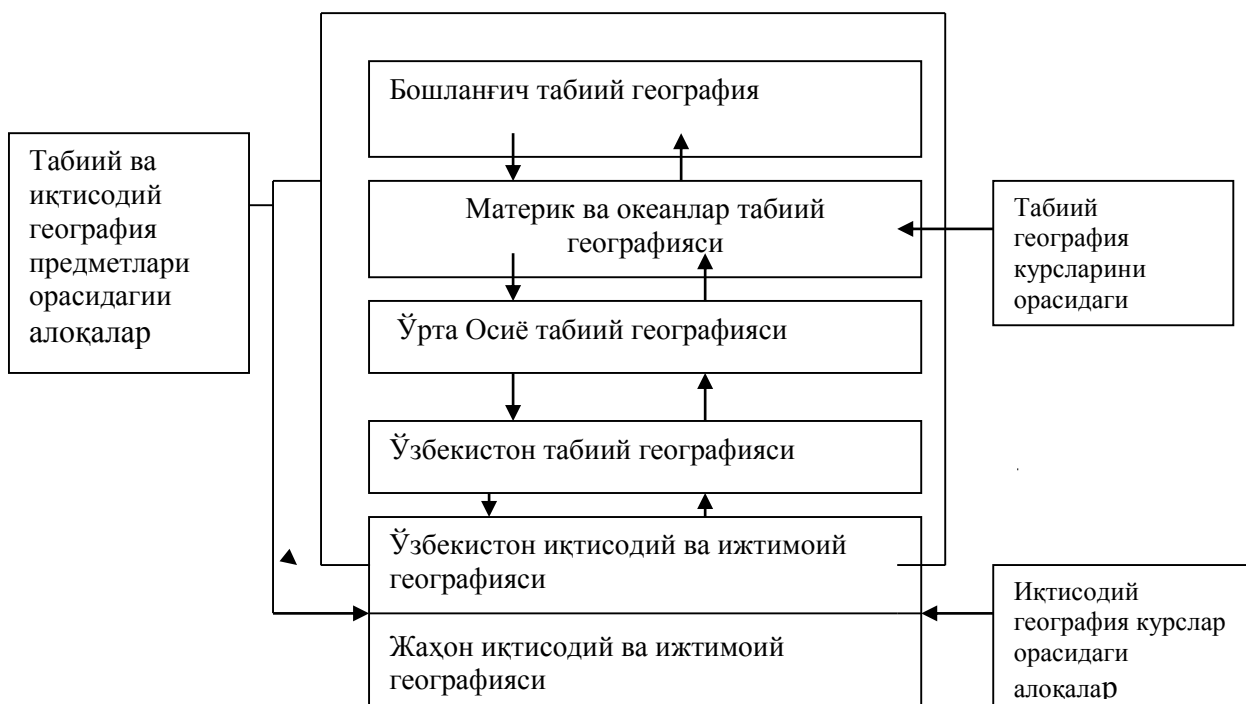
Tabiiy geografiya kursida bir qancha bilimlar tizimi bor: geologik – geomorfologik, iqlimiy, gidrologik va TTKlar va x.k. Ushbu har bir tizimga ham nazariy ham empirik bilimlar, aniq ko'nikmalar kiradi. Masalan, ob-havoni kuzatish, iqlim haritalarni o'qish ko'nikmalari. Bilimlar har biri kursda rivojlanib boradi (5-jadval).

5-jadval

Geologik- geomorfologik bilimlarni rivojlanishi.			
IV sinf	V sinf	VI sinf	VII sinf
Tog' jinslari, nurash va yemirilish jarayoni (t ⁰ , shamol va suv ta'sirida), Er osti boyliklarini qo'riqlash	Yerning ichki tuzilishi."Atmosfera", „tog' jinslari" „tekisliklari" tushunchalari.Tog' va tekisliklarni ichki va tashki kuchlar ta'sirida o'zgarishi.Inson faoliyati ni rel'efga ta'siri. Tog' va tekislik relyefini bayoni.	Yer qobig'i va relyefi va materik va okean yer qobig'i ning nisbatan hara katchan qismlari. Yer qobig'i tuzulish kartasi Okean tubi relyefi.Quruqlik relyefi.Materik relyefi va x.k. bayoni.	Geoxronologik janval. "Platforma" "Geosinklinal" tushunchalari. Tektonik harita qadimgi muzlanish relyefi va x.k. bayoni

Iqtisodiy geografiya kursining mazmuni quyidagi asosiy tushunchalar bo'yicha ichki aloqalarni xisobga olgan holda ishlab chiqarish: iqtisodiy geografik joylanishi tabiiy resurslar, mehnat resurslari uning muhim tarmoqlarni va x.k.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya o'rtasidagi aloqalar ham chambarchasdir. Chunki ishlab chiqarish tabiiy geografiyada insonni tabiatga ta'siri, omili sifatida o'rgatiladi. Bunda ishlab chiqish mohiyati muhim o'rin tutadi. Iqtisodiy geografiyada tabiiy geografik bilimlar tabiiy boyliklarga xo'jalik jihatdan baholashda ishlatiladi. (1-rasm)

1-rasm. Ichki predmetlararo aloqalar.

Tayanch so'z va atamalar: Iqtisodiy, ijtimoiy, aholi, mehnat resursi, jahon iqtisodiyoti, transport, xalqaro iqtisodiy aloqa, geografik mehnat taqsimoti, xalqaro geografik mehnat taqsimoti, global muammo, geografik prognoz, monitoring, geografik baholash, geosiyosat.

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLARI

1. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Iqtisodi geografiya va Amaliy geografiya o'quv fanlari dasturlarini tahlil qiling.
2. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Iqtisodi geografiya va Amaliy geografiya darsliklarining tuzilishini o'rganib chiqing.
3. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Iqtisodi geografiya va Amaliy geografiya o'quv fanlari darsliklarining metodik jihozlanishini tahlil qiling va o'rtog'ingiz bilan fikr almashing.
4. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Iqtisodi geografiya va Amaliy geografiya o'quv fanlari kompetensiyalariga xos jihatlarni ajrating.
5. Umumiy o'rta ta'lim maktablari Iqtisodi geografiya va Amaliy geografiya o'quv fanlari yuzasidan VENN diagrammasi tuzing.

XII BOB. GEOGRAFIK TUSHUNCHALAR, ULARNING TURLARI VA SHAKLLANISHI

12.1. Umumiy geografik va xususiy tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish

Bilim – narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlari, jarayonlar va ular o'rtasidagi bog'lanishlar to'g'risida fan tomonidan aniqlangan tushunchalardan tarkib topadi.

Demak, bilim – tushunchalar tizimidan iborat bo'lib, tushunchalarni shakllantirish muammosi yetakchi o'ringa chiqadi.

Geografik bilim geografik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish geografik ta'lim va tarbiyaning harakatlantiruvchi kuchi, o'quv materialini mazmunining asosiy birligi sanaladi.

Tushuncha - insonga uning dunyoni idrok etishidagi intilishiga yordam beradi. Tushuncha bilan ish ko'rish – bu fikr yuritish demakdir. Odam tushunchalar vositasida fikr yuritadi. Fikr real dunyoni aks ettiradi va bilmaslikdan bilishga tomon qator bosqichlarni bosib o'tadi.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiyani o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish sanaladi.

Shu sababli, geografiya o'qitish metodikasining asosiy muammolaridan biri o'quvchilarda ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismi bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalasi hisoblanadi va mazkur masala juda ko'p biolog-metodistlar tomonidan tadqiq etilgan.

O'quvchilarda bilimlarni shakllantirish uchun, avvalo uning ta'rifini bilib olish zarur.

Bilim – narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlari, jarayonlar va ular o'rtasidagi bog'lanishlar to'g'risida fan tomonidan aniqlangan tushunchalardan tarkib topadi.

Demak, bilim – tushunchalar tizimidan iborat bo'lib, tushunchalarni shakllantirish muammosi yetakchi o'ringa chiqadi.

Geografik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish geografik ta'lim va tarbiyaning harakatlantiruvchi kuchi, o'quv materialini mazmunining asosiy birligi sanaladi.

O'quvchilarda tushunchalarni shakllantirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

- O'quv materialini sezgi organlari orqali qabul qilish;
- Idrok etish;
- Tasavvur qilish;
- Yodda saqlash;
- Amalda qo'llash;
- Natijalarni tekshirish;
- Axborotlarni umumlashtirish va xulosa yasash;

O'qituvchi tomonidan tushunchalarni shakllantirish bosqichlariga amal qilinishi o'quvchilarning tushunchalarni qabul qilishiga, tushunishiga imkon yaratadi.

Shu sababli, o'qituvchi har bir o'quv fani mazmunidagi tushunchalarni belgilab olishi, diqqat markazini o'q uvchilarda shu tushunchalarni shakllantirishga qaratishi lozim.

Tushunchalar mavzudan mavzuga o'tgan sari asta-sekin rivojlantirilib, mukammallashib boradi, shunga ko'ra tushunchalarni shakllantirish bilan bir qatorda rivojlantirilishi muhim ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Shuni esdan chiqarmaslik lozimki, tushunchalarni o'quvchilar birdaniga egallay olmaydilar, tushunchalarni hosil bo'lishida yuqorida qayd etilgan bosqichlarni amalga oshirish, buning uchun esa muayyan vaqt kerak bo'ladi. Faktlardan tushunchalarni keltirib chiqarish uzoq davom etadigan jarayon bo'lib, eng muhimi tushunchalarni «tayyor» holda berishdan saqlanish, qiyinchiliksiz qabul qilingan tushunchalar tez esdan chiqishini unutmash kerak.

O'qituvchi tushunchalarni shakllantirish bosqichlariga amal qilishi, o'quvchilarning aqliy faoliyati jalb etishi, ular tomonidan obyektlarni taqqoslash, o'xshashlik va farqini topish, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi mantiqiy fikr yuritish operatsiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini egallashlariga zamin yaratishi lozim.

Geografiya o'quv fani mazmuni mantiqiy izchillikda shakllantirish, rivojlantirish va o'zaro aloqada bo'lgan tushunchalar tizimidan iborat.

Geografiya o'quv fani mazmuniga geografiya fanining geologiya, geomorfologiya, gidrologiya, iqlimiy, tuproqshunoslik, geobotanik, zoogeografik, iqtisodiy geografiyaga oid ma'lumotlar kiritilgan bo'lib, tushunchalar tizimi shu fan asoslari bilan belgilanadi.

Shu sababli, geografiya o'quv fanining asosiy geografik tushunchalari sirasiga geologik, geomorfologik, gidrologik, iqlimiy, tuproqshunoslik, geobotanik, zoogeografik, iqtisodiy geografik tushunchalarni kiritish mumkin.

Geografik tushunchalar mazmuni va mohiyatiga ko'ra: oddiy va murakkab, xususiy va umumiy geografik tushunchalarga ajratish mumkin.

Ma'lumki, har bir tushuncha avval oddiy, so'ngra boshqa oddiy tushunchalar bilan birlashib murakkab tushunchalarni hosil qiladi.

Umumiy tushunchalar bir xil xususiyatga ega bo'lgan ko'p narsa hodisalarni gavdalantiradi. Ularga alohida narsa va hodisalar kirmasdan, balki bir xil nom bilan ataluvchi narsa va hodisalar kiradi. Butun tabiatdagi barcha voqea va hodisalarga ta'luqli geografik qonuniyatlar to'g'risida va ayrim geografiya kurslarining maxsus tushunchalarini umumlashtiruvchi tushunchalar umumiy geografik tushunchalar hisoblanadi

Xususiy tushunchalar ichida faqat bitta mavzuda rivojlantiriladigan tushunchalar lokal tushunchalar deyiladi. Masalan, Farg'ona vodiysini qanday tog'lar o'rab turadi? Qizilqum cho'li O'zbekistonning qaysi qismida joylashgan? Kaynazoy erasida respublikamiz yer yuzasi qanday o'zgardi? Yoqilg'i resurslari Respublikamizning qaelarida ko'p tarqalgan?, Nima sababdan Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonida sholichilik rivojlangan? va h.k. Bunda Farg'ona vodiysi, Qizilqum cho'li, kaynazoy erasi, yoqilg'i resurslari, Quyi Amudaryo yakka tushunchalar. Ularga javob topish uchun tabiiy, geologik va tektonik kartalardan foydalanish zarur bo'ladi.

Xususiy tushunchalarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

- Tabiiy geografik xususiy tushunchalar;
- Iqtisodiy geografik tushunchalar;
- Kartografik tushunchalar.

Xususiy tushunchalar umumiy tushunchalar kabi bir-biriga chambarchas bog'langan

Geografiya o'quv fani mazmuni mantiqiy izchillikda shakllantirish, rivojlantirish va o'zaro aloqada bo'lgan tushunchalar tizimidan iborat. Bu tushunchalar tizimi geografiya predmetiga kiritilgan fan asoslari bilan belgilanadi. Geografik o'rin, geologik tuzilish, rel'ef, iqlim, ichki suvlar, tabiat zonalari, tabiiy resurs, aholi, sanoat, qishloq xo'jaligi, transport, tashqi iqtisodiy aloqalar maktab geografiya kursining asosiy geografik tushunchalaridir.

Geografik bilimlarning bilish xususiyatiga ko'ra tushunchalar quyidagi turlarga bo'linadi:

- Geografik voqea va hodisalarning tashqi ko'rinishi haqidagi bilimlar.
- Geografik voqea va hodisalarning fazoda joylashuvi haqidagi bilimlar.
- Geografik voqea va hodisalarning xossalari haqidagi bilimlar.
- Geografik jarayonlar haqidagi bilimlar.
- Geografik borliq va hodisalarining tarkibi haqidagi bilimlar.
- Geografik borliq va hodisalarning tuzilishi haqidagi bilimlar.
- Geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqalar haqidagi bilimlar.

Tushunchalar mavzudan mavzuga o'tgan sari asta-sekin rivojlantirilib, mukammallashib boradi, shunga ko'ra tushunchalarni shakllantirish bilan bir qatorda rivojlantirilishi muhim ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga ega.

12.2. Geografiyani o'qitishda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy faoliyatini tarkib toptirish

Geografiyani o'qitishda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy faoliyatni tarkib toptirish o'quvchilar bilan birgalikda va o'quvchilar mustaqil bajaradigan ishlar: darslik, yozuvsiz xarita, rasm, jadval, statistik ma'lumotlar va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash hamda amaliy mashg'ulotlarni bajarish katta ahamiyatga ega.

Geografiya ta'limida rasmlar juda keng qo'llaniladi. Ular orqali geografik voqea va hodisalarni tasviri bilan birga ularni o'ziga xos xususiyatlari va qirralarini ham ochib beradi.

Rasmlar (kartinalar) quyidagi xususiyatlarga ega:

- rasmlar o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishga imkon beradi. Rasmlardan foydalangan holda o'qituvchi uning mazmuni haqida so'zlab berishi mumkin, o'quvchilar bilan suhbat o'tkazishi mumkin yoki o'quvchilarga rasmni mustaqil tahlil qilish bo'yicha topshiriqlar berishi mumkin. Masalan, cho'l tabiati tasvirlangan rasm, Qizilqum tabiiy geografik o'lkasini o'rganayotgan bo'lsa o'qituvchi o'quvchilarga rasmni tahlil qilish asosida Qizilqumni asosiy relyef shakillarini, o'simlik va hayvonot dunyosi haqida yozma ish bajarishni topshirishi mumkin. Rasm osib qo'yilganda sinfni hamma joyidan aniq ko'rinib turishi kerak;
- juda yaxshi ishlangan rasm geografik obyekt, voqea va hodisalar haqida tasavvurlar xosil qilishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun ularni ayrimlari tabiatni kuzatish ishlarini o'rnini bosishi mumkin. Masalan, o'quvchilar cho'l

yoki tog' relyef shakllarini rasmda ko'rib, ular to'g'risida to'la tasavvurga ega bo'lishi mumkin. Rasmlar ayniqsa bevosita ko'rib yoki o'rganib bo'lmaydigan geografik voqea va hodisalarni o'rganishda katta ahamiyatga ega. Masalan, Antarktida tabiati, Tornado, Sunami va h.k. Demak rasmlar geografik voqea va hodisalar haqida tasavvur hosil qilishga imkon beradi;

- o'quv rasmlari (kartinalari) aniq geografik voqea va hodisalarni umumlashgan tasviri hisoblanadi. Badiiy rasmlar yoki foto suratlardan farq qilib, ularda voqea va hodisalarning ayrim xususiyatlari bo'rtirilib ko'rsatiladi. Bunda geografik voqea va hodisalarni eng muhim jihatlari oson o'zlashtiriladi, ikkinchi tomondan mazkur obyekt voqea, hodisalarning muhim jihatlari ikkinchi darajali jihatlardan ajratib olish imkonini tug'diradi. Bilimlarni shakllantirish jarayonida rasmlarni o'rganish va tahlil qilish o'qituvchi yordamida amalga oshiriladi. Bilimlarni tekshirish va baholashda esa o'quvchilar rasmlarni mustaqil ravishda o'rganishadi, tahlil qilishadi va xulosalar yozishadi. Rasmlarni o'rganishdagi bunday yondoshish ikkita muhim ta'limiy muammolarni yechishga imkon beradi: o'quvchilarni geografik bilish metodlari bilan tanishtiradi, o'quvchilarda mantiqiy fikrlashni, abstrakt-nazariy tuzilmalarni ishlash qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradi. Bunday faoliyat o'quvchilarni hissiy qabul qilishiga tayanadi.

Rasmlardan foydalanishning asosiy talablari quyidagilardan iborat:

- rasm dars mavzusi mazmuniga mos tushishi lozim;
- rasmda geografik obyekt, voqea va hodisalarni eng muhim xususiyatlari tasvirlangan bo'lmog'i lozim;
- rasm aniq va ravshan ko'rinmog'i lozim.

Misol uchun O'zbekiston xalq rassomi Chingiz Axmarovni tabiat manzaralariga bag'ishlangan rasmlaridan O'zbekiston va O'rta Osiyo tabiiy geografiyasini o'rganishda keng foydalanish mumkin. Mazkur rasmlarni tahlil qilish asosida o'quvchilar ongida umumiy tushunchalar oson va tez shakllantiriladi. Masalan, yassi va to'lqinsimon tekisliklar, burmali, palaxsali va qoldiqli tog'lar tropik o'rmonlar, Antarktida muz qoplami, cho'llar, tog'lar va h.k.

Statistik ma'lumotlar bilan ishlash. Statistik ma'lumotlar geografiya ta'limida ikki xil maqsadda ishlatiladi:

- aniq geografik ma'lumot sifatida. Bularga materik va okeanlarning maydoni, quruqlikning eng baland va past nuqtasi, materiklarning chekka nuqtalari, davlatlarning maydoni, yirik dengiz, ko'llarning maydoni va chuqurligi, yirik daryolarning uzunligi va h.k. lar kiradi. Mazkur statistik ko'rsatgichlarni o'quvchilar yodlab olishlari lozim;

- geografik bilimlar manbai sifatida. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida juda ko'p statistik ma'lumotlar jadval, diagramma va grafik sifatida berilgan. Ulardan o'quvchilar bilim olish maqsadida foydalanishlari mumkin. Mazkur ma'lumotlarni tahlil qilish asosida o'quvchilar turli xulosalar chiqarishlari mumkin.

Shuning uchun o'qituvchilar o'quvchilarni statistik ma'lumotlar bilan ishlashga o'rgatishlari va tegishli ko'nikmalarni hosil qilishga erishishlari lozim.

Geografiya ta'limida qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni shartli ravishda uch guruhga bo'lishimiz mumkin:

- yakka holdagi guruhlashtirilgan sonli ma'lumotlar;

- chizmalarda ifodalangan sonli ma'lumotlar (diagramma, grafik, kartogramma, kartodiogramma);

- jadvallarda ifodalangan sonli ma'lumotlar.

Yakka xoldagi statistik ma'lumotlardan foydalanish. Mazkur guruhdagi sonli ma'lumotlar guruhlashtirilmagan bo'ladi. Ularni har biri bilan ishlaganda fikrlash talab qilinadi ayrimlari bilan ishlaganda ularni esda saqlab qolish talab qilinadi. Sonlarni esda saqlab qolish va ular haqida fikr yuritishda ular butun son xoliga keltiriladi, ya'ni kasr son butun sonlarga aylantiriladi. Ayniqsa yodda saqlab qolinadigan sonlar albatta yaxlitlanishi lozim. O'quvchilar o'z jadvalarida yaxlitlangan sonlarni aytishlari lozim. Masalan, Afrikaning maydoni 30 mln. km², O'zbekiston maydoni deyarli 0,5 mln km² va h.k.

Dars jarayonida ishlatiladigan har bir son izoxlanishi lozim. Masalan, daryoning uzunligini so'rayotganda uni kema qancha vaqtda bosib o'tishini, davlatlarni maydonini tushuntirayotganda uni g'arbdan sharqqa tomon, shimoldan janubga tomon qancha masofaga cho'zilganligi va ushbu masofalarni po'ezdda yoki avtomobilda qancha vaqtda bosib o'tishini tushuntirilsa, o'quvchilarda maydon tushunchasi tez va oson shakllanadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy ko'rsatkichlar jon boshiga hisoblanadi. Masalan, jon boshiga bug'doy yetishtirish, jon boshiga sanoat mahsulotlari yetishtirish va h.k.

Statistik ma'lumotlar bilan ishlashning muhim usullaridan biri qiyoslash xisoblanadi. Bunda sonlarni yodlab qolish shart emas. Masalan, Turkmanistonning maydoni O'zbekistonning maydoni bilan deyarli bir xil yoki bo'lmasa Balxash va Ladoga ko'llarining maydoni deyarli bir xil va h.k.

Bundan tashqari o'quvchilarga sonlarni qiyoslash bo'yicha topshiriqlar ham berish mumkin. Masalan, O'zbekiston aholisi Osiyodagi qaysi davlatlar aholisidan ko'p yoki O'zbekistonning maydoni Osiyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan deyarli bir xil.

Geografiya darslarda diagramma va grafiklardan foydalanish. Geografiya ta'limida diagramma va grafiklardan keng foydalaniladi. Diagramma va grafiklar orqali bir geografik obyektning boshqasiga nisbatan katta yoki kichkina ekanligi, bir tarmoqlarni iqtisodiy ko'rsatkichidan yuqori yoki pastligini ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni o'qish, o'rganish va tahlil qilish metodikasi umumiy xususiyatlarga ega. Diagramma va chizmalar bilan ishlash texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- o'quvchilarga diagramma va chizmalarni ahamiyatini tushuntirish;

- diagramma va chizmalarni tuzishni o'rganish;

- geografik ko'rsatkichlarni diagramma va chizmalarda tasvirlash bo'yicha o'quvchilarga topshiriqlar berish. Masalan, 5-sinf o'quvchilari havo haroratini chizmasini, bulutsiz va bulutli kunlar diagrammasini tuzishlari mumkin;

- diagramma va chizmalarni o'qishga va tahlil qilishga o'rgatish. Avval diagramma va chizmada nima tasvirlanganligini tushuntiriladi. So'ngra diagramma va chizmada tasvirlangan sonlarni o'qishga va tahlil qilishga o'rgatiladi. Diagramma yoki chizmada ko'rsatilgan geografik ko'rsatkichlarni yillar bo'yicha o'zgarishini tahlil qilib ma'lum bir ko'rsatkichni o'sish yoki o'zgarish qonuniyatlarini aniqlanadi;

- diagramma va chizmalarni tahlili asosida xulosalar qilishni o'rgatish. Masalan, havo harorati chizmasini tahlil qilganda oylik va yillik o'rtacha harorat, eng yuqori va eng past harorat haqida xulosalar qilinadi. Yoki bo'lmasa ma'lum mamlakatlarda ishlab chiqilgan yalpi miqdorni taqqoslab yalpi mahsulot miqdori bo'yicha mamlakatlar jadvalini tuzish mumkin.

Statistik jadvallar bilan ishlash texnologiyasi. Jadvallar maktab geografiyasida keng qo'llaniladi, ayniqsa iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida.

Shu munosabat bilan maktab geografiya darsliklarida keltirilgan jadvallarni quyidagi yirik ikki guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografiya kurslarida keltirilgan jadvallar; iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida keltirilgan jadvallar.

Tabiiy geografiya kurslarida jadvallar ko'proq ilova shaklida beriladi. Masalan, 7-sinf geografiya darsligining ilova qismida quyidagi jadvallar berilgan: O'rta Osiyodagi eng baland cho'qqilar; O'rta Osiyodagi eng chuqur botiqlar; yirik daryolar; ko'llar; suv omborlari; qo'riqxonalar; yirik konlar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida jadvallar juda keng qo'llaniladi, shuning uchun ularda matnda va ilovada ham jadval berilgan.

Statistik jadvallar bilan ishlash quyidagi tartibda olib boriladi:

- jadvalni nomini o'qish;
- jadvaldagi ko'rsatgichlarni o'lchov birliklarini tushuntirish;
- jadvallarni qatorlarini va ustunlarini nomlarini o'qish;
- qator va ustunlardagi raqamli ko'rsatgichlarni solishtirish;
- jadvalda berilgan ma'lumot haqida xulosa qilish.

Jadvallarni o'qishga o'rgatish quyidagi qismlardan iborat:

- o'qituvchi ijtimoiy iqtisodiy geografiya kurslarida jadvallarni ahamiyatini tushuntiradi va jadvallarni tuzish haqida ma'lumotlar beradi;

- jadvalni o'lchov birliklari haqida ma'lumot beradi. O'lchov birliklarini natural va nisbiy ekanligi tushuntiriladi;

- shundan so'ng o'qituvchi jadvalni o'qish usullari bilan tanishtiradi. Qaysi hollarda ustundagi, qaysi hollarda qatordagi raqamlarni o'qish tushuntiriladi. Jadvalni qatordagi raqamlarini unda mamlakatlarning maydoni berilganda o'qiladi;

- o'quvchilarga jadvallar bilan ishlash bo'yicha mustaqil ishlar berish.

Bundan tashqari o'qituvchilar iqtisodiy hisoblar olib borish ko'nikmalarini ham shakllantirish lozim. Masalan, maydon birligiga to'g'ri keladigan aholi soni, jon boshiga mahsulot ishlab chiqarish, o'rtacha yillik harorat va h.k.

XIII BOB. O'QITISH METODLARI TASNIFI, O'QITISH USULLARI

13.1. Geografiya ta'limi metodlari haqida tushuncha

O'qitish metodlarini mazmunan, mohiyati va vazifasi haqida juda ko'p fikrlar mavjud. Ularni umumlashtirib ifoda qilinganda o'qitish metodiga quyidagicha ta'rif berish mumkin: *o'qitish metodi deb ta'lim maqsadlariga eririshish uchun o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatiga aytiladi.*

O'quv jarayonida o'qituvchining maqsadi bilim berish, o'quvchilarning maqsadi bilim olishdir. Mazkur maqsadlarga erishish uchun pedagogikada qator o'qitish metodlari ishlab chiqilgan.

13.1.1.O'qitish metodlarini sinflashtirish

O'qitish metodlari juda ko'p belgilar asosida sinflashtirilgan. Shuning uchun o'qitish metodlarini sinflashtirishni qator variantlari mavjud.

Dastlab o'qitish metodlarini sinflashtirish nemis olimi Oberlender tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur sinflashtirish XX- asrning 30-yillarigacha foydalanildi.

Oberlender geografiya o'qitish metodlarni qo'yidagicha sinflashtirgan:

- *analitik metodlar*. Avval Yer bir butun obyekt sifatida o'rganiladi, so'ngra uning ayrim qismlari o'rganiladi. Masalan, «Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasida avval Yerning umumiy xususiyatlari va qonunlari ochib beriladi. So'ngra alohida materik va okeanlarning tabiiy geografik xususiyatlari o'rganiladi;

- *sintetik metodlar*. Avval alohida joylar o'rganiladi, so'ngra Yer bir butun o'rganiladi;

- *konstruktiv metodlar*. Bunda o'quvchi harita chizish davomida yer yuzasi relyefini haqida bilimlarni egallaydi;

- *bog'lovchi metodlar*. Bunday metodlar bilan ishlanganda o'rganilayotgan xodisalar o'rtasidagi aloqa va bog'liqliklarni o'rganishga katta e'tibor beriladi; masalan, balandga chiqqan sari harorat va bosimni pasayishi va x.k.

- *guruhlashtiruvchi metodlar*. Bir xil geografik xodisalarni qiyoslashga asoslangan. Masalan, daryolarning to'yinishi, yog'inlarni taqsimlanishi, sanoatni ayrim tarmoqlarini joylanishi va h.k.:

Keyinchalik ushbu metodlar boshqa olimlar tomonidan takomillashtira boshlanadi. D.D. Semenov, E.Yu. Petri, A.S. Sokolov, V.P. Budanov, S.P. Arjanov tomonidan qayta ishlab chiqildi. S.P. Arjanov geografiya o'qitish usullarini quyidagi guruhga bo'ladi: analitik, sintetik, kontsentrik, assotsiyalashtiruvchi, guruhlashtiruvchi, taqqoslash, tajriba, o'zaro aloqa, evristik, degmatik, sintetik-genetik, tajriba- evristik.

Xalq komissariatining 1934 yil 15 may «Geografiyani boshlang'ich va o'rta maktablarida o'qitish haqida» qaroridan so'ng mavjud o'qitish metodlari qattiq tanqid ostiga olinadi.

«O'qitish metodi» degan tushunchani yangi mazmuni va mohiyati ishlab chiqildi. V.G. Erdeli tomonidan geografiya o'qitish metodlarini ikki guruhga bo'lish tavsiya etiladi:

A) barcha fanlarda qo'llaniladigan metodlar;

B) faqat geografiya fanida qo'llaniladigan metodlar (masalan, harita bilan ishlash metodlari).

A.A Polovinkin 1938 yili «Tabiiy geografiya metodikasi» nomli darsliklarda quyidagi metodlarni ajratadi: og'zaki bayon, harita, diapozitiv; plastilin; darslik va globus bilan ishlash; ekskursiya va tajriba metodlari. V.P. Budanov 1939 yil «Tabiiy geografiyani o'qitish metodikasi» nomli kitobida o'qitish metodikasiga quyidagicha ta'rif beradi: «O'quvchilarni yangi bilim va ko'nikmalarni

o'zlashtirishni o'qituvchi tomonidan boshqarilishi». V.P. Budanov quyidagi metodlarni ajratadi: jonli so'z; darslik bilan ishlash, globus va harita bilan ishlash, ko'rgazmali, kuzatish va tajriba. XX asrning 50–yillaridan so'ng ushbu muammo N.N. Baranskiy, A.V.Darineskiy, V.A. Juchkevich, V.A.Korinskaya O. Mo'minovlar tomonidan rivojlantirildi.

Shuni ta'kidlab aytish joizki, har doim turli davrlarda o'qitish metodlarini sinflashtirish bitta yagona qoida asosida olib borildi, ya'ni bilish manbalariga asosan. Shuning uchun hozirgi davrda geografiya o'qitish metodikasida metodlarni bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish keng tarqalgan. Suhbat, ma'ruza, haritalar bilan ishlash, kuzatish, tajriba, darslik bilan ishlash, statistik ma'lumotlar bilan ishlash metodlari umumta'lim maktablarida u yoki bu shaklda keng qo'llanilamoqda. Oxirgi davrlarda o'qitish metodlarini ishlab chiqish kuchayib ketdi. Geografiya o'qitish metodlarini bilish manbalariga ko'ra sinflashtirish tanqid ostiga olinib boshlandi, chunki ushbu metodlar asosan tashqi belgilarga qarab, o'quvchilarni o'quv faoliyatini hisobga olgan holda sinflashtirilgan.

Endi geografiya o'qitish metodlarini metodologik asosini ko'rib chiqamiz. Falsafa fanida «metod» tushunchasiga qo'yidagicha ta'rif beriladi; «Borliqni amaliy va nazariy o'rganish». Ushbu ta'rifni asosan ilmiy va o'quv tomonlari turlicha, shuning uchun ushbu ta'rifni to'g'ridan to'g'ri o'quv jarayoniga qo'llab bo'lmaydi, chunki ularni maqsadlari va faoliyat shakllari turlicha. Ammo ularning umumiy tomonlari ham bor. Ularning eng umumiy tomoni fan ham, o'qitish ham bilish jarayoni hisoblanadi. Ilmiy bilishda obyekt bo'lib borliq, sub'ekt bo'lib tadqiqotchi (olim) hisoblanadi. O'qitish jarayonida obyekt bo'lib o'quv predmetining mazmuni, sub'ekt bo'lib o'quvchilar hisoblanadi. Ikkala sharoitda ham alohida o'rinni sub'ektning faoliyati egallaydi. Mana shu narsa o'qitish metodini falsafiy ta'rifini o'quv jarayoniga qo'llashga imkon beradi.

Endi o'qituvchi bilan o'quvchining maqsadlarini aniqlab olishimiz lozim.

O'qituvchining o'qitish maqsadlari qo'yidagilardan iborat:

- o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashini ta'minlash;
- o'quvchilarni ongini rivojlanishini ta'minlash;
- egallangan bilim va ko'nikmalar asosida o'quvchilarni shakllanishini ta'minlash, ya'ni ularni tarbiyalash.

O'qitish (o'quvchi) ning metodi bitta maqsadga yo'naltirilgan, ya'ni bilim va ko'nikmalarni egallash. Demak, o'quvchilarning maqsadi, o'quvchilarning o'qitish metodining asosini tashkil qiladi. O'qituvchi o'quv jarayonini boshqaribgina qolmasdan balki mana shu jarayonning ichida bo'lmog'i lozim, ya'ni o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashida bir paytning o'zida ham boshqaruvchi ham yordam beruvchi bo'lishi zarur. Bularni barchasi o'qitish metodlariga qo'yidagicha ta'rif berishga imkon beradi: «*O'qituvchilar tomonidan o'quv mazmunini o'zlashtirishga imkon beradigan o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatidir*».

Metod doimo o'quv mazmuniga mos kelishi lozim. Maktab geografiyasida esa geografiya o'qitish metodlari so'zsiz geografiya fanining bilish metodlariga mos kelishi kerak. O'qituvchi va o'quvchining faoliyatiga quyidagilar kiradi: kartografik ma'lumotlar va qo'llanmalar bilan ishlash usullari; kuzatish va tajriba

o'tkazish; statistik ma'lumotlar bilan ishlash; turli xil chizmalar bilan ishlash; iqtisodiy xisob kitoblar. Demak, o'qituvchi va o'quvchining faoliyati o'qitish metodini tashkil qilgan ekan.

Hozirgi vaqtda geografiya ta'limida o'qitish metodlarini qo'yidagicha sinflashtirish keng tarqalgan:

I. Bilim olishning asosiy manbalariga ko'ra

1. O'qitishning og'zaki usullari;
2. Kartografik qo'llanmalar bilan ishlash;
3. Ko'rgazmali qo'llanmalar bilan ishlash;
4. Kuzatish va tajriba metodlari;
5. Statistik ma'lumotlar bilan ishlash;
6. Darslik va qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash;
7. Amaliy metodlar;
8. Zamonaviy axbarot texnologiyalaridan foydalanish;
9. Yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish;

II. Didaktik maqsadlariga ko'ra

1. Yangi bilimlarni o'rganish
2. Bilimlarni mustahkamlash
3. Bilim, malaka va ko'nikmalarni tekshirish metodlari

III. Xulosa chiqarish Faoliyatiga ko'ra

1. Analitik
2. Sintetik
3. Induktiv
4. Deduktiv

IV. Fikrlash faoliyati va bilim olish faolligi xususiyati bo'yicha

1. Izoxli ko'rgazmali metod
2. Reproduktiv yoki olingan bilimlarni qayta tiklash metodi
3. Muammoli bayon metodi
4. Muammoli ta'lim metodi
5. Qisman izlanuvchan metodi
6. Izlanuvchan metod

S.T. Shapova lenko barcha usullarni uch guruhga bo'ladi:

1. Og'zaki metodlar
2. Ko'rgazmali metodlar
3. Amaliy metodlar

Bundan tashqari geografiyada yuqoridagi usullarni yana ikki guruhga bo'lishimiz mumkin:

1. Yangi bilim olish metodlari
2. Olingan bilimlarni qayta tiklash metodlari

13.1.2. Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash

Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash o'ta muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Agar tegishli metod noto'g'ri tanlangan bo'lsa o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati samarasiz bo'lib qoladi. Shuning uchun o'qitish

metodlarini tanlash ma'lum bir tamoillar asosida olib borilmog'i lozim. Ular quyidagilardan iborat.

«Tanlangan metod» o'tiladigan mavzuning mazmuniga mos bo'lishi lozim. Bu metodni samaradorligini birinchi va muhim sharti xisoblanadi. Ko'p xollarda bir xil mazmundagi dars o'tish uchun yagona bitta metodni qo'llash ko'p xollarda samara bermaydi. Shuning uchun o'qituvchilarni va o'quvchilarni faoliyatiga mos keladigan metodlarni tanlash lozim. Bunda o'quvchilarni bilish imkoniyatlari, ular amalga oshiradigan faoliyatning murakkablik darajasi, vaqt omili va geografiya kabinetida zarur bilim manbalarining bor yo'qligi metod turini aniqlab beradi.

O'qitish metodini tanlaganda o'quvchilarni bilish qobiliyatlarini xisobga olish tamoyili, bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

o'quv mavzusining murakkabligiga;

nazariy bilimlar hajmiga;

sinf o'quvchilari darajasiga;

o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajara olish qobiliyatiga;

Geografiya bilimlarni xususiyatlarini xisobga olish tamoyili. Geografiya bilimlar bilishning xususiyatiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

-geografik voqea va xodisalarni tashqi kurinishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlar o'quvchilarda o'rganilayotgan voqealar haqida tasavvurlarni shakillantiradi. Masalan, tog'lar o'rmonlar, cho'llar, ko'llar, daryolar, haritalar va x.k.;

-geografiya voqea va xodisalarni fazoda joylashishi haqidagi bilimlar tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, davlatlar, shag'arlar ma'muriy birliklarini joylashuvi;

-geografiya voqea va xodisalarni xossalari haqidagi bilimlar. Bunday bilimlarga tuproqning xosildorligi, namgarchilik, bug'lanish, , intensiv va ekstensiv xo'jalik, tog' jinslarining qattiqligi, suvning sho'rliigi va harorati va x.k.

-geografik jarayonlar haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga shamol, yog'inlar, suv eroziyasi, surilmalar, zil-zilalar, ishlab chiqarish jarayonlari, migratsiya, urbanizatsiya, vulkanlar va boshqa jarayonlar kiradi;

-geografik borliq va xodisalarining tarkibi haqida bilimlar. Masalan, tog' jinslarining tarkibi, yog'inlarning tarkibi, yer resurslariniing tarkibi, aholining milliy tarkibi va x.k.

-geografik borliq va xodisalarining tuzilishi haqidagi bilimlar. Mazkur bilimlarga yerning qobig'i, yerning tuzilishi, atmosferaning tuzulishi, yerning ichki tuzilishi, qishloq xo'jaligining tuzilish, tuproqning tuzilishi, xalq xo'jaligining tuzilishi, xalq xo'jaligining tuzilishi va x.k.

-geografik voqea va xodisalar orasidagi aloqalar haqidagi bilimlar, masalan, sabab va oqibatlar, davriy, fazoviy, funktsional aloqalar.

Mazkur bilimlarning har biri alohida o'qitish usullarini qo'llashni taqazo etadi.

Qo'llaniladigan metodlar quyidagi talabalarga javob berishi lozim:

a) metod tarbiyaviy bo'lishi lozim, ya'ni o'quvchilarning rivojlanishga, qiziqishlariga ta'sir ko'rsatishi lozim;

b) tanlangan metod ilmiy bo'lishi lozim, metod ilmiy jihatdan qanchalik asoslangan bo'lsa, shunchalik ravshan va aniq bo'ladi:

- v) metod ommabop bo'lishi lozim;
- g) metod samarali bo'lmog'g'i zarur, ya'ni o'quv materiallarini mustahkamlash egallashga yo'naltirilgan bo'lishi zarur.

13.2. O'qitishning og'zaki metodlari

Geografiya ta'limida og'zaki bayon metodlari bilim berishning asosiy metodlaridan biri xisoblanadi. Chunki o'qitish metodlarini barcha turlarini qo'llaganda mazkur metod u yoki bu shaklda albatta qo'llaniladi.

O'qituvchining og'zaki bayoni quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- ilmiy jihatdan to'g'ri bo'lishi va ilmiy asoslangan bo'lishi zarur;
- bilimlar mantiqan to'g'ri bo'lishi lozim;
- bilimlar o'quvchilar uchun tushunarli bo'lishi kerak;
- o'qituvchining og'zaki nutqi qiziqarli bo'lishi zarur;
- bayon me'yorida bo'lishi va uni o'quvchilar yozib olishga ulgurishi kerak;
- og'zaki bayon boshqa usullar bilan qo'shib olib borilishi lozim;
- og'zaki bayonda nutq yaxshi rivojlangan bo'lishi lozim.

Og'zaki bayon usullari to'g'ri qo'llanganda u o'quvchilarda quyidagi xususiyatlarni rivojlantiradi:

O'qituvchi fikrlarni kuzatib borish ko'nikmasini rivojlantiradi; geografik bilimlar va ular orasidagi aloqalarni yaxshi qabul qiladi; og'zaki bayondagi asosiy fikrni o'zlashtirish ko'nikmasi shakllanadi. O'qituvchi tomonidan o'quv materialini aniq bir mantiqiy yo'nalishda ochib berishni o'quvchilarda tafakkurni rivojlanishiga yordam beradi.

Og'zaki bayon metodini afzalliklaridan biri shundaki unda 15-20 minutda katta xajimdagi material beriladi va vaqtdan samarali foydalaniladi.

Og'zaki bayon metodlarini qator yutuqlari bilan birga kamchiliklari ham mavjud. Masalan; og'zaki bayon metodlari yordamida haritalar bilan ishlash darslik bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirib bo'lmaydi. Ayrim vaqtlarda og'zaki bayon metodlari o'qitishning asosiy metodiga aylanib qolishi mumkin, bunda o'quvchilar mustaqil ishlarni bajarish ko'nikmalari shakllanmaydi yoki mazkur ishlarga kam e'tibor beriladi.

Dars o'qitishda og'zaki bayon metodi yordamida faqat o'quv materialining asosiy mazmunini ochib berishga harakat qilinadi va sinf qanday ishlaydi, o'quvchilarni faollashtirishga kamroq e'tibor beriladi.

Og'zaki bayon metodi o'quvchilarni diqqat bilan tinglashni talab qiladi. Shuning uchun og'zaki bayon metodlari bilan dars o'tishda o'quvchilarda tinglash ko'nikmasini shakllantirish lozim. Bunda o'quvchilar berilayotgan materialni faqat qabul qilishi va fikrlashi talab etiladi. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilimini o'zlashtirishni boshqarishi lozim. Bu esa o'quvchilarga dars mavzusi va rejasini tushuntirish orqali amalga oshiriladi.

O'quvchilar geografik bog'liqliklarni yaxshi tushunishi uchun o'quvchi geografik borliq va hodisalarni bayonini rejasini ishlab chiqishi lozim. Reja o'quvchi tomonidan sinf taxtasiga yozib chiqiladi yoki og'zaki e'lon qilinadi. O'quvchilar mazkur rejani daftarlariga yozib olishadi. Bu esa o'quvchilarni bayon qilayotgan mavzu mazmunini yaxshi o'zlashtirishiga yordam beradi.

Reja bo'yicha o'quv materialini mazmuni bayon qilingandan so'ng o'qituvchi xulosa qiladi. Agar o'quvchilar darsni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa, o'zlari mustaqil ravishda xulosa qilib gapirib berishlari mumkin. Bunda suhbat metodidan foydalaniladi.

O'quv materiali mazmunini o'quvchilar o'zlashtirishini osonlashtirish maqsadida o'quvchilar diqqatini eng muhim narsalarga qaratish lozim.

O'quvchilarda eshitish ko'nikmasi asta-sekin shakillanadi. Shuning uchun turli sinflarda og'zaki bayon davomiyligi turlicha bo'ladi. Quyi sinflarda og'zaki bayon 5-10 minut, yuqori sinflarda esa darsni to'liq egallashi mumkin.

O'qitishning og'zaki metodlari quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Tushuntirish
2. Hikoya
3. Suhbat
4. Ma'ruza
5. O'qib berish.

13.2.1. Tushuntirish metodi

Geografik qonuniyatlar, qonunlar va bog'liqliklar hamda tabiiy va iqtisodiy geografik jarayonlar tushuntirish metodi orqali o'rganiladi.

Quyi sinflarda tushuntirish metodi quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llaniladi: plan va harita, Yerning yillik harakati, Yerning ichki tuzilishi, tog' jinslari, relyef va uning turlari vulkanlar, okean suvlarning sho'rliigi va harorati, quruqlik suvlari, atmosferaning tuzilishi, mussonlar, tsiklonlar va passatlarning, past bosim va yuqori bosim oblastlarning xosil bo'lishi va x.k

Yuqori sinflarda esa tushuntirish metodi xalq xo'jaligining asosiy tarmoqlarni tuzilishi va ularni rivojlantirish qonuniyatlarini, mehnatni geografik taqsimotini, iqtisodiy rayonlarni vujudga kelishini, transport tizimini va xalqaro iqtisodiy aloqalarni asosiy turlarini va boshqa mavzularni o'rganishda qo'llaniladi.

Tushuntirish metodi isbotlash shaklida olib boriladi. Tushuntirish jarayonida o'qituvchi xodisalar orasidagi bog'liqliklarni ochib beradi va o'quvchilarni asosiy tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonuniyatlar bilan tanishtiradi. Masalan, ma'lum bir joyda tutashayotgan issiqlikni quyosh nurlarni tushishi burchagiga bog'liqligini, harorat va bosimni balandlik ortgan sari kamayib borishini va x.k.

Tushuntirish o'quvchilarni bilish qobiliyatlarini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Tushuntirish davomida o'qituvchi o'quvchilar diqqatini oshirish maqsadida ular oldiga savollar qo'yadi va o'z fikrini ifoda qilishni taklif etadi. Masalan, passatlar Afrika iqlimiga qanday ta'sir ko'rsatadi; havo Yer yuzasidan ko'tarilganda nima sodir bo'ladi va x.k.

Tushuntirish davomida o'qituvchi haritadan, sinf taxtasidan va turli xil ko'rgazmali ko'rollardan foydalanadi.

Iqtisodiy geografiya kurslarida quyidagi mavzular tushuntirish metodi yordamida olib borilishi mumkin: xo'jalikni tarkibiy qismlari, sa'noat va qishloq xo'jaligining tarkibiy qismlari va tuzilishi. Tushuntirish ma'lum bir tartibda, ayrim

qismlarga bo'lingan holda olib borilishi lozim. Masalan, biror hududni qishloq xo'jaligini tushintirishda mavzuni quyidagi qismlarga bo'lib o'tish mumkin:

1. Qishloq xo'jalikni tabiiy sharoit bilan chambarchas bog'langanligi
2. Qishloq xo'jaligini rivojlanishining umumiy xususiyatlari
3. Qishloq xo'jalik tarmoqlari
4. Qishloq xo'jaligining joylanishi va asosiy dehqonchilik va chorvachilik rivojlangan joylar

Tabiiy geografik tushunchalarni isbotlanganlik darajasini oshirish uchun tushintirilayotgan o'quv mazmunini kuzatish, tajriba, o'quvchilarni boshqa fanlardan olgan bilimlari bilan bog'lash katta ahamiyatga ega.

13.2.2. Hikoya metodi

Hikoya metodi deb geografik borliq, voqea va xodisalarni jonli tasvirlashga aytiladi. Bunda o'qituvchining jonli so'zi muhim o'rin tutadi. Hikoya metodi bilan o'quvchi geografik voqea va xodisalarni, borliqni o'quvchilar ongida jonli tasvirlarni shakllantirishda, o'quvchilarni geografik kashfiyotlar bilan, o'ziga xos landshaftlar bilan, turli xil davlatlardagi aholining hayoti va faoliyati bilan tanishtirishda foydalanadi.

Hikoya metodi quyidagi talablarga javob berishi zarur:

- hikoya qilinishi lozim bo'lgan geografik borliq, voqea va xodisalar oldindan tanlab olinishi lozim;
- hikoya o'quvchilar ongida o'rganilayotgan geografik borliq, voqea va xodisalar haqida aniq tasavvur xosil qilishi lozim;
- hikoya ishonchli bo'lishi lozim, asosiy ma'lumotlar ikkinchi darajali ma'lumotlardan ajralib turishi zarur;
- hikoya davomida turli xil ko'rgazmali qurollardan foydalanish kerak;
- quyidagilarda ko'proq o'qituvchi o'zi ko'rgan geografik voqea va xodisalar haqida hikoya qilib berishi kerak;
- hikoya hayot bilan bog'langan bo'lishi, oson tushuniladigan va qiziqarli bo'lishi kerak;
- hikoya geografiya fanining eng so'ngi yutuqlaridan foydalangan holda bayon qilinishi lozim;
- hikoya g'oyaviy siyosiy jihatdan to'g'ri yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Unda kundalik matbuotda e'lon qilingan ma'lumotlardan foydalanmoq zarur.

Hikoyaning samaradorligi ko'p xollarda o'quv materialini tanlashga, dalillar va umumlashmalarni to'g'ri nisbatiga bog'liq.

Hikoya davomida o'qituvchi turli xil ma'lumotlarni bayon qilish davomida asosiy va eng muhim narsalarni, ya'ni geografik tushunchalarni shakllantirishni esdan chiqarmasligi kerak. Beriladigan ma'lumotlar qancha ko'p va qiziqarli bo'lmasin agar ular bir tizimga solinmagan bo'lsa, ular orasidagi aloqalar va bog'liqliklar ochilmasa va tegishli xulosalar qilinmasa hikoya ko'zda tutilgan samarani bermaydi. Dalillar, xulosa va umumlashmalarni mustahkamlashi va aniqlashtirish va o'quvchilarni o'zlashtirishini osonlashtirish lozim.

O'quvchilar ongida geografik voqea va hodisalar haqida ongli tasavvur xosil qilish uchun o'qituvchi hikoya davomida ekskursiya va sayohatlar davrida olgan shaxsiy ma'lumotlaridan ham foydalanishi mumkin.

Hikoya yaxshi chiqishi va samarali bo'lishi uchun bayon davomida harita, gerbariy, maket, diagramma va boshqa materiallardan foydalanish zarur. Ko'rgazmali qurollar o'qituvchi hikoya yordamida shakllantiriladigan tasavvurlarni to'ldiradi va aniqlashtiradi. Hikoya davomida geografik borliq, voqea va hodisalar tasvirlangan rasmlardan ham foydalaniladi.

Hikoya metodi alohida mamlakatlar va o'lkalar geografiyasini o'rganishda katta foyda beradi.

Hikoyadan darsning turli bosqichlarida foydalaniladi. Hikoya qo'shimcha bilimlarni xabar qilish vositasi ham bo'lishi mumkin. Ba'zida hikoya dars jarayonida mustaqil o'rin ham egallashi mumkin, uning turli bosqichlarida tushuntirish metodini qo'llash mumkin. Ayrim hollarda o'qituvchi qisqa hikoyadan tushuntirishga o'tishi mumkin. Masalan, zil-zila jarayonini hikoya qilib keyin uni sababini tushuntiradi. V-VII sinfarda mavzular ko'proq tasviriy tarzda hikoya qilib beriladi. Masalan yirik shar-sharalardan Niagara va Viktoriya yangi Kongo xavzasidagi nam ekvatorial o'rmonlarni yoki baland tog' o'lkasi tabiat manzarasini tasvirlab berish mumkin. VI-VII sinflarda geografik borliq va hodisalarni tasvirlash, tushuntirish, sharxlash ilmiy dalillar bilan qo'shib olib boriladi, V-VI sinflarda 3-10 minut, VI-VII sinflarda 10-15 minut, VIII-IX sinflarda 15-20 minut bo'lishi lozim.

13.2.3. Suhbat metodi

Suhbat metodi-o'qitishning savol-javob shaklidir. Bu metodda o'qituvchining savoli va o'quvchining javobi asosiy o'rin tutadi. O'qituvchi suhbat davomida o'quvchilar fikrini o'rganiladigan geografik borliq va hodisalarni asosiy belgilariga yo'naltiradi va ularni bilish faoliyatini boshqarib boradi. O'qituvchi darsda o'tiladigan mavzuni e'lon qiladi, zarur savollarni o'rtaga tashlaydi, suhbatni mantiqiy qismlarga bo'ladi, o'quvchilar javobini tinglaydi, javobdagi xatolarni tuzatadi va to'ldiradi.

O'qituvchi suhbat davomida karta va boshqa ko'rgazmali qurollardan hamda o'quvchilarni ilgari olgan bilimlaridan foydalanadi.

Mazkur usulda o'quvchilar bilimlarini boshqa metodlarga nisbatan yaxshiroq o'zlashtira olishadi. Ushbu metodning avzal tomonlari shundaki, dars davomida o'quvchilarni bilimlari tekshirib boriladi. Shuning uchun suhbatni geografiya ta'limidagi yetakchi metodlardan biri deyish mumkin. lekin hamma darslarda ham ushbu metodni qo'llab bo'lmaydi. Masalan, Quyosh tizimida sayyoralar, Yerning quyosh atrofidagi harakati, Beruniyning geografiya faniga qo'shgan hissasi kabi bilimlarni suhbat metodi yordamida o'tib bo'lmaydi. Suhbat metodini umumiy bilimlarni berib bo'lgandan so'ng, ayrim materiklar geografiyasini o'rganayotganda qo'llash mumkin. Masalan, Afrikaning iqlimi, Osiyoning relyefi, Janubiy Amirika daryolari va x.k... ya'ni o'quvchilar zarur bilimlarni egallab bo'lgandagina ushbu metodni qo'llash mumkin. Ushbu metod ikki turga bo'linadi: katexezik (savol-javob); evristik (keng ko'lamdagi) suhbat.

Katexezik suhbatda o'qituvchining savoliga o'quvchilar qisqa va aniq javob beradi. Savol-javob orqali geografik ma'lumotlar va xodisalarning joylanishi haqidagi bilimlar aniqlanadi. Masalan, Afrika bilan Yevroosiyoning chegarasi qayirdan o'tadi, qaysi kanal Shimoliy va Janubiy Amerika qi'alarini ajratib turadi, faqat bitta yarim sharda joylashgan materik qaysi, maktabga 180° azimutda borsangiz qaysi azimutda qaytib kelasiz va x.k.

Katexezik suhbat eng oddiy suhbat turi bo'lib xisoblanadi. Bunda o'qituvchining qisqa va aniq savollarga o'quvchi qisqa va aniq javob berishi shart. Katexezik suhbatda o'qituvchining savollari mantiqiy jihatdan bir-biri bilan bog'langan bo'lishi mumkin va ular o'quvchini qaysidir muammoni yechishga undamaydi. Masalan, Volga daryosi qaysi ko'lga (dengizga) quyiladi, Marianna cho'kmasi qaysi okeanda joylashgan, O'zbekistonning eng past nuqtasi qaerda joylashgan va x. k. Mazkur suhbat o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini tekshirish, o'quv materialini mustahkamlash va qisman takrorlash uchun qo'llaniladi.

Evristik suhbat metodida o'qituvchi o'quvchilar oldiga ma'lum bir muammoli masalani qo'yadi. So'ngra o'qituvchi yordamchi savollar va ayrim ma'lumotlarni eslatish yo'li bilan o'quvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayanib muammoni mustaqil xal etishga undaydi. Bu yerda o'qituvchi o'quvchilarni bilish faolligi ustidan nazorat qiladi, savollar shunday qo'yilishi kerakki, berilgan javob asosiy fikrni isbotlashi va shu fikrni davom ettirishi zarur. Masalan, Markaziy va Sharqiy Osiyoda havo haroratining yillik farqi qanday?, Markaziy va Sharqiy Osiyo yillik harorati favrqining sababi nima?, Iqlim diagrammasiga qarab Sharqiy Osiyoda yil davomida yog'inning taqsimlanishini aniqlang?, Yog'in nima uchun ko'p yog'adi? Mazkur savollarga o'quvchilar javob berganlaridan so'ng Markaziy va Sharqiy Osiyo iqlimlarining turi aniqlanadi. Markaziy Osiyo iqlimi quruq va o'zgaruvchan, Sharqiy Osiyoniki esa nam.

Evristik suhbat katexezik suhbatga nisbatan murakkabroq. Evristik suhbat o'tkazganda o'quvchilarga keng ma'noda gapirishga imkon beriladi, bunda ular hayotiy tajribaga qiyoslashga va fikrlashga asoslanishadi.

Evristik suhbat asosan yangi o'quv materialini o'tishda va umumlashtiruvchi takrorlashda qo'llaniladi.

Tabiiy geografiyaning boshlang'ich kursida Evristik suhbat barcha mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin. Materiklar va okeanlar geografiyasida va jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasida Evristik suhbat quyidagi mavzularni o'rganishda qo'llanishi mumkin: materikni yoki mamlakatni geografik joylashishini aniqlashda; turli o'lkalar va mamlakatlar tabiiy sharoitining asosiy xususiyatlarini o'rganishda;

Har qanday suhbatning samarasi o'qituvchining savoliga bog'liq. Shuning uchun darsga tayyogarlik davomida o'qituvchi beriladigan savollarni o'ylab ko'rishi lozim.

Birinchi navbatda bir-biri bilan mantiqan bog'langan va bir-birini to'ldiradigan, o'quvchilar bilimiga tayanadigan va o'quvchilarni xulosalar chiqarishga undaydigan savollar tuzish lozim. Didaktik maqsadlarga ko'ra suhbat 3 turga bo'linadi: Kirish, yangi bilimlarni o'rganish; umumlashtiruvchi yoki yakuniy suhbat.

- kirish suhbat: maqsadi yangi bilimni puxtarroq o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan (ilgari o'zlashtirilgan) bilim va ko'nikmalarni o'quvchilar xotirasida qayta tiklashdan iborat. O'quvchilar geografik borliq va xodisalar o'rtasidagi aloqalarni mustaqil aniqlashdan iborat bo'lgan vazifalarni bajaradi. O'quvchilar karta va boshqa qo'llanmalar vositasida yangi bilimlar eski bilimlar bilan bog'lanadi. Masalan, Afrika iqlimini o'tishda V-sinfda va yil boshida o'zlashtirishgan iqlim tushunchasi esga solinib, iqlimga ta'sir etuvchi omillar aniqlanadi

- yangi o'quv materiallarini o'rganish suhbat. Bunda yangi mavzu o'quvchilarni ilgari olgan bilimlariga tayangan holda o'rganiladi. Mazkur suhbatning eng asosiy qismlari o'quvchilar tomonidan qaytarilishi lozim. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganayotganda tabiiy geografik rayonlarni ajratish tamoillariga e'tibor beriladi. Bayon qilingan metodlar o'qituvchi tomonidan xulosalanishi va mazkur materialni o'zlashtirilganligi tekshirib ko'rish lozim. Shundan so'ng o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil qilish lozim;

-yakunlovchi suhbat. Ma'zkur takrorlash va bilimlarni muayyan bir tartibga solish, shuningdek o'rganilgan bilimlarni umumlashirish va chuqurlashtirish hamda kengaytirishda tatbiq etiladi. Bunda o'quvchilar xulosalar chiqarishga o'rgatiladi. Bu suhbat yirik mavzular, qismlarni o'tgandan keyin qo'llaniladi.

Suhbat davomida beriladigan savollar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1.Savol va javoblar aniq va ravshan bo'lishi kerak.

2.Qo'shaloq savol bermasligi kerak. Masalan, Xisor tog'larida qanday relief shakllari tarqalgan va ular qanday paydo bo'lgan? Jamolungma cho'qqisini kim qachon zabt etgan?

3.Cavollarda keraksiz so'zlar bo'lmasligi, javobi sezilib turadigan savollar ham bermasligi lozim. Masalan kuzatuvchi yuqoriga ko'tarilgan sari ufq chizig'i kengayadimi?

4. Murakkab yoki "Ha" yoki "Yo'q" javobini talab qiladigan savollar bo'lmasligi lozim. Masalan, Volga daryosi Kasbiyga quyiladimi?

5.Savollar o'quvchini o'ylab ko'rishni, muhokama qilishni talab etadigan shaklda tuzilishi kerak.

Savollarning murakkabligi sinflarga qarab murakkablashib boradi.

V sinfda beriladigan savollar murakkaab javoblarni talab qilmaydi. Masalan, daryo qaerdan boshlanadi?, Daryo qaerga quyiladi? U qaysi yo'nalishda oqadi?

VI sinfda o'rganiladigan «Materiklar va Okeanlar tabiiy geografiyasida» savollar biroz murakkablashadi. Berilgan savollar o'quvchilarning o'ylab ko'rishga va ma'lum bir aqliy faoliyatni amalga oshirishga majbur etiladi. Masalan, Anxil sharsharasini geografik joylashishini aniqlang.

VII sinfda savollar yanada murakkablashadi, bunda savolga javob berish uchun o'quvchilar katta aqliy faoliyatni amalga oshirishlari lozim. Masalan, O'zbekiston tabiiy haritasida qanday prosk-(andozalar) tuzilgan? O'zbekistonda Tyan'nsan tog' tizmasining qaysi qismlari joylashgan?

Yuqori sinflarda o'rganiladigan iqtisodiy va ijtimsoiy geografiya kurslarida o'quvchilarga keng va to'liq javobni talab qiladigan savollar beriladi. Masalan, jahon davlatlari qanday guruhlariga bo'linadi?, Yoqilg'i-energetika sanoati O'zbekistonni qaysi iqtisodiy rayonlarida yaxshi rivojlangan?

Geografiya ta'limida suhbat metodi ko'p hollarda karta va ko'rgazmali qurollar bilan ishlash metodlari bilan birga qo'llaniladi. Ayrim xollarda suhbat metodi hikoya va tushuntirish elementlarini ham o'z ichiga oladi. Shunday qilib suhbat metodi geografiya ta'limida asosiy metod sifatida ham, yoki alohida usul sifatida ham qo'llaniladi.

13.2.4.O'qib berish

Dars jarayonida o'qituvchi tomonidan o'qib berish metodi ham keng qo'llaniladi. O'qituvchi o'qib berish uchun mavzuga oid turli maqolalar, darslikning ayrim qismlari, ro'znoma va oynomalardagi malakalar, badiy adabiyotlardagi geografiyaga oid bayonlar olim va sayyoxlarning estaliklaridan foydalanadi.

O'qib berishning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- 1.O'qitish metodining tez-tez o'zgartirib turish;
2. Darsni va ta'lim tarbiya jarayonini faollashtirish;
- 3.Darsda o'tiladigan mavzuni o'qituvchi o'z so'zlari bilan aytib berolmaydigan darajada bo'lsa;
4. Geografik borliq, voqea va xodisalar badiy adabiyotlarda yoki estaliklarda juda yaxshi bayon qilingan bo'lsa. Masalan, jala yog'ishi, suv toshqini, ekvotarial o'rmonlar, cho'llar, tog'lar tabiati va x.k.

Geografiya darslarida quyidagilarni o'qib berish mumkin:

- mavzuga oid badiy matnlar (Navoiy, Bobur, Cho'lpon, Fitrat, Oybek, A Qaxxor va boshqalar;
- mavzuga oid ilmiy-ommabop kitob va maqolalarni qiziqarli joylari;
- Dars mavzusiga oid ro'znoma va oynomalarda chiqqan maqolalar.

13.2.5. Ma'ruza metodi

Ma'ruza metodi asosan yuqori sinflarda qo'llaniladi. Yuqori sinflarda asosan iqtisodiy geografiya kurslari o'tilganligi munosabati bilan ma'ruza metodi asosan iqtisodiy geografik bilimlarni berishda foydalaniladi. Hikoyadan farq qilib ma'ruzada bayon elementlari kamroq ulushini tashkil qiladi. Ma'ruzada birinchi o'ringa geografik dalillarni tahlili, ularni umumlashtirish, iqtisodiy geografik qonunlarni chuqurroq ochib berish asosiy o'rinni egallaydi.

Ma'ruza bu o'qituvchi darsining bayon qilishni ancha murakkab shakli bo'lib xisoblanadi. Ma'ruza uzoq vaqtga mo'ljallanga bo'ladi va uni asosiy qismlarini o'quvchilar yozib olishlari ta'lab etiladi. Ma'ruza metodi o'quvchilarga eshitish ko'nikmalarini shakillantirishga imkon beradi. Bu esa kundalik hayotda va oliy o'quv yurtlarida zarur bo'ladi.

Ammo, ko'p hollarda umum ta'lim maktablarida ma'ruza metodi kam hollarda qo'llaniladi. Mazkur metod iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarini o'rganishda keng qo'llanilmog'i lozim. Yuqori sinflarda ma'ruza metodini keng qo'llanilishi o'quvchilarning mustaqil ishlarni bajarishi uchun vaqtni tejashga imkon beradi.

Ma'ruza metodini ko'proq kirish va yakuniy mavzularni va mavzular guruhini -o'tishda qo'llash ham yaxshi samara beradi. Masalan, jahon siyosiy haritasi, jahon tabiiy resurslari, jahon xo'jaligi, materiklar yoki qit'alar hamda regionlar siyosiy haritasi va xo'jaligi va boshqa mavzularni o'rganishda.

Ma'ruza o'quvchilarni qiziqishini oshirish uchun va uni o'zlashtirilishni osonlashtirish uchun quyidagilarga amal qilish lozim:

- ma'ruzani rejasini e'lon qilish yoki sinf taxtasiga yozib qo'yish;
- ma'ruza davomida turli xil mavzuga oid ko'rgazmali vositalardan foydalanish (kartalar, jadvallar, chizmalar, rasmlar);
- ma'ruzani eng muhim joylarini baland ovozda, alohida urg'u berib o'qish;
- o'quvchilarni ma'ruzani yozib olishga o'rgatish;
- ma'ruzani o'qish davomida faqat ko'rgazma vositalardangina emas, balki sinf taxtasidan ham turli xil xomaki kartalar va chizmalar chizishda keng foydalanish;
- ma'ruza davomida uchraydigan barcha geografik nomlar nomi sinf taxtasiga yozilishi lozim. Bunday sharoitda o'quvchilar geografik nomlarni yozishda va talaffuz qilishda xatoga yo'l qo'yishmaydi;
- o'quvchilarni faolligini oshirish maqsadida o'qituvchi vaqti-vaqti bilan sinfga savol bilan murojat qilishi va ma'lum bir vaqtdan so'ng unga o'zi javob berishi darkor:
- ma'ruzani so'ngida o'qituvchi o'quvchilarning savollariga javob beradi.

Mazkur talabalardan tashqari ma'ruza mazmunanbir butun bo'limni, ma'ruza qamrab olgan masalalar tugal bo'lishi, ilmiy jihatdan mukammal va ko'rgazmali bo'lishi lozim.

Ma'ruza yuqori sinflarda 30-40 minutga mo'jallanadi. Ma'ruza boshqa metodlar bilan birga olib boriladi. Mazkur darslarda mustaqil ishlarga vaqt qolmaydi, o'quvchilar asosan nazariy bilimlar olishadi va keyingi darslarda olib boriladigan mustaqil ishlar uchun zamin yaratiladi. Savollar ma'ruzani oxirida berilgani maqul.

13.3. Muammoli o'qitish metodlari

Muammoli o'qitish metodikasi ilg'or o'qitish metodlaridan hisoblanadi, chunki u o'quvchilarni o'ylashga izlanishga majbur qiladi, natijada ularning bilimlari chuqurlashadi va turli muammolarni qo'yish va yechish ko'nikmalari shakillanadi.

13.3.1. Geografiya fanidagi muammolar va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish.

Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy va ijtimoiy qismlardan iborat bo'lganligi uchun unda tabiat va jamiyatdagi barcha muammolar mujassamlashgan. Mazkur muammolar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlar hamda ularni o'zaro ta'siri natijasida shakillanadi va rivojlanadi. Mazkur muammolardan ta'lim jarayonida foydalanishning eng muhim shartlaridan biri bo'lib ularni kelib chiqishiga ko'ra gruxlarga bo'lish muhim ahamiyatga ega. Ushbu muammolarni quyidagi guruhlarga bo'lish mumkin:

- tabiiy geografik muammolar;
- ijtimoiy-iqtisodiy geografik muammolar;
- geoekologik muammolar;
- ta'limiy va tarbiyaviy muammolar;

Tabiiy geografik muammolar insoniyat tarixi davomida jamiyatga ta'sir etgan asosiy muammolardan biri bo'lib kelgan va bo'lib qolmoqda. Bunday muammolarga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

a) Yer qobig'ining xususiyati bilan bog'liq bo'lgan muammolar (zil-zila, vulqonlar, tiktonik harakatlar va x. k.)

b) Atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar (kuchli shamollar, sellar, yashin tushishi, do'l, sovuq urishi, qurg'oqchilik va x.k.)

v) Yer usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar (suv toshqini, botqoqlanish, va x.k.)

g) Geografik muammolar, ya'ni tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi bilan bog'liq bo'lgan muammolar;

d) Dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar (okean satxini ko'tarilishi, tayfun, tsunami) va x.k.

Yer qobig'ini xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan muammolarni (jarayonlarni) oldindan olib bo'lmaydi, faqat ularni sodir bo'lishini oldindan bilib tegishli chora tadbirlarni amalga oshirish mumkin. Masalan, zil-zila yoki vulqonni sodir bo'lishini oldindan aytishni iloji bo'lsa mazkur hududlarda aholi olib chiqib ketiladi. O'qituvlarga ayniqsa zil-zila va vulqonlar sodir bo'lib turadigan hududlarda yashovchi o'quvchilarga tushuntirish katta amaliy va ilmiy hamda ta'limiy ahamiyatga ega. Tektonik harakatlar natijasida Yer yuzasining ma'lum bir joylarini asta sekin pasayishi va ko'tarilishini Nedirlandiya hududi misolida tushuntirish mumkin. Yer po'stini asta-sekin cho'qishi natijasida Nedirlandiya hududi dengiz satxidan pastda qolib ketmoqda. Natijada Nedirlandiya hududini suv bosish havfi tug'ilgan. Buni oldini olish uchun dengiz qirg'og'iga to'g'on qurilgan uning balandligi har yili ko'tarilib turiladi.

Atmosfera va iqlim bilan bog'liq bo'lgan muammolar insoniyatni qadimdan qiziqtirib keladi. Hozirgi vaqtda ayrim atmosfera xodisalarini sodir bo'lishini oldindan aytib beriladi va shunga mos ravishda chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Masalan, sel, sovuq urishi, qirg'oqchilik, bo'ronlar va x.k

Yer usti suvlari bilan bog'liq bo'lgan muammolar ham hozirgi vaqtda oldindan aniqlanadi va tegishli chora tadbirlar ishlab chiqiladi. Bunday muammolarga (jarayonlarga) suv toshqinlari, botqoqlar xosil bo'lishi kiradi.

Biogeografik muammolarga tuproq eroziyasi, o'simlik va hayvonot dunyosining o'zgarishi yoki kamayib ketishi kiradi. Ular asosan tabiiy sharoitni keskin o'zgarishi natijasida sodir bo'ladi.

Dunyo okeani bilan bog'liq bo'lgan muammolar qirg'oq va orollarda joylashgan davlatlar uchun muhim muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Yer shari iqlimini asta-sekin ilishi natijasida materik va tog' muzliklari erib Dunyo okeani satxi ko'tarilmoqda, okeanlar tayfunlar va tsunami qirg'oqlarda va orollarda yashovchi xalqlarga katta zarar keltirmoqda. Masalan 2005 yil qishda Indoniziyada sodir bo'lgan tsunami natijasida minglab aholi va dam oluvchilar xalok bo'lishdi.

Iqtisodiy geografik muammolar ham insonlarni asosiy muammolari qatoriga kiradi. Masalan, tabiiy resurslar va ulardan foydalanish; Aholishunoslik va demografik muammolar; ishlab chiqarishni joylashtirish va rivojlantirish muammolari; transport va xaqaro iqtisodiy munosabatlar muammolari.

Geoekologik muammolar tabiat va jamiyatni o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladi va ularni quyidagi guruhlarga bo'lishimiz mumkin:

- tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari;
- tabiatni muhofaza qilish muammolari;
- tabiatni tiklash muammolari;

Tabiatdan va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish muammolari hozirgi davrda barcha fanlar oldida turgan umum insoniy muammo bo'lib hisoblanadi. Tabiatdan noto'g'ri foydalanish oqibatida katta maydonlarda tuproqlar sho'rlanib ketgan, shamol va suv erroziyasi oqibatida tuproqni sifati pasayib ketgan, yaylovlardan intensiv foydalanishi oqibatida ularni maxsuldorligi kamayib ketgan, o'simlik resurslaridan noto'g'ri foydalanish oqibatida o'rmonlar maydoni qisqarib ketgan, ovchilikni rivojlanishi bilan insoniyat tarixida ko'p hayvonlar butunlay qirilib ketgan yoki butunlay yo'qolish arafasida.

Shu munosabat bilan tabiatni va tabiiy resurslarni muxofaza qilish maqsadida butun jahonda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, biosfera qo'riqxonalari, buyurtmaxonalar tashkil qilingan. Jahon va alohida Davlatlar qizil kitoblari nashr qilingan va qilinmoqda.

Hozirgi paytda inson tomonidan buzilgan tabiat komplekslarini tiklash bo'yicha juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Sanoat ishlab chiqarish natijasida hosil bo'lgan texnogen landshaftlar bog'larga, o'rmonlarga, ekinzorlarga va dam olish maskanlariga aylantirilmoqda.

Geografiya ta'limining asosiy vazifalaridan biri muammoli dars texnologiyalarini ishlab chiqish jarayonida yuqoridagi muammolardan keng foydalanish va ularni o'quvchilar ongiga chuqurroq singdirishdan iborat.

Muammoli ta'lim texnologiyasini ishlab chiqishda O'zbekiston va O'rta Osiyodagi muammolardan foydalansa katta samara beradi. Masalan, Orol muammosi, Sibir daryolarini O'rta Osiyoga burish muammosi, Qishloq xo'jaligini keng rivojlanishi va tuproqlarni sho'rlanishi muammosi va x.k.

13.3..2.Muammoli bayon metodi

O'qituvchi tomonidan muammoni quyilishi va uni yechish yo'llarini asoslashga muammoli bayon metodi deb ataladi. Mazkur metod yordamida o'qituvchilar tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va geoekologik muammolarni yechish yo'llari va ularni asoslash usullari haqida ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

Mazkur metodni qo'llanganda qo'yidagilarga e'tibor beriladi:

- o'qituvchi muammosini o'rtaga tashlaydi va uni yechish namunasini ko'rsatib beradi, ya'ni mazkur muammoni dars mavzusi bayoni davomida o'zi yechib beradi;

- o'quvchilar o'qituvchini mazkur muammoni yechish bosqichlarini nazorat qilib kuzatib turishda va dars davomida geografik muammolarni yechish ko'nikmalariga ega bo'lishadi.

Ma'lum bir muammoni yechish davomida o'qituvchi uni yechish yo'llari ko'rsatib beradi, muammoni yechish davomida fikrlar qarama-qarshiligini vujudga kelishi fikrlarni rivojlanish xususiyatlariga o'quvchilar fikrlarni jalb qiladi.

Muammoni yechilishini bayoni davomida o'qituvchi ilmiy bilish va ilmiy fikrlash na'munasini ko'rsatadi. O'quvchilar esa muammoni yechilish bosqichlarini, uni ilmiy asoslanganlik darajasini, fikrlarni rivojlanishini kuzatib va nazorat qilib turishdi.

Tabiiy geografiya darslarda quyidagi muamrolarni o'rtaga tashlab uni yechish na'munasini ko'rsatishi mumkin:

- Orol va Orol atrofi muammosi, bundan o'qituvchi Orol dengizini qurishi sabablarini va uni oqibatlarini hamda Orol muammosini yechish yo'llarini ilmiy asoslab berishi lozim;

- Atmosferani ifloslanish va u bilan bog'liq ravishda Yer yuzasida o'rtacha haroratni muntazam ortib borishi va uning oqibatlarini ochib berishi lozim;

- O'rmonlarni kesilishi va u bilan bog'liq ravishda tabiiy sharoitni o'zgarishini asoslab berishi lozim

- O'zbekiston relyefini o'tganda o'qituvchi qo'yidagi muammolarni o'rtaga tashlab uni yechib berish na'munasini ko'rsatish mumkin. «O'zbekiston relyefi ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'siri xosilasidir». Bunda ichki va tashqi kuchlarning o'zaro ta'sirida qanday relyef shakllari hosil bo'lishini va tashqi kuchlar ta'sirida ular qanday o'zgarishi dars bayonida ochib beriladi;

- O'zbekiston tabiat mintaqalari mavzuni o'tishda qo'yidagi muammoni o'rtaga tashlab uni yechish yo'llarini ko'rsatib berish mumkin «O'zbekiston tabiiy sharoiti g'arbdan sharqqa tomon mutloq balandlikni ortishi va iqlimni o'zgarishi tufayli almashinadi. Bunda o'quvchilar e'tiborini balandlik ortgan sari iqlimni sovushi va natijada O'zbekistonda cho'l, adir, tog' va baland tog' mintaqalari vujudga kelganligi asoslab beriladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida tabiiy resurslar, aholii geografiyasi ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirish transporti va xalqaro iqtisodiy aloqalar, iqtisodiy rayonlarning vujudga kelishi, mehnatni geografik taqsimoti mavzulari bo'yicha muammoli darslarni tashkil qilish mumkin, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi muammolarni o'rganish mumkin:

«Har qanday davlanning qudrati uning rivojlanish darajasi va tabiiy boyliklariga bog'liq» Davlat yuqori darajada rivojlangan bo'lsa va tabiiy boyliklari yetarli bo'lsa u davlatning qudrati yuqori bo'ladi masalan, Rossiya, Xitoy, AQSH, Buyuk Britaniya va x.k. Davlatlar yuqori darajada rivojlangan bo'lsa ammo tabiiy resurslari kam bo'lib aqliy (insoniy) resurslari yuqori darajada bo'lsa ham qudratli bo'lishi mumkin, masalan Yaponiya;

- ishlab chiqarish kuchlarini joylanishini tabiiy sharoit va tabiiy resurslar, hamda ishchi kuchlariga bog'liq;

- aholi ko'chib yurishini iqtisodiy va siyosiy sharoitga bog'liq ekanligi;

- aholini ko'chib yurishini iqtisodiy va siyosiy sharoitga bog'liq ekanligi;

- aholini ko'payishi va urbanizatsiya darajasini davlatni rivojlantirish darajasiga bog'liq ekanligi;

- sanoatni rivojlanish darajasi ilmiy texnik inqilob natijalaridan foydalanish darajasiga bog'liq ekanligi;

-har qanday davlatni rivojlantirish uning xalqaro ixtisoslashgan sohasini rivojlantirishga bog'liqligi va x. k.

Geografiya darslarida deyarli har qanday mavzuni o'tishda geoekologik muammolarga duch kelinadi. Shuning uchun geografiya fani o'quvchilarga va keng xalq ommasiga ekologik ta'lim va tarbiya beradigan asosiy fanlardan biri hisoblanadi.

Geoekologiya bo'yicha muammolarni shakillantirib ularni yechish namunasini ko'rsatish mumkin:

- Orol dengizi butunlay qurib qolsa orol atrofida qanday geografik o'zgarishlar sodir bo'ladi. Mazkur muammolarni yechishda o'qituvchi avval uning tabiiy geografik oqibatlarini so'ngra iqtisodiy geografik oqibatlarini, pirovardida esa geoekologik oqibatlarni ochib berishi darkor. Shundan so'ng Orol dengizini qurishini oldini olish chora-tadbirlarini asoslab berish lozim;

-«Sanoat korxonalarini notug'ri joylashtirish va uning geoekologik oqibatlari». Mazkur muammolarga misol qilib Tojikistondagi Alyuminiy zavodini keltirish mumkin. Mazkur zavodni qurilishi va faoliyati oqibatida janubiy O'zbekistonda sodir bo'lgan noxush ekologik jarayonlarning sabablari ochib berilishi lozim;

-Sobiq ittifoq davrida O'zbekistonda paxta yakka xokimligini rivojlanishi va uning ekologik oqibatlarini o'qituvchi muammoli bayon sifatida ochib bermog'i lozim;

-iqlimni o'zgarishi va uni tabiiy sharoitga ta'siri ham muammoli bayon jarayonida ochib berilishi mumkin.

13.3.3. Reproduktiv va izlanuvchan metod

Reproduktiv metod Ma'lum bir tanish sharoitda yoki ma'lum bir namuna asosida o'quvchilar bilimi va ko'nikmalarini qo'llashga o'rgatadigan metodga reproduktiv metod deb ataladi.

Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni mustaqil fikrlashga va mustaqil ishlarni bajarishga o'rgatishdir.

Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchi bir qolipdagi savollarni ketma – ketlikda tuzishi va unga o'quvchilar javob berishlari lozim.

Mazkur metod bilan tabiiy geografiya iqtisodiy geografiya kurslarida bajariladigan ma'lum bir hududni yoki ishlab chiqarish komplekslarini tavsifini tuzish vazifalari kiradi.

Masalan, Farg'ona vodiysiga quyidagi qolipda tabiiy geografik tasir berish mumkin:

- a) geografik joylanishi;
- b) geologik tuzilishi;
- v) relyefi;
- g) foydali qazilmalari;
- d) iqlimi;
- e) ichki suvlari;
- yo) tuproqlari;
- j) o'simligi;

- i) hayvonot dunyosi;
- k) tabiiy geografik birliklari.

Iqtisodiy geografik tavsif tuzilishida ham qo'yidagi qolipdan foydalanish mumkin:

- a) iqtisodiy geografik joylanishi;
- b) ma'lum birliklari yoki siyosiy haritasi;
- v) tabiiy resurslari;
- g) aholisi va mehnat resurslari;
- d) xo'jaligining tarkibiy tuzilishi;
- e) sanoati;
- yo) qishloq xo'jaligi;
- j) transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari.

Bundan tashqavri har bir tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik komponentlarni o'rganish bo'yicha ham bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. Masalan, iqlimni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) iqlim hosil qiluvchi omillar;
- b) qishoz va iqlimi;
- v) yog'inlar;
- g) shamollar;
- d) fasllar;
- y) iqlim mintaqalari.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik tasvirni asosiy tarkibiy qisimlaridan bo'lgan tabiiy resurslarni o'rganishda quyidagi savollardan foydalanish mumkin:

- a) Yer resurslari;
- b) iqlim resurslari;
- v) suv resurslari;
- g) tuproq resurslari;
- d) o'simlik resurslari;
- e) mineral resurslari;
- k) rekratsiya resurslari.

Bu yerda tabiiy resurslarni alohida tarkibiy qismlarini o'rganish uchun bir qolipdagi savollar tuzish mumkin. Masalan, mineral resurslarini o'rganishda quyidagi savollar tuzish mumkin:

- a) yoqilg'i energetika resurslari;
- b) metali foydali qazilmalar;
- v) nometall foydali qazilmalar; va x.k.

Mazkur metod bilan ishlaganda o'quvchilardan bilish va ko'nikmalarni ma'lum bir qolipda qo'llash talab etiladi.

Qisman izlanuvchan metodning asosiy maksadi o'quvchilarda ijodiy ko'nikmalarni hosil qilishdir. O'quvchilarni ijodiy ishga qiziqtirish va o'rgatish muammoli yoki ijodiy vazifalarni ishlab chiqish va ularni dars jarayonida o'quvchilar tomonidan yechishi orqali amalga oshiriladi. Mazkur vazifalarni yechish usullari o'quvchilarga oldindan ma'lum qilinmog'i lozim. Mazkur metodni qo'llaganda o'qituvchining faoliyati quyidagilardan iborat bo'ladi;

-o'qituvchi vazifani ishlab chiqadi va uni o'quvchilarga e'lon qiladi;

-so'ngra o'qituvchi vazifani alohida qismlarga bo'lib yuboradi yoki alohida savollar tuziladi;

O'quvchilar mazkur vazifani yechish davomida quyidagi faoliyatni amalga oshiradi;

-vazifani to'la va har tomonlama tushunishi lozim;

-bir ketin ma'lum bir qismlarga bo'lingan vazifani yechishadi. Bunda ular qisman izlanuvchanlikni amalga oshiradi. Izlanuvchanlik ishlari o'qituvchi rahbarligida va uni boshqarishda amalga oshiriladi.

O'qituvchi materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida. Shimoliy Amerikaning tabiat zonalari mavzusida o'quvchilarga quyidagi savollar berish mumkin: "Qadimgi muzliklar Shimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir qilganini tushuntirib bering". O'quvchilar mazkur savollarga birdaniga javob bera olishmaydi, shuning uchun o'qituvchi uni ayrim qismlarga quyidagicha bo'lib chiqadi:

- muzlar Shimoliy Amerika materigida qanday ishlarni amalga oshirgan?;

- Shimoliy Amerika qaysi qismida tuproqlar yosh, shimoldami yoki janubdami?;

- qanday tuproqning qalinligi katta bo'ladi, qadimgilarnimi yoki yoshrog'ni?;

- nima sababdan Kanada to'plam Orolidagi tuproqlar yupqa va toshli?

Mazkur savollarga o'quvchilar javob berib bo'lishgandan so'ng o'qituvchi dastlab bergan savolini qaytaradi «Qadimgi muzliklar Shimoliy Amerika tuproqlariga qanday ta'sir etgan» o'quvchilar endi mazkur savolga to'liq javob berishadi. Mazkur metodni qo'llaganda evristik suhbatdan foydalanish katta samara beradi.

Izlanuvchan metod. O'quvchilarni ijodiy faoliyatga o'rgatadigan metod izlanuvchan metod deb ataladi. Qisman izlanuvchan metod yordamida o'quvchilar o'qituvchi yordamida qisman ijodiy ish olib borish ko'nikmasiga ega bo'lishdi. Izlanuvchan metodda esa o'quvchilar mustaqil ravishda izlanish olib borishadi. Bunday ishlarni amaliy geografiya kurslarida, o'lkashunoslik bo'yicha olib boriladigan ishlarda qo'llaniladi. Mazkur vazifalar umum ta'lim maktablarida asosan o'quv sayoxatlarida hamda mustaqil ishlarni bajarish davomida bajariladi. Masalan, o'quv sayoxatiga chiqilganda hududni o'simliklarini o'rganish, hududni xo'jaligini o'rganish va x.k. Mustaqil ishlar bajarish davomida quyidagi muammolarni yechish mumkin Orol muammosini hal qilish yo'llari; Toshkentdan Farg'ona vodiysiga temir yo'l o'tkazish yo'nalishini aniqlash; O'zbekistonda suvni tejash usullarini asoslash; O'zbekistonda shakar ishlab chiqarishni asoslab berish; O'zbekistonda mashinasoslikni rivojlantirish muammolarini hal qilish yo'llari va x.k.

Muammoli vazifalarni yechishda faqat tabiat va jamiyat to'g'risida yangi bilimlarnigina topib qolmasdan mazkur muammoni yechishning yangi samarali yo'llarni ham qidirish lozim. Bu esa o'quvchilarni ijodiy tafakkurini rivojlantirishga, yangi metodlarni o'rganishga va ularda ijodiy faoliyatni ko'nikmalarni shakillantirishga yordam beradi. Izlanuvchan metodni qo'llaganda o'qituvchining vazifasi muammoli vazifani ishlab chiqish va ularni o'quvchilar oldiga qo'yishdan iborat. O'quvchilarni vazifasi esa mazkur muammoni qabul qilish, o'ylab ko'rish va yechishdan iborat. Demak reproduktiv, qisman

izlanuvchan va izlanuvchanlik metodlari bevosita mustaqil mashg'ulotlar jarayonida bajariladi. Mustaqil mashg'ulotlar odatda o'quvchilarni topshirig'iga binoan o'qituvchini ishtirokisiz amalga oshiriladi. Mustaqil ishlarning asosiy belgilari bo'lib quyidagilar hisoblanadi: og'zaki javob; yozma ish; chizma ishlari; kartografik ishlar va x.k.

Mustaqil ishlar uchun vazifalar ikki turga bo'linadi: bir qolipdagi: muammoli yoki ijodiy.

Bir qolipdagi vazifalar reproduktiv metodga kiradi. Bunda o'quvchilardan o'xshash o'quv jarayonida bir qolipdagi savollarga javob berish talab etiladi.

Iqtisodiy yoki muammoli vazifalarni yechish qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar yordamida amalga oshiriladi. Mazkur metodlar o'quvchilardan bilim va ko'nikmalarni yangi o'quv sharoitida qo'llashni va mustaqil fikrlashni talab etadi. Bir qolipdagi vazifalar yangi bilimlarni olishga va ilgari olgan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlashga imkon beradi.

O'qitish metodlarini tanlash va o'quvchilarni bilish faoliyatini va o'qish jarayonini samaradorligini baholash bilimlarni o'zlashtirish darajalari orqali amalga oshiriladi. Geografiya o'qitish metodidagi o'zlashtirish darajalari 6-jadvalda keltirilgan.

Geografik bilimlarni o'zlashtirish darajalari
(L.M.Pancheshnikova)

6-jadval

O'zlashtirish darajasi	O'zlashtirish darajasini ko'rsatgichlari	O'qitish metodlari
I-daraja	O'quvchi tayyor ma'lumotlarni o'zlashtirada va aytib beradi	Tushuntirish -ko'rgazmali
II-daraja	O'qituvchi tanish o'quv sharoitida o'z bilmi va ko'nikmasini namuna asosida qo'llaydi	Reproduktiv
III-daraja	O'quvchilar yangi o'quv sharoitida o'z bilim va ko'nikmalarini ijodiy qo'llashadi	Qisman izlanuvchan va izlanuvchan (tadqiqot)

Mazkur darajalar va ularga mos keluvchi metodlarni o'qitishni barcha bosqichlarida ajratish lozim: yangi mavzuni o'rganishda, takrorlashda, umumlashtirishda va bilimlarni mustahkamlashda.

O'qitish jarayonini har bir bosqichida unga mos keluvchi metodlar tanlansa o'qitish yaxshi samara beradi.

Eng qisqa yo'l magistralini tuzing. Uni amalga oshirish uchun hozirgi davrda qanday siyosiy va iqtisodiy omillar to'sqinlik qilmoqda.

Nima uchun qo'ng'ir ko'mirni uzoqqa olib borish samara bermaydi, shuning uchun IESlar ko'mir koniga yaqin quriladi?

Nima uchun oxirgi davrlarda metallurgiya zavodlari dengiz qirg'oqlariga yaqin qurilmoqda?

Bunday vazifalarni quyilishi iqtisodiy geografiya fanidagi ilmiy muammolarga asolanadi (xo'jalikning hududdiy tarkibi va uni aniqlaydigan omillar, ichki va tashqi omillarni ishlab chiqarish kuchlarini joylanishiga ta'siri va x.k).

Turon bosqichlardan iborat bo'lgan muammolarni yechishga o'quvchilarni jalb qilish katta ahamiyatga ega. Mazkur bosqichlar quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin.

1. Ma'lumotlarni yig'ish (haritalar, adabiyotlar, statistik ma'lumotlar va o'lkashunoslik ishlarida yig'ilgan ma'lumotlar asosida); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (haritalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); yig'ilgan ma'lumotlarni tartibga solish (haritalar, diagrammalar, chizmalar, jadvallar tuzish); tahlil qilish; umumlashtirish va xulosa ishlab chiqish.

2. Sharqiy Yevropa platformasida joylashgan Rossiya tekisligini reliefi shakillanib bo'lgan deyish mumkinmi?

3. Afrika platformasida joylashgan cho'llarning relyefni shakillanib bo'lgan deb hisoblan mumkinmi?

4. Agar Qozog'iston pasi tog'lar ko'tarilib, uning balandligi 5-6 ming metrga yetsa O'zbekistonda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

5. Sibir daryolarini bir qismini O'rta Osiyo tomon oqizilsa Sibir tabiiy sharoitida qanday o'zgarishlar sodir bo'ladi?

6. Litosferani vulkanlar otilib turgan qismlarida qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

7. Nima uchun Antraktidada tabiati juda ham sovuq?

Mazkur muammolar geografik qobiqning bir butunligini ifodalaydi va geografik qobiqning bir qismini o'zgarishi boshqa qismini ham o'zgarishiga olib kelishini asoslab beradi.

Iqtisodiy geografiya. 1. Toshkentda Farg'ona vodiysiga quriladigan temir yo'l magistralini loyixasini tuzing. Bunda qanday tabiiy va iqtisodiy omillar mavjudligi va ularni qanday hisobga olishni asoslab berish.

2. O'zbekiston dunyo okeaniga chiqadigan. Masalan, gidrosfera mavzusini o'tmasdan avval o'quvchilarga tog' va materik muzliklari haqida muammoli vaziyatlarni qo'yib bo'lmaydi, yoki bo'lmasa atmosfera mavzusini o'tmasdan turib shamollar haqida muammoli vaziyatni tashkil qilib bo'lmaydi.

Ijodiy fikrlarning birinchi bosqichi bo'lib muammoni aniqlash va uni shakllantirishdir. Muammoni ifoda qilishni shakllari bo'lib muammoli savol, muammoli masala, muammoli vazifa hisoblanadi. Muammoli o'qitishning asosiy belgisi bo'lib muammoni yechish orqali o'qitishdir.

Har bir geografiya kursi bo'yicha muammoli vazifalar tizimi ishlab chiqilmog'i lozim. Ular didaktik maksadlarga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linishi mumkin: yangi mavzuni o'rganish; bilimlarni nazorat qilish; olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash.

Geografiya predmetlarining barchasi bo'yicha muammoli vazifalar tizimini tuzish mumkin. Masalan, yonbag'irlardagi o'rmonlar kesilsa tabiatda qanday o'zgarishlar sodir bo'lishi mumkin?

13.3.4. Muammoli o'qitish metodi

Muammoli o'qitish metodi deb o'quvchilarni o'qituvchi tomonidan ular uchun yangi bo'lgan geografik muammolarni yechishga jalb etishga aytiladi.

Muammoli metodlar bayon, qisman izlanuvchan va izlanuvchan metodlar hamda o'zlashtirish darajalari bilan tanishgandan so'ng zamonaviy o'qitish tizimining tarkibiy qismlaridan bo'lgan muammoli o'qitish metodiga o'tishi mumkin.

Muammoli o'qitishning asosiy shartlaridan biri muammoli faziyatni tashkil qilish hisoblanadi. Muammoli vaziyat deganda yechilmishi o'quvchilar uchun qiyin tuyilgan va uni yechish uchun yangi izlanish va yondashishlarni talab qiladigan muammoga aytiladi. Muammoli vaziyatni vujudga kelishi o'quvchilar uchun qiyin tushuniladigan holat bilan bog'liq bo'ladi. Agar mazkur vaziyatni tahlili davomida o'quvchilar uning moxiyatini tushunib yetishga va uni yechish yo'llarini topmasa muammoli vaziyat muammoga aylanadi agar vujudga kelgan muammoli vaziyatni yechishga o'quvchilarning bilim va ko'nikmalari yetishmasa unda muammoli vaziyat yechilmaydi va muammoli dars emas muammoli bayon shaklida o'qituvchini o'zi yechib beradi.

Hozirgi davrda o'quvchilarni mustaqil ishlariga katta e'tibor berilmoqda ammo shunga qaramasdan muammoli o'qitishga ancha sust darajada e'tibor berilmoqda.

O'qitish jarayonida ijodiy metodlarni va muammoli o'qitishni qo'llash geografiya o'qituvchilarining asosiy metodi bo'lib qolishi lozim.

13.4. O'qitishning amaliy va ko'rgazmali metodlari

O'qitishning amaliy va ko'rgazmali metodlarini kartografik metod hamda kuzatish va tajriba metodlariga ajratamiz.

13.4.1. Kartografik metod

Kartalar geografiya ta'limida asosiy o'qitish vositalari bo'lib xisoblanadi. Geografik kartalardan o'qitishning barcha shakllarida foydalanish mumkin; dars berishda, amaliy ishlarda, mustaqil ishlarda, bilimlarni baholashda va x.k.

13.4.1.1. Asosiy kartografik tushunchalar

Geografik haritalarda turli – tuman voqea va hodisalar tasvirlangani uchun, ular juda xilma-xil bo'ladi. Haritashunoslikda quyidagi tushunchalar uchraydi:

Plan - joyning yirik masshtabda (5000va undan kattaroq) tuzilgan chizmasidir. Chizmada maydoni uncha katta bo'lmagan kichik-kichik joylar tasvirlanadi.

Harita- Yer yuzasini kichraytirilib va umumlashtirilib shartli belgilar bilan tekislikka tushurilgan tasviridir. Ular tabiiy va iqtisodiy- ijtimoiy voqea va xodisalar tasvirlanadi.

Aerofotosurat- samolyot yoki uchar asboblardan yordamida olingan Yer yuzasini yoki uning bir qismining tasviridir. Ular orqali joyning tuzulishi, relyefi, o'simlik qoplami, yo'llari, qishloqlar, jihozlar va korxonalarining joylanishi aniqlanadi.

Kosmosurat - Yerning va boshqa sayyoralarning kosmik kemalari yordamida olingan tasviridir. Ular fanning va halq ho'jaligining turli sohalarda

keng qo'llaniladi. Har bir plan, harita va kosmo va aerosurat ma'lum bir masshtabda tuzuladi.

Masshtab- bu haritadagi chiziqning uzunligini Yer yuzasidagi shu chiziqqa mos keladigan haqiqiy uzunlikka nisbatdir. U haritadagi tasvir necha marta kichraytirilganini ko'rsatadi. Masalan, haritada daryoning uzunligi 1sm , haqiqiy uzunligi 10 km, yoki 1 000000 sm. Demak haritaning masshtabi 1: 1 000000 . Masshtablar sonli, chizikli va so'zli bo'ladi. Sonli masshtab kasrdan iborat, uning surati 1- ga teng, maxraji esa haritada tasvir necha marta kichraytirilganni ko'rsatadigan son bo'ladi. Masalan, 1: 1 000 yoki ----- bu tasvirni ming marta kichraytirilganligini ko'rsatadi. Chizikli masshtab - bu teng bo'laklarga bo'lingan to'g'ri chiziqdir. Har bir bo'lak qancha masofaga tengligi uning ustiga yozib qo'yiladi. So'zli masshtab haritadagi 1sm masofa haqiqatda qanchaga tengligini ko'rsatadi. Masalan 1sm 10km ga teng.

Andozalarlar (proektsiyalar) - bu Yer yuzasining haritada tasvirlash usulidir. Yer dumaloq bo'lganligi tufayli uni tekislikda tasvirlanayotganda ma'lum bir xatoliklarga yo'l qo'yiladi. Bunday xatoliklarga asosan maydonni, uzunlikni va burchaklarni tasvirleyotganda yo'l qo'yiladi. Shuning uchun turli hil (teng burchakli, teng maydonli, teng masofali va aralash andozalar) qo'llaniladi.

Shartli belgilar – voqea va hodisalarning ma'lum bir belgilar yordamida haritada tasvirlanishidir. Masshtabli shartli belgilar yordamida voqea va hodisalar haqiqiy o'lchamlari bilan tasvirlanadi. Masshtabziz shartli belgilar bilan, haritalarning masshtabida ko'rsatib bo'lmaydigan voqea va hodisalar tasvirlanadi (TETS, qon, aholi yashaydigan joylar). Chizikli shartli belgilar bilan daryo oqimining yo'nalishi, o'rmondagi daraxtlarning turlari ko'rsatiladi. Bundan tashqari yozuvli, harfli, sonli shartli belgilar ham bo'ladi.

Haritada voqea va hodisalar quyidagi usullar bilan tasvirlanadi:

- belgilar usuli – masshtabda tasvirlab bo'lmaydigan narsalar, voqea va hodisalar tasvirlanadi;

- chizikli usuli – asosan uzunlik bo'yicha joylashgan daryo, yo'l va chegaralar tasvirlanadi:

- rang berish usuli – voqea va hodisalarni maydon bo'yicha tarqalishini tasvirlashda qo'llanadi (o'simlik, tuproq, iqlim haritalari);

- teng qiymatli chiziqlar usuli – bir xil qiymatga ega bo'lgan voqea va hodisalar tasvirlanadi (harorat, balandlik, aholi zichligi):

- bog'langan diagrammalar usuli – ma'lum bir joydagi meteorologik stantsiyada haroratni mavsumiy o'zgarishini, yog'in va shamollarni taqsimlanishini tasvirlashda qo'llaniladi;

- chegara usuli – bir xil voqea va hodisalarni tasvirlashda qo'llanadi, foydali qazilmalar hayvonlar va qishloq xo'jaligi haritalari.

- nuqta usuli – narsalarni, voqea va hodisalarni tarqoq holda miqdorini beradi. Masalan bitta nuqta 200 bosh sigir;

- harakat belgilari usuli – voqea va hodisalarni harakat yo'nalishini ko'rsatadi (daryo oqimi, shamol va oqim yo'nalishi, yuk tashish yo'llari).

Haritalar masshtabiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- planlar, masshtab 1:5000 va undan katta;

- yirik masshtabli haritalar 1: 1 0000 dan 1:200000 cha;

- o'rtta masshtabli haritalar 1: 200000 dan 1:1000000 cha;

- mayda masshtabli haritalar 1: 1000000 dan kichik

Haritalar ularda tasvirlanadigan maydonning ko'lamiga qarab quyidagi turlarga bo'linadi:

- yulduzlar haritasi;

- sayyoralar va Yer haritasi;

- yarim sharlar haritasi;

- quruqlik va okeanlar haritalari;

- tabiiy geografik o'lkalar haritalari;

- mamlakatlar haritalari;

- ma'muriy birliklar haritalari;

- maxsus hududlar haritalari (qo'riqxonalar, sayohatbon joylar);

- shaharlar va aholi punktlari haritalari ;

- shahar va viloyat tumanlari haritalari;

Mazmuniga ko'ra haritalar.- umumgeografik va mavzuli haritalarga bo'linadi. Umumgeografik haritalar o'z navbatida yana

a) topografik (1: 100000 va undan katta);

b) umumtopografik (1: 200000 dan 1: 1000000 cha)

v) umumtasavvur (tavsif) haritalarga bo'linadi (masshtabi 1:1000000 kichik).

Mavzuli haritalar tabiiy va iqtisodiy (iqlim, tuproq, o'simlik, qishloq xo'jalik, sa'noat va x. k.) haritalarga bo'linadi:

Vazifasiga ko'ra haritalar quyidagi turlarga bo'linadi:

a) ilmiy haritalar;

b) madaniy va tashviqot haritalari;

v) texnik haritalar (kosmik, havo, dengiz, yo'l va muxandislik haritalari);

g) o'quv haritalari;

d) sayohat haritalari;

Tuzilishiga ko'ra haritalar 3 turga bo'linadi:

a) tasviriy haritalar alohida voqea va xodisalarni tasvirlaydi. Masalan havo harorati, yog'inlar va bosim haritalari;

b) jamlama haritalar ma'lum bir hodisaning hamma o'lchamlari birga tasvirlanadi. Masalan, bitta haritada shamol va bosimni tasvirlash mumkin:

v) yakuniy haritalar bir biri bilan o'zaro bog'langan hodisalar bir butun holda tasvirlanadi (iqlim mintaqalari haritasi).

Atlaslar- to'la va aniq ma'lumotga ega bo'lgan, yagona dastur asosida tuzilgan, tartibga solingan haritalar to'plamidir.

«Atlas» atamasi Flamand haritashunosi Merkator tomonidan kiritilgan. U o'zi tuzgan haritalar to'plamini (1595 yili) Liviyaning afsonaviy qiroli Atlas nomi bilan ataydi. Haritalar to'plami birinchi marta II-asrda Klavdiy Ptolomiy tomonidan tuzilgan. Atlaslar egallagan maydonga qarab, Sayyoralar, dunyo, materiklar, okeanlar, o'lkalar, davlatlar, viloyatlar atlaslariga bo'linadi. Mazmuniga qarab umumgeografik va mavzuli atlaslarga bo'linadi. Vazifasiga ko'ra ilmiy ma'lumotli, ommabop (o'lkashunoslik), o'quv, sayox va yo'l atlaslariga bo'linadi.

Globus (lotincha globus – dumoloq) Yerning kichraytirilgan nusxasi, unda Yer yuzasi, mareriklar va okeanlar, tog'lar va tekisliklar shakli xatosiz aniq va

to'g'ri tasvirlanadi. Birinchi marta globus Beruniy tomonidan X asrda, Bexaym tomonidan XV asrda yasalgan.

Globuslar miqiyosiga ko'ra mayda (1:30000000) va yirik globuslarga bo'linadi.

O'quv va boshqa maqsadlar uchun yirik globuslar yasaladi.

13.4.1.2.Maktab geografik kartalarining turlari.

Maktab geografik haritalarining boshqa haritalardan farqi ularni o'quvchilarni yoshi va rivojlanishiga moslab chiqarilishidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun oddiyroq, tushunishi va o'qishi oson bo'lgan kartalar chiqariladi, yuqori sinflar uchun esa murakkabroq haritalar nashr qilinadi.

Umumta'lim maktablarida qo'llaniladigan haritalarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin: devoriy haritalar; darsliklar ichidagi haritalar; atlaslar; globuslar; chiziqli kartalar.

Mazmuniga ko'ra devoriy maktab haritalari juda xilma xil bo'ladi: tabiiy; iqlimiy; tuproq, o'simlik; zoogeografik; geologik; foydali qazilmalar; iqtisodiy, siyosiy, sanoat; qishloq xo'jaligi, transport va x.k. Ular turlicha bo'lgani bilan, umumiy o'xshashlikka ham ega. Ularning barchasi sinfda foydalaniladi, o'quvchilarning uzoqdan ko'rishiga moslashga bo'ladi, ya'ni masshtabi katta bo'ladi. Mazkur haritalar yordamida o'quvchilar o'rganishda amaliy va mustaqil ish bajarishda va ma'lum bir savollarga javob berishadi..

Shuning uchun ular yaxshi ko'rinishga va katta aniqlikka ega bo'lgan o'lchamda bo'lishi lozim.

Kartalarning turiga ko'ra ularning o'lchamlari turlicha bo'ladi. Dunyo haritalari, alohida materiklarning haritalari hozirgi vaqtda 1,5x1,8m o'lchamda chiqarilmoqda. O'zbekiston va O'rta Osiyo haritalari ham deyarli mazkur o'lchamda chiqarilmoqda.

Kartalar aniq va ravshan ko'rinib turishi lozim. Ulardagi geografik voqea va borliqni o'quvchilar 5-6 m dan aniq ko'ra bilishlari lozim. Buning uchun kartada eng muhim narsalar aks ettiriladi. Masalan, daryo tasvirlanayotganida uning asosiy qismi va eng yirik irmoqlari ko'rsatiladi, mayda irmoqlari esa ko'rsatilmaydi. Karta ravshan ko'rinib turishi uchun ranglar yaxshi tanlanishi lozim. Ranglar bir- biridan keskin ajralib turishi lozim. Devoriy haritalarga qo'yiladigan yana bitta talab chiroyli bo'lishidir. Agar karta chiroyli va aniq qilib ishlangan bo'lsa o'quvchilar ularni oson o'qishadi va tushunishadi.

Maktab kartalarida relyef asosan turli qalinlikda rang berish bilan amalga oshiriladi. Past tekisliklar to'q yashil, tekisliklar esa och yashil, balandliklar och jigarrang, o'rtacha tog'lar jigarrang, baland tog'lar esa to'q jigarrangda beriladi.

Karta geografik nomlar bilan to'lib qolmasligi kerak. Unda faqat o'quvchilarni yoshi va bilimi darajasiga mos bo'lgan yozuvlar bo'lmog'i lozim. Boshlang'ich sinf haritalarida geografik nomlar kamroq va yirikroq yozilishi, o'rta va yuqori sinflarda ularning soni ko'payib va o'lchamlari maydalashib borishi mumkin.

Darsliklar ichiga qo'yiladigan kartalar. Geografiya predmetlarining oxirida alohida karta ilova qilinadi. Hozirgi vaqtda darsliklarni matnida kartalar

berilmoqda. Bunday haritalar tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydi. Ular oq-qora va rangli bo'lishi mumkin. Tabiiy geografik haritalar ko'pincha rangli xolda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik haritalar ko'pincha rangli xolda beriladi. Ayrim iqtisodiy geografik voqea va hodisalarni ko'rsatishda oq-qora rangdan foydalaniladi. Masalan, foydali qazilmalar, transport, ayrim ekinlar, chorvachilik kartalari hamda siyosiy kartalar rangli tasvirda beriladi. Ko'p hollarda materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (6-sinf), Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi (9-sinf) kurslarini darsliklari matnlarida kartalar ko'proq beriladi.

Atlaslar ma'lum bir mavzuda va yo'nalishlarda tuzilgan kartalar jamlamasidir. Atlaslar tuzilishi va mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: egallagan maydoniga ko'ra; yulduzlar atlas; dunyo tabiiy geografik atlas; dunyo iqtisodiy geografik atlas; alohida materik va okeanlar atlas; alohida davlatlar atlas; va x.k.; mazmuniga ko'ra: tabiiy geografik; iqtisodiy; temir yo'l; o'quv atlaslari va x. k.

Har bir sinf uchun o'quv atlaslari mavjud. masalan, 5-sinf atlas, 6-sinf atlas, 7-sinf atlas, 8-sinf atlas, 9-sinf atlas.

O'quv atlaslari quyidagi talablarga javob berishi lozim:

- atlasda ko'rsatilgan geografik borliq va voqealar soni darslikdagidan ko'proq bo'lmog'i lozim;

- atlas o'quvchilar uchun ma'lumotnoma vazifasini bajarishi lozim;

- atlasda geografik nomlar ro'yxati albatta bo'lishi zarur;

Atlasda kartalar soni 40-45 tadan kam bo'lmasligi lozim.

Chizikli kartalar. Ular geografiya ta'limida keng qo'llaniladi. Ular asosan o'quv va nazorat maqsadlarida ishlatiladi.

Chizikli kartalar o'quv maqsadlarida quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- chizikli haritaga tabiiy geografik borliq nomlarini tushirish

(daryo, ko'l, dengiz va x.k.), bu esa geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolinishiga imkon beradi;

- tog'lar, daryo xavzalari, izotermalar, tabiat zonalari chegaralarni chizikli haritaga tushirish;

- davlatlarni chegaralarini chizikli haritaga tushirish;

- iqtisodiy rayonlarni chizikli haritaga tushirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlari chegaralarini chizikli haritaga tushirish.

Chizikli haritalar nazorat maqsadida ham ishlatiladi. Buning uchun quyidagi shartlar bajarilishi lozim:

-sinfdagi barcha o'quvchilarda bir xil chizikli karta bo'lmog'i lozim;

-barcha o'quvchilar uchun bir xil shartli belgilar berilishi zarur;

-barcha o'quvchilar chizikli kartalarida masshtab, legenda, o'quvchining ismi sharfi bir xil joyda ko'rsatilgan bo'lmog'i lozim.

13.4.1.3.Kartalarni tushuntirish texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida kartalarni tuzilishin tushuntirish o'quvchilarga o'rgatish geografik bilimlarni egallashda muhim o'rin tutadi.

O'quvchilarni geografik kartalarni tuzilishini tushuntirishga o'rgatish uchun joyda amaliy ishlar olib boriladi, joy rejasi bilan ishlanadi, gorizontallarni o'qish bo'yicha amaliy ishlar bajariladi, daraja to'ri bilan mashq qilinadi, turli kartalar solishtiriladi, nuqtalarni geografik kordinatalari aniqlanadi, turli masshtablar bilan mashq qilinadi va x.k.

Kartalarni tushunishini eng yaxshi yo'li joyni o'rganish va uni kartada qanday tasvirlanganligini aniqlashdir. Bundan tashqari globusdan kartaga o'tish, rejadan geografik kartaga o'tish orqali ham geografik kartalarni tuzilishini tushunishga yordam beradi. Mazkur usullar yordamida o'quvchilarni daraja to'ri, kartografik yiriklashtirish (generalizatsi) va geografik kartalarni tushuntirishga imkon beradi.

Joyda va sinfda olib boriladigan amaliy mashg'ulotlar (yo'nalishlarini aniqlash, masofani o'lchash va ularni chizmada tasvirlash hamda ularni joy rejasiga tushirish) o'quvchilarni geografik kartalarda xaqiqatda borliq va xodisalar tasvirlanganligiga ishonch xosil qilishiga undaydi.

Geografik kartalarni tuzilishini tushunishga faqat joyda olib borilgan ishlargina emas, balki joyning xomaki rejasi bilan ishlash ham yordam beradi. Bunday ishlar o'quv sayoxatlari, turistik poxodlarda va joyda amaliy ishlar olib borganda bajariladi.

O'quvchilar yirika masshtabli kartalarni tuzilishini gorizontallarni o'qish bo'yicha olib boriladigan mashqlarda, topografik kartalar yordamida relyefni tasvirini tushirish jarayonida joyni rejasini tuzish davomida o'rganishadi.

O'z yashash joyini tuzilishi va joy rejasini o'rganish davomida o'quvchilar asta- sekin yirik va mayda masshtabli kartalarni tuzilishini anglay bolashadi. Ular topografik va geografik kartalarni solishtirish asosida joy rejasi va geografik karta o'rtasidagi farqlarni tushuna boshlashadi.

O'quvchilar kartografik andozalarni (proektlarni) turlarini o'rganish davomida geografik haritalardagi xatoliklar va ularning miqiyosini tushuna boshlashadi, xatoliklarni qanday sodir bo'lishini o'quvchilar tushunishi uchun globusdagi va ma'lum bir haritadagi borliqni o'lchami solishtiriladi. Masalan,Chukotka yarim oroli yoki Grelandiya orolini globusda va haritada tasvirini solishtiradi. Ularning tasviri kartada globusdagiga ko'ra kattaroq tasvirlangan, ana shu farqlarning asosiy sababi kartalardagi xatoliklar ekanligi tushuntiriladi. Masalan, globus Yerning kichiklashtirilgan modeli hisoblanadi, shuning uchun unda geografik borliq xatosiz tasvirlanadi, karta esa globusning tekislikka yoyish natijasida hosil bo'lgan shuning uchun uning chekka qimsmlarida xatoliklar katta bo'lishi tushuntiriladi.

Kartalarning daraja to'ri, meridianlar va paralellar o'rganib bo'lingandan so'ng o'quvchilar geografik kordinatalar bilan mashq qilishadi. Buning natijasida ular har qanday nuqtani geografik o'rnini topishni o'rganishadi va daraja to'rini ahamiyatini anglashadi, bundan tashqari ular daraja to'ri meridian va paralellarga qarab yo'nalishi va masofani aniqlashni o'rganadi. O'quvchilar nuqtani geografik koordinatasini aniqlashni yaxshi o'zlashtirib olishlari uchun hayotdan misollar keltirish lozim. Masalan, o'z shahrini, yoki tumani markazini kordinatalarini aniqlash, O'zbekistonni chekka nuqtalarini, eng baland va eng past nuqtalarini kordinatalarini aniqlash.

Harita masshtabi bilan ishlaganda o'quvchilar geografik borliqni kichrayish yoki kattayishi darajalari bilan tanishishi lozim. Buning uchun avval yirik, o'rta va mayda masshtablar haqida tushunchalarga ega bo'lmoqlari lozim. Shundan so'ng har xil geografik borliqni, masalan CHorbog' suv omborini kengligi va uzunligini aniqlashlari lozim. O'quvchilar geografik kartada masofani taxminan aniqlashlari uchun ayrim geografik borliqni uzunligini aniqlab uning yordamida kerakli masofani topishlari mumkin. Masalan, Saxalin orolini uzunligi 1000 km, shundan foydalanib Osiyodagi joylarni uzunligini topish mumkin. Biror joyni uzunligini topish uchun Saxalin orolini xayolan joylashtiriladi va masofa aniqlanadi. Masalan, uzunligi aniqlangan joygacha 2 ta Saxalin oroli sig'sa demak uning uzunligi 2000 km ekan.

Bundan tashqari daraja to'ridan foydalanib ham masofani o'lchash o'quvchilar o'rganmog'i lozim. Buning uchun 1^0 yoyning uzunligini bilish kifoya. Meridian bo'yicha 1^0 yoyning o'rtacha uzunligi 111 km. agar ikki nuqta orasidagi masofa 10^0 bo'lsa u km da quyidagicha ifodalanadi: $10 \cdot 111 = 1110 \text{ km}$.

13.4.1.4. Geografik kartalarni o'qish texnologiyalari

Geografik kartalar bilan ishlashning eng ma'suliyatli qismi bo'lib ularning o'qish va ular asosida tegishli xulosalar chiqarishdir.

Geografik haritalarni o'qish quyidagi bosqichlardan iborat:

- kartalarning daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarini o'qish;
- topografik haritalarni o'qish asosida diktantlar yozish;
- relyefning o'qish va uning tavsifini tuzish;
- geologik va tektonik tuzilishni o'rganish va xulosa chiqarish;
- foydali qazilmalarni o'rganish;
- iqlimni o'rganish va uning tavsifini tuzish;
- geografik sharoitni o'rganish;
- tuproqni va o'simliklar qoplamini o'rganish;
- hayvonot dunyosini o'rganish;
- tabiat zonalarini o'rganish;
- joyning umumiy tabiiy geografik tavsifini tuzish;
- tabiat resurslarini o'rganish;
- aholi kartasini o'qish;
- yoqilg'i energitika sanoatini o'rganish;
- sanoat haritasini o'qish;
- qishloq xo'jalik haritalarini o'qish;
- transport haritalarini o'qish;
- xalqaro iqtisodiy aloqalar haritasini o'qish;
- kompleks iqtisodiy-geografik haritalarni o'qish.

Geografik haritalarni o'qishning eng muhim shartlaridan biri uni masshtabi va shartli belgilarini o'qiy bilishidir. Masshtabga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli katralarga ajratiladi. Shartli belgilar topografik, tabiiy geografik va iqtisodiy geografik hamda siyosiy geografik belgilarga bo'linadi. Ular o'z navbatida masshtabli, masshtabsiz chiziqli aralash ko'rsatgichli va boshqa turlarga bo'linadi.

Kartalarni o'qitishning dastlabki bosqichi shartli belgilarni o'qitishdir. O'quvchilar topografik kartalarni o'rta masshtabli va mayda masshtabli kartalarni shartli belgilarini to'la o'rganib bo'lgandan so'ng, masshtab va daraja to'ridan foydalanib yuqoridagi vazifalarni bajarishlari mumkin. Ular joy rejasini tuzish jarayonida ham shartli belgilar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

O'quvchilar daraja to'ri, masshtab va shartli belgilarni to'la o'zlashtirib olgandan so'ng kartadan foydalanib ma'lum bir yo'nalishni tavsifini tuzishi mumkin, ya'ni topografik diktant yozishlari mumkin.

Topografik diktant deganda qog'ozga o'qituvchini bergan ma'lumotlari asosida yo'nalish chizmasini tushirishdir. Mazkur ish quyidagicha bajariladi: o'quvchilar o'qituvchi topshirig'i asosida ikki xil ishni bajarishi mumkin: berilgan yo'nalishni karta asosida tavsifini tuzishadi; berilgan yo'nalishni chizmasini daftarga chizishadi.

Ma'lum bir yo'nalishni tavsifini karta asosida tuzishda o'quvchilar kerakli yo'nalishlarni aniqlashadi, masshtabdan foydalanib nuqtalar orasidagi masofani o'lchashadi, shartli belgilar bilan ko'rsatilgan geografik borliqni (ko'prik, yo'l, shahar, zavod, yaylov, ekinzor, o'rmon va x.k.) nomlarini aniqlaydi va joyning tavsifini tuzadi. (relyefi, tuprog'i, o'simligi, suvlari). Avval o'quvchilar topografik haritadan foydalanib o'qituvchining qisqa savollariga javob beradi, masalan o'rikzor qishloq markazining qaysi tomonida joylashgan, maktabga boriladigan yo'lda qanday o'simliklar uchraydi. Buning natijasida o'quvchilar yo'nalishni og'zaki tavsifini tuzish ko'nikmasiga ega bo'lishadi.

Topografik diktant tuzganda o'quvchilar o'qituvchining hikoyasi orqali yo'nalish yo'lini chizmasini tuzishadi. Topografik diktant daftar varag'iga chiziladi. Varag'ning yuqorisida sh-j belgisi, pastki qismiga masshtab yoziladi. O'qituvchi varaqda dastlabki nuqtani belgilab beradi. So'ngra yo'nalishni va geografik borliqni ko'rsatadi, ularni o'quvchi qog'ozga tushiradi. Topografik diktant yo'nalishni tavsifini tuzishdan murakkabroq. U o'quvchilardan diqqat va ijodiy fikrlashni talab qiladi, Ushbu vazifani bajarish davomida o'quvchilar olgan bilimlarini amalda qo'llash ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Joy relyefini o'rganish turli masshtabli haritalarda olib borilishi mumkin. Topografik kartalar yordamida relyefni o'rganish gorizontlarni tahlili asosida olib boriladi. Gorizontallarni orasi keng va mutloq balandligi kam o'zgarsa tekislik, gorizontallar orasi tor va ular qalin va zich joylashgan bo'lsa tik yonbag'ir va x.k. Tabiiy geografik kartalarda relyef ranglarni tahlili asosida olib boriladi: zangori rang tekislik, jigarrang tog'lik. Relyefning o'rganganda kartada berilgannuqtalarni mutloq balandligi ham tahlil qilinadi.

Geologik va tektonik tuzulishni o'rganish VI va VIII sinflarda bajariladi. VI –sinf atlasida litosfera plitalari haritasida berilgan. Uning yordamida litosfera plitalari ularni yoshlari, harakat tezligi aniqlanadi. VII-sinf atlasida O'rta Osiyo va O'zbekistonning geologik va tektonik haritalari berilgan. Uning yordamida har bir hududda tarqalgan tog' jinslari komplekslari va ularni qaysi davrlarga mansubligi aniqlanadi. O'qituvchi yordamida o'quvchilar geologik kesmalar ham tuzishi mumkin. Mazkur kartalarni o'qish va tahlil qilish asosida tegishli xulosalar qilinadi. Masalan, mazkur joyda qaysi davrda vujudga kelgan qanday tog' jinslari keng tarqalgan.

Joyning yoki ma'lum bir hududning foydali qazilmalari tegishli foydali qazilma turi kartasining o'qish asosida amalga oshiriladi. Bunda avval yoqilg'i-energitika foydali qazilmalari kartasidan neft-gaz ko'mir konlari aniqlanadi, metalli foydali qazilmalar kartasidan qora, rangli va nodir metallar konlari aniqlanadi. Nometall foydali qazilmalar haritasidan esa qurilish, kimyo sanoati xom ashyosi konlari aniqlanadi. So'ngra joyda yoki hududda qaysi foydali qazilma turi kengroq tarqalganligini o'quvchilar aniqlashadi.

Iqlim haritalarini o'qish orqali o'rganiladi. Bunda yozgi va qishki harorat izotermalari, yozgi va qishki shamollar yo'nalishi, yog'in miqdori, sovuqsiz kunlar soni va boshqa kartalar o'qiladi, tahlil qilinadi va tegishli xulosalar chiqariladi. O'quvchilarning xulosalari o'qituvchi tomonidan ko'rib chiqiladi va baholanadi.

O'quvchilar joyni yoki ma'lum bir hududni gidrografik sharoitini tuzilishini o'qituvchi rahbarligida tabiiy haritani o'qish va tahlil qilish asosida o'rganishadi. Ular **o'qituvchini** topshirig'iga binoan avval daryolarni, so'ngra ko'llar va muzliklarni aniqlashadi va ularni ro'yxatini tuzishadi.

O'quvchilar joyning tuproq va o'simlik qoplami kartalarini o'qish va tahlil qilish asosida asosiy tuproq va o'simlik turlarini aniqlashda va tegishli xulosalar qilishadi.

Materiklarni tabiiy geografik sharoiti o'rganilganda o'quvchilar tabiat zonalarini kartasini o'qish va tahlil qilish asosida mazkur materikda tarkib topgan tabiat zonalarini aniqlashadi. Mazkur kartani o'qish va tahlil qilish asosida joyning yoki ma'lum bir hududning tabiiy geografik tavsifi o'quvchilar tomonidan tuziladi. Iqtisodiy geografik tavsifdan tegishli iqtisodiy kartalarni o'qish va tahlil qilish asosida tuziladi.

13.4.1.5. Chiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi

Geografik bilimlarni egallashda chiziqli kartalar bilan ishlash muhim o'rin tutadi. Ular geografiya ta'limining barcha shakllarida qo'llanilishi mumkin. Chiziqli haritalar bilan ishlash geografik nomlarni o'quvchilar tomonidan yaxshi eslab qolishga imkon beradi.

Chiziqli haritalar bilan ishlash samarali bo'lishi uchun u quyidagi talablarga javob berishi lozim: kartaning nomi yirik harflarda uning yuqori qismida yoziladi; o'quvchining ismi sharfi va sinfi kartasining quyi o'ng qismiga yoziladi(mayda harflar bilan); geografik borliq nomlari bosh harflar bilan yoziladi; daryo, tog' tizmalari, qo'ltiqlar va dengizlar nomi ularning yo'nalishi bo'yicha yoziladi; shaharlar, ko'llar nomlari kengliklar bo'yicha yoziladi; foydali qazilmalar, xalq xo'jaligi tarmoqlari umum qabul qilingan shartli belgilar yordamida belgilanadi:

Sinf sharoitida chiziqli haritalar qalam bilan bo'yaladi, uy sharoitida esa tush yoki siyox bilan bo'yaladi. Chiziqli haritalarni to'ldirish devoriy kartalar va atlasdagi kartalar bilan ishlash bilan uyg'unlikda olib boriladi. O'qituvchi dars o'tish jarayonida geografik borliqni devoriy kartada ko'rsatib ularni atlasdan topishni va chiziqli haritaga shartli belgilar bilan tushirishni tavsiya etadi. Kartada geografik borliqni tushirish uchun mo'ljal bo'lib daraja to'ri, daryolar, shaharlarning punsonlari, qirg'oq chizig'i, chegaralari hisoblanadi.

Chiziqli karta bilan bajariladigan har bir yangi ish o'qituvchi yordamida amalga oshirilishi zarur. O'quvchilar chiziqli kartaga tushirishni yaxshi o'rganib olgandan so'ngina ularga mustaqil ishlashga ruxsat berish mumkin.

Chiziqli kartaga tushiriladigan geografik nomlar soni chegaralangan bo'lmog'i lozim. Chiziqli karta bo'yicha o'quvchilarga murakkab bo'lgan vazifalarni bermagan maqul. Masalan, atlasdagi ma'lumotlarni chiziqli kartaga tushirish. Chiziqli kartalarga faqat dasturda uchraydigan geografik nomlarni tushirish lozim.

Chiziqli kartalar bilan ishlash ijodiy yo'nalishga ega bo'lmog'i va o'quvchilar tomonidan mustaqil ravishda bajarilishi lozim. Umum ta'lim maktablari chiziqli kartalari bilan quyidagi vazifalarni bajarish mumkin:

- chiziqli kartalarga geografik borliq, xodisa va jarayonlarni nomlarini tushirish. Mazkur geografik nomlar darslik matnida uchrashi mumkin, o'qituvchi dars jarayonida kartadan ko'rsatgan bo'lishi mumkin, boshqa kartalar bilan mustaqil ishlash aniqlangan bo'lishi mumkin;

- geografik (tabiiy va iqtisodiy) borliq va xodisalarning shartli belgilarini chiziqli kartaga tushirish. Mazkur ish o'qituvchi yordamida bajariladi.

- o'qituvchini darsni gapirib berishi davomida chiziqli haritalarni to'ldirish. Bunday ishlar asosan yuqori sinflarda bajariladi. Bunda o'quvchilar shartli belgilarni to'la o'zlashtirgan bo'lishlari shart;

- tog' tizmalarini, shamollarni, yuk tashish oqimlari, migratsiya yo'nalishlari, yo'llarni, oqimlarni yo'nalishlarini karta sxemalarini tuzish;

- chiziqli haritaga iqlim elementlarini tushirish, yog'in miqdorini ranglar bilan shamol yo'nalishini strelka bilan tasvirlash;

- chizikli kartaga tuproq turlarini tushirish. Ko'proq materiklar tabiiy geografiyasini o'rganishda qo'llaniladi;

- chiziqli kartaga foydali qazilmalarni tushirish. Bunda o'quvchilar foydali qazilmalarni shartli belgilarini yaxshi bilishi zarur;

- chiziqli kartaga aholini ko'rsatgichlarini tushirish (zichligi, milliy tarkibi, urbanizatsiya darajasi, til va kasb, jinsiy tarkibi va x.k.);

- chiziqli kartada sanoat tarmoqlarini ko'rsatish (yoqilg'i-energetika, metallurgiya, mashinasozlik, transport yengil sanoat, oziq-ovqat sanoati, va x. k.);

- chiziqli kartada qishloq xo'jaligi tarmoqlarini tasvirlash (dehqonchilik, bog'dorchilik, uzumchilik, chorvachilik va x.k.);

- chiziqli kartada mamlakatlarni tasvirlash (rivojlangan, rivojlanayotgan, o'tish iqtisodiyotiga ega).

O'quvchilarni chiziqli karta bilan ishlashini o'qituvchi muntazam ravishda nazorat qilib borishi zarur. Bajaradigan vazifalar muntazam baholanib bormog'i lozim.

Chiziqli kartalar tabiiy geografik, iqtisodiy geografik va siyosiy geografik yo'nalishda bo'ladi o'quvchilar aynan mavzuga doir chiziqli kartadan foydalanmog'i lozim, aks holda ularni chiziqli kartalar bilan ishlashi qiyinlashadi va ular berilgan vazifani bajara olishmaydi.

13.4.1.6. Globus bilan ishlash texnologiyasi

Globus Yerning kichraytirilgan modeli bo'lganligi uchun unda geografik haritalarda uchraydigan xatoliklar bo'lmaydi. U teng masshtabli, tengburchakli va teng maydonli bo'lgani uchun unda tasvirlangan geografik borliq, voqea va xodisalar to'g'ri va aniqligi bilan ajralib turadi. Shuning uchun globuslar umum ta'lim, o'rta va oliy ta'limning deyarli barcha predmetlarini o'rganishda albatta qo'llaniladi.

Globus yordamida o'quvchilar ongida jahondagi yirik hududlarning tasviri o'lchamlari va maydoni haqida to'la va aniq tasavvurlar shakillanadi. Faqat globusdagina daraja to'ri xech qanday xatoliklarsiz tasvirlanadi, paralellar va meridianlar orasidagi masofa joydagi masofaga mos keladi.

Globusdan tabiiy geografik, iqtisodiy geografik hamda amaliy geografiya kurslari darslarini o'tkazishda keng foydalaniladi.

Tabiiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni o'rganishda globusdan foydalanish mumkin:

- Yerning shakli va o'lchamlari;
- daraja to'ri. Qutblar, ekvator, meridianlar, paralellar, geografik kengliklar va uzunlik;
- Yerning o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishi va uning oqibatlari;
- eng muhim ekspeditsiyalar, sayoxatlar yo'nalishi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida quyidagi mavzularni globus yordamida o'tish mumkin:

- jahon siyosiy haritasi;
- qit'alar va alohida mintaqalar haritasi;
- mamlakat maydonlarini, chegaralar uzunligini aniqlash;
- quruqlikda va suvda yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlash.

Globusdan tabiiy geografiya kurslarida ko'proq foydalaniladi.

Yerning shakli va o'lchamlarini tabiiy geografik globuslarda o'rganish mumkin. Bunda Yerning dumaloqligi va uning og'irligi oson tushintiriladi. Yerning maydoni, aylanasining uzunligi globus masshtabidan foydalanib aniqlanadi. Masalan globusning masshtabi 1:40 000 000 bo'lsa globusdagi 1 sm oraliq Yer yuzasidagi 400 km ga teng ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi. Shundan so'ng globusning ekvator bo'yicha uzunligi santimetrlarda yoki santimetrlarga bo'lingan matoli metr bilan aniqlanadi. Santimetrda o'lchangan globusning aylanasining uzunligi globus masshtabiga ko'paytiriladi. Masalan, globus aylanasining uzunligi 100 sm bo'lsa unda globus aylanasining (ekvatorning) uzunligi $100\text{sm} \times 400 = 40\ 000\ \text{km}$. Huddi shu taxlitda sinf o'quvchilarining yarmi ekvatoridan shimoldagi, yarmi ekvatoridan janubdagi paralellarni uzunligini aniqlashi mumkin. Bunda ular ekvatoridan shimol va janub tomon paralellarni uzunligini kamayib borishini va qutblarda ular eng qisqa ekanligini bilib olishadi.

Daraja to'ri, paralellar, geografik uzunlik va kenglik tushunchalarini shakillantirishda ham globus katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bunda har bir tushuncha masalan ekvator, qutblar, meridian va paralellar bevosita globusda ko'rsatilib tushuncha xosil qilinadi. Masalan, Yer sharini teng ikkiga bo'lib turadigan, uni o'rtasidan o'tkazilgan chiziqqa ekvator deb ataladi deb o'qituvchi globusdan ekvatorni joylashishini ko'rsatadi va undan Shimoliy va janubiy

qutblargacha so'ng meridian, parallel, geografik koordinatalar tushunchalari xosil qilinadi va tegishli mashqlar o'tkaziladi.

Yerni o'z o'qi atrofida va Quyosh atrofida aylanishini ko'rsatish uchun globus va lampadan foydalaniladi. Bunda globus lampa atrofida aylantiriladi va yoritish mintaqalarini xosil bo'lishi tushuntiriladi. Globusni o'z o'qi atrofida aylantirib tong, tush, kech va qorong'u tushunchalarini ko'rsatish mumkin. Mazkur ishlar kecha va kunduzni, fasllar hosil bo'lishini tushuntirishga imkon beradi.

Mazkur tajribalar yordamida Quyosh nurlarini Yer yuzining turli joylarida turlicha burchaklarda tushishini ya'ni ekvator atroflariga tik, qublarga borgan sari tushish burchagi kamayib borishini va buning oqibatida Yer yuzasining turli joylari turli miqdorda issiqlik olishini hamda qutblarda yarim yil to'xtovsiz quyoshni botmasligi yoki chiqmasligini tushuntirish mumkin.

Tabiiy geografik globuslarda eng muhim ekspeditsiya va sayoxatlar yo'nalishini ham tushirilgan. Mazkur ma'lumotlardan materiklar va okeanlar geografiyasini o'rganishda foydalanish mumkin. Masalan, Amireka qit'asini kashf qilinishi va tekshirish tarixini o'rganish davomida X. Kolumb ekspeditsiyasi yo'nalishlarini aniq va to'la tushintirish mumkin.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida globuslar ko'proq jahon siyosiy haritasini o'rganishda davlatlarni joylashishi va maydonini aniqlashda, dengiz va quruqlikdagi yo'llarni yo'nalishi va uzunligini aniqlashda, yirik iqtisodiy va siyosiy ahamiyatga ega bo'lgan portlarni aniqlashda ishlatiladi.

Bundan tashqari globuslar alohida materiklar, qit'alar, mintaqalar siyosiy haritasini va ularda davlatlarni joylashishini va ularni o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishda ham ishlatiladi.

13.4. 1.7. Kartografik tasavvurlarni shakllantirish texnologiyasi

Kartografik tasavvurlarni shakllantirish geografik bilimlarni o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlar quyidagi usullar yordamida shakllantiriladi: geografik borliq, voqea va xodisalarni kartada ko'rsatish; geografik voqea va xodisalarni nomlarini yozish; geografik borliq, voqea va xodisalar haqida o'quvchilarga ma'lumot berish; didaktik materiallardan foydalanish; geografik diktantlar tayyorlash; turli xil karta chizmalarini chizish; chiziqli kartalar bilan ishlash; globus va turli xil kartalar bilan ishlash.

Geografik tasavvurlarni shakllantirishdan maqsad o'quvchilar tomonidan geografik obyektlar va ularni nomlarini hamda joylarini mustahkam o'zlashtirishdir.

Kartografik tasavvurlarni shakllantirish texnologiyasi quyidagi bosqichlardan iborat:

1. Kartalar haqida tasavvur hosil qilish;

Dunyo kartasi, yarimsharlar kartasi, materiklar va okeanlar kartasi, tabiiy geografik o'lkalar va jahondagi davlatlar kartalari. Kartalar geografik borliq, voqea va xodisalarni kichraytirilgan tasviri ekanligi haqida tasavvurlarni shakllantirish;

2. Kartalarning masshtablari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Masshtab bilan ishlash yo'llarini tushuntirish. Kartalarni masshtabiga ko'ra yirik, o'rta va mayda masshtabli kartalarga bo'linishi haqida tasavvurlarni shakillantirish. Kartalar masshtabi qancha mayda bo'lsa undagi borliq, voqea va xodisalar shuncha kichraytirib tasvirlanishi haqida tasavvurlarni shakillantirish.

3. Geografik kartalarning shartli belgilari haqida tasavvurlarni shakillantirish. Shartli belgilarning turlari va ularni o'qish va ulardan foydalanish texnologiyasini shakillantirish. Shartli belgilar asosida turli xil kartalarni o'qish, o'lchash ishlari olib borish, ko'nikmalarni shakillantirish.

4. Geografik kartalarning matematik asosi (ekvator, meridian, parallel, daraja to'ri, geografik kenglik va uzunlik, geografik kordinatalar) va ulardan foydalanish texnologiyasini hosil qilish;

5. Geografik nomenklaturani o'qitish va aniqlash texnologiyasidan foydalanish ko'nikmasini shakillantirish. Geografik nomenklaturani va geografik obyektlarni Yer yuzasida joylashishini bilmasdan o'quvchilar karta bilan ishlay olishmaydi va o'qituvchi dars jarayonida berilgan bilimlarni o'zlashtira olmaydi. Kartografik tasavvurlar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografiyaning asoslarini o'zlashtirishda va har bir insonni amaliy faoliyatida katta ahamiyatga ega. Kartografik tasavvurlarni shakillantirish geografik ma'lumotlarni o'rganish davomida amalga oshadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning xotirasini turli xil turlariga suyansa (eshitish, ko'rish, harakat, so'z, mantiq) katta natija beradi.

Geografik nomenklaturani o'rganishda fazoviy tasavvurlarni shakillantirish muhim o'rin tutadi. Geografik nomenklaturani o'rganishni ikkita muhim guruhga ajratishimiz mumkin: tabiiy geografik, iqtisodiy-ijtimoiy geografik. Tabiiy geografik nomenklaturaga tog'lar, tekisliklar, daryolar, ko'llar, okeanlar, dengizlar, qo'ltiqlar, bo'g'izlar, okean osti tog' tizmalari, cho'kmalar, vulkanlar, botqoqlar, tabiat zonalari, iqlim mintaqalari, muzliklar, materiklar, qit'alar, o'lkalar nomlari kiradi. Iqtisodiy geografik nomenklaturaga davlatlar, shaharlar, portlar, harbiy bloklar, sanoat rayonlari, foydali qazilma konlari, ko'mir, neft, gaz havzalari nomlari kiradi.

6. Kartografik tasavvurlarni shakillantirishda geografik yozma (diktant) ishlar muhim o'rin tutadi. Bunda o'qituvchi bergan ma'lumotlar asosida geografik yozma ishlar tuzish kartalar yordamida turli xil chizmalar yoki karta- chizmalar chizish katta ahamiyatga ega. Dars davomida o'qituvchi so'zlagan geografik voqea va xodisalarni (tog'lar, daryolar, shaharlar) chiziqli kartaga tushirib borish va x. k.

13.4.2. Kuzatish va tajriba

Tabiatda va ishlab chiqarish jarayonida bevosita olib boriladigan kuzatishlar bilim olishning muxim manbalaridan biri xisoblanadi.

Geografiya bilimlarni berishning yana bir shakli bu tajriba metodidir. Bunda o'quvchilar tabiatda kuzatib bo'lmaydigan voqea va hodisalarni laboratoriya yoki sinf sharoitida tajriba yordamida ko'rishda va o'rganishadi.

Ko'zatis deganda tabiiy sharoitda geografik borliq, voqea va hodisalarni ma'lum bir maqsadli yo'nalishlarda o'quvchilar tomonidan qabul qilish tushiniladi.

Tajriba deganda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini suniy sharoitda amalga oshirish va o'rganish tushuniladi.

Kuzatish metodini ko'proq maktab hovlisida, o'quv sayohatlari jarayonida o'tkaziladi. Tajriba metodi geografiya ta'limida juda kam qo'llaniladi. Bu geografiya kabinetlarida tegishli asbob-uskunalarning yo'qligi, geografiya o'kituvchilarining tajribasizligi va uni ximya, fizika o'kituvchilari bilan yaxshi aloqada emasligi tufayli sodir bo'ladi.

13.4.2.1.Kuzatish metodi.

Kuzatish davomida o'quvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni bevosita ko'rishadi va kuzatishadi. O'quvchilarni kuzatish jarayonida olgan bilimlariga asoslanib o'qituvchi ularni har geografik borliq, voqea va hodisalarni mohiyatiga tushunishni o'rgatadi. O'quvchilarning kuzatishga asoslangan bilimlari puxta va chuqurligi bilan ajralib turadi.

Kuzatish sinfda , geografiya maydonchasida, o'z shahri yoki qishlog'i chekkasida, o'z viloyati vat umani doirasida o'tkazilishi mumkin.

Geografik kuzatishlar mazmuniga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

Astronomik; meteorologik va fenologik.

Astronomik kuzatishlar. Astronomik kuzatishlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish;
- yulduzlar va sayyoralarni kuzatish;
- qutub yulduzlarini aniqlash;
- Oy fazalarini aniqlash;
- imkoniyat bo'lsa observatoriyadagi asboblardan bilan tanishish;
- planetalarga sayohat.

Quyoshni chiqishi va botishini kuzatish. Quyoshni chiqishi va botishini sinfdan tashqarida yani maktab hovlisida kuzatish mumkin. Bevosita dars jarayonida quyoshni chiqishi va botishini kuzatib bo'lmaydi. Quyoshni chiqishini kuzatish uchun avval kalendardan ertalab Quyoshni chiqish vaqtini aniqlash lozim. Iloji boricha Quyoshni chiqishi va botishini bahorning oxiri kuzning boshlarida kuzatgan ma'qul. Yozda o'quvchilar ta'tilda bo'lganliklari uchun mazkur kuzatishlarni amalga oshirib bo'lmaydi.

Quyoshni kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:

- o'quvchilar Quyoshning chiqishidan 5-10 minut oldin yig'iladi;
- Quyoshni chiqishini kuzatishda quyidagilarga ahamiyat beriladi:
 - a) Quyoshning ko'rinish vaqti;
 - b) Quyoshning to'la ko'rinish vaqti;
 - v) Quyoshning ufqdan ko'tarilish vaqti;
- Quyosh qaysi tabiiy geografik borliqlar orqasidan ko'rinishi aniqlanadi (tog', qir, balandlik, tekislik va x.k.);
- Quyoshning botishini kuzatish quyidagi tartibda olib boriladi:
 - a) Quyosh doirasini Yer yuzasiga tegish vaqti;
 - b) Quyosh doirasini yarmini ufq ortiga o'tish vaqti;
 - v) Quyoshning to'la ko'rinmay qolgan vaqti;

g) Quyoshning qaysi geografik borliq orqasiga botganligi aniqlanadi;

- Quyosh chiqqan tomon sharq, botgan tomon g'arb ekanligi o'quvchilarga tushuntiriladi.

Yulduzlarni va sayyoralarni kuzatish tunda olib borilganligi uchun maktab sharoitida keng tarqalmagan. Qutib yulduzini aniqlash ham tunda olib boriladi. Yulduzlarni, sayyoralarni va oyning davrlarini kuzatishni o'quvchilar mustaqil o'rganishlari mumkin. Buning uchun o'qituvchi dars paytida ulardagi yulduzlar, sayyoralar va oy davrlarini qanday kuzatishni o'rganishi lozim, yoki vaqt topib ular bilan birga astranomik kuzatishlar olib borib, so'ngra boshqa paytlarda ularga osmon jismlarini kuzatish bo'yicha topshiriq berishi mumkin.

Meteorologik kuzatishlar. Meteorologik kuzatishlarda umumta'lim maktablarida ob-havoni kuzatish alohida o'rin tutadi.

Ob-havoni kuzatish bir necha bosqichlardan iborat:

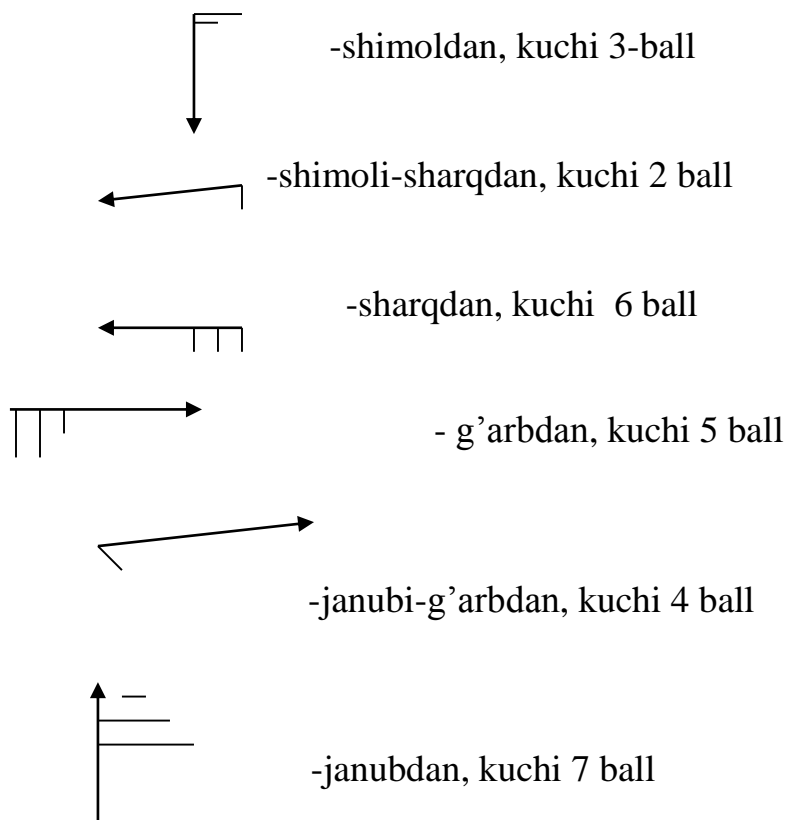
-o'quv yilining boshida ob-havoni kuzatishni tashkil etish va kuzatish usullari bilan maxsus darsda o'quvchilarni tanishtirish;

-kuzatishdan avval meteorologik asboblardan ishlash ko'nikmalarini shakillantirish lozim. Masalan, termometrdan hisob olish texnologiyasi va x.k.;

-maxsus bilimlarni o'tgunga qadar oddiy meteorologik kuzatishlar olib boriladi (harorat, shamol, bulutlar, yog'ingarchilik);

-iqlim haqida maxsus mavzular o'tib bo'lingandan so'ng atmosfera bosimi, shamol kuchi, bulutlarning xillari va ularning xolati haqida kuzatishlar olib boriladi. Havoning haroratini va shamol yo'nalishini dastlab bir kunda bir marta kuzatishi mumkin, bulutlik va yog'inlarni kun davomida kuzatish mumkin;

-shamolning kuchi va yo'nalishini quyidagicha aniqlash va tasvirlash mumkin:

O'qlardagi qanot ballni ko'rsatiladi. Uzun qanot -2 ball, kalta qanot -1 ball.

Bulutlikni kuzatish natijalari quyidagicha ifodalanadi:

- - Хаво очик (осмон булутсиз)
- - осмон булутли, унинг 50% булут билан қопланган
- - осмон тўла булут билан қопланган

Atmosfera yog'inlarini kuzatish natijalarini quyidagicha tasvirlanadi:

... – Yomg'ir

* - qor

 - tuman

 - qirov

 - do'l

 - shudring

VI sinfdan boshlab ob-havoni kuzatish quyidagi 7-jadval asosida olib boriladi.

7-jadval

Oy va kun	Havo harorati	Havo bosimi	Shamolning yo'nalishi va kuchi	Bulutli k	Yog'inlar	Quyoshning ufqdan balandligi	Izoh
-----------	---------------	-------------	--------------------------------	-----------	-----------	------------------------------	------

Mazkur jadval har kuni muntazam kuzatish natijalari bilan to'ldirib boriladi va har oy oxirida tahlil qilinadi. Tahlilda oy davomidagi eng yuqori va eng past harorat, bosimning pasaygan va ko'tarilgan kunlari, shamolning asosiy yo'nalishlari, bulutlik, yog'inlar. So'ngra ob-havoni o'zgarishi fasllar bo'yicha tahlil qilinadi va yillik o'rtacha harorat va bosim aniqlanadi.

Fenologik kuzatishlar. Tabiatda sodir bo'ladigan fasliy o'zgarishlarni va ular bilan bog'liq ravishda o'simlik va hayvonot dunyosini o'zgarishini kuzatish geografik bilimlarni oshirishda va ularni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega, fenologik kuzatishlar maktab hovlisida, geograik maydonchalarda olib borilishi mumkin.

Fenologiya-tabiatdagi mavsumiy hodisalar, ularning boshlanish muddatlari va shu muddatlarni belgilovchi sabablar to'g'risidagi bilimlar tizimidir. Fenologiya atamasini fanga Belgiyalik botanik SH.Morran 1853 yil kiritgan.

Fenologik kuzatishlar quyidagi qismlardan iborat:

a) yuksak o'simliklarda kurtaklarning bo'rtishi va yozilishi, barg chiqarishi, g'unchalash, gullash, urug' va mevalarning pishib yetilishi, kuzda barglarning sarg'ayishi va to'qilishi;

b) sut emizuvchi hayvonlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: qishki uyqudan uyg'onishi, juftlashishi, bolalash, mavsumiy tullash va x.k;

v) qushlarni kuzatishda quyidagilarga e'tibor beriladi: bahorda uchib kelishi, in qurishi, tuxum qo'yish, jo'ja ochish, kuzda uchib ketish;

g) baliqlar quyidagicha kuzatiladi: bahorgi serharakat hayot, uvildirliqlar tashlash, mavsumiy ko'chib yurish va x.k.

Fenologiya fani quyidagi tarmoqlarga bo'linadi: umumiy va xususiy fenologiyaga bo'linadi. Umumiy fenologiya tabiat taraqqiyotini yil fasllarini bir me'yorda almashib turishi bilan bog'liq xoldagi yaxlit xodisa sifatida o'rganiladi. Xususiy fenologiya fitofenologiya va zoofenologiyaga bo'linadi.

Tabiatdagi mavsumiy xodisalarning boshlanish muddatlarini belgilab beruvchi omillar va qonuniyatlarni ekologik fenologiya o'rganadi. Mazkur omillar endogen va ekzogen guruhlarga bo'linadi. Endogen omillar Yerning ichki kuchlari bilan bog'liq. Tashqi ekzogen omillarni belgilab iqlim beradi. Masalan, o'simlik va hayvonot dunyosini bahorgi uyg'onishini va qishki uyquga ketishini joyning issiqlik me'yori belgilab beradi.

Fenologik – geografik qonuniyatlarni aniqlash uchun fenologik kuzatishlar olib boriladi. Fenologik qonuniyatlar asosida qishloq xo'jalik tarmoqlari bo'yicha qilinadigan mavsumiy ishlar va tadbirlarni mintaqaviy taqvim tuziladi. Bunday taqvimdan tabiatni muxofaza qilish tadbirlari ishlab chiqishda foydalaniladi.

Kuzatish metodi o'quvchilarning bilish qobiliyatini rivojlantiradi. Uzoq muddatli kuzatishlar katta ahamiyatga ega, uning natijasida o'quvchilar mustaqil ravishda tegishli xulosalar qilishi mumkin.

O'z o'lkasini tabiati va aholisini xo'jalik faoliyatini kuzatish oqibatida geografiya o'qitish metodikasida o'lkashunoslik tamoilini amalga oshirishga imkon beradi.

Kuzatish boshqa hududlarni diqqat bilan o'rganishga imkon beradi. Masalan, jahon tabiiy va iqtisodiy geografiyasini o'rganishda, materiklar va davlatlarning geografik sharoitlari o'quvchilarni o'z yashash joyi sharoiti bilan taqoslashga imkon beradi.

Geografik kuzatishlar o'quvchilarni tabiatdagi voqea va xodisalarni ko'p qirrali xususiyatlari bilan tanishtiribgina qolmasdan balki tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va xodisalarni bir-biri bilan o'zaro bog'liqligini ham ochib beradi.

Geografik voqea va xodisalarni kuzatish muddatlari ham turlicha. Ayrim xodisalarni (ob-hovo) uzoq muddat kuzatishga to'g'ri keladi, boshqa hodisalarni esa qisqa vaqtda kuzatish mumkin (yomg'ir yog'ishi, shamol, chaqmoq boshqalar). Dastlab geografik bilimlarni o'zlashtirishga imkon beradigan voqea va hodisalarni kuzatmoq darkor. Ko'p geografik tushunchalarni tegishli kuzatishsiz o'rganib bo'lmaydi (ob-havo, iqlim, relyef shakillari, ichki suvlar).

Geografik kuzatish ko'nikmalarini shakllantirish murakkab vazifalardan hisoblanadi va unda quyidagi talablarga javob berish lozim:

1. O'quvchilarga kuzatishni maqsadi, vazifalari, mazmuni va obykti haqida so'zlab berish lozim. Bunda kuzatish dasturini ishlab chiqish katta ahamiyat kasb etadi.

2. O'quvchilarga tegishli asboblardan bilan ishlashni o'rgatish lozim (Kompas, barometr, flyuger, nivelir va x.k.)

3. Kuzatish natijalarini aniq qayd etishni o'rganish lozim (daftarga, kuzatish jurnaliga)

4. Kuzatish natijalarini umumlashtirish va qayta ishlash ko'nikmalarini shakillantirish. Masalan, o'rtacha sutkalik, oylik va yillik haroratlarni xisoblash, daryo oqimini hisoblash; bosim chizmalarini tuzish; korxonani ishlab chiqarish aloqalari chizmasini tuzish.

5. O'quvchilarni geografik voqea va xodisalar o'rtasidagi o'zaro aloqalarni aniqlashga o'rgatish. Masalan, iqlimiy sharoit va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi bog'liqlik.

6. O'quvchilarni kuzatish ishlariga qiziqish uyg'otish zarur. Buning uchun kuzatish ishlarini muntazam nazorat qilib turish zarur. Ularga kuzatish ishlarini oldindan aytmaslik kerak.

Kuzatishning mazmuni xilma-xil bo'lmog'i lozim va sinfdan sinfga o'tgan sari murakablashib borishi zarur. Dars jarayonida kuzatish natijalaridan muntazam foydalanib borish kerak.

O'quv yili boshida mavzular bo'yicha kuzatish natijalaridan foydalanish rejasini tuzmoq zarur. Geografik voqea va xodisalarni kuzatish malakalari ortishi bilan o'quvchilarni mustaqil ish olib borish qobiliyatlari ortib boradi kuzatish davomida o'quvchilarni mustaqilligini oshirish tartibi quyidagilardir:

-o'quvchilar o'qituvchi rahbarligida kuzatish olib borishadi. Kuzatish sinfda, geografiya maydonlarida yoki joylarda olib boriladi. Asosan havo harorati, yog'inlar, shamollar quyoshning balandligi kuzatiladi;

-o'qituvchi bergan reja asosida o'quvchilarni tabiatda va ishlab chiqarishda olib boriladigan mustaqil ishlari (meteorologik, gidrologik, fenologik, xo'jalik) kuzatish natijalarini o'quvchilar mustaqil ravishda qayta ishlashadi va umumlashtiriladi;

-o'quvchilarni kuzatish ishlari dasturini ishlab chiqishda qatnashishi. Ular tomonidan uzoq vaqt kuzatish ishlari olib borilishi va ularni natijalarini umumlashtirishi (diagramma, harita, chizmalar tuzish)

Kuzatish metodlarini takomillashtirishning asosiy yo'li o'quvchilarni mustaqilligini oshirishdir.

13.4.3. Tajribalar.

Tajriba metodi deb o'quvchilar tabiatda bevosita kuzata olmaydigan voqea va xodisalarni laboratoriya mashg'ulotida yaratishga aytiladi. Ayrim voqea va xodisalar juda tez sodir bo'ladi (zil-zila, vulqon va x.k) ayrimlari juda uzoq vaqt davom etadi (tog' jinslarini xosil bo'lishi, tog'larni ko'tarilishi, daryo vodiylarni shakillanishi va x. k.). bunday jarayonlarni bevosita kuzatib bo'lmaydi.

Tabiiy geografiyani qator mavzularini o'rganishda tajribalar o'tkazish muhim o'rin tutadi. Tajriba yordamida murakkab tabiiy geografik jarayonlar sodir bo'lishini o'quvchilarga sinf sharoitida ko'rsatish mumkin.

Geografiya o'qitish metodikasida quyidagi tajribalar o'tkaziladi:

- 1.Litosfera mavzusini o'rganishda o'tkaziladigan tajribalar
- 2.Gedrosfera mavzusini o'rganishda o'tkaziladigan tajribalar
- 3.Atmosfera mavzusini o'rganishda tajribalar.

Litosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.

Mazkur mavzuni o'tishda cho'qindi jinslarni xosil bo'lishini, burmalarni vujudga kelishini tajribada ko'rsatish mumkin.

Cho'kindi jinslarni xosil bo'lishini tajribada quyidagicha ko'rsatish mumkin. buning uchun 1l shisha bankaga yarim litr suv quyiladi. Unga qum va gil solinadi va so'ngra banka silkitiladi. Silkish jarayonida qum va gil suv bilan aralashadi va loyqa hosil bo'ladi. Shundan so'ng banka stol ustiga qo'yilib tindiriladi. Tindirish jarayonini o'quvchilar kuzatib turishlari lozim. Tindirish jarayonida banka tubiga avval og'irroq jins yani qum tusha boshlaydi va qum qatlami xosil bo'ladi so'ngra yengilroq gil qatlami cho'ka boshlaydi hamda qum qatlamini tepasida gil(loyqa) qatlami xosil bo'ladi, uni tepasida suv qatlami joylashadi.

Tajribadan so'ng o'qituvchi sinfga quyidagi savollar bilan murojat qiladi:

- qaysi tog' jinslari oldinroq cho'kdi;
- qaysi tog' jinslari keyinroq cho'kdi;
- nima uchun idish tubida hosil bo'lgan jinsni cho'qindi tog' jinsi deb ataladi;
- cho'qindi tog' jinslarini qanday belgilarga qarab aniqlash mumkin;

Tog' tizmalarini yoki burmalarni xosil bo'lishini ko'rsatish uchun 20-30 dona qog'oz varag'i yoki o'quvchilarni daftarlaridan foydalanish mumkin. buning uchun qog'ozlar qatlami yoki sinf daftari stol ustiga gorizantal xolatda qo'yiladi. So'ngra ikki tomonidan siqiladi, natijada tog' tizmasi va tizmalar orasidagi vodiy (botiq) xosil bo'ladi. Vertikal qatlami esa burmalarni vujudga kelishini ifodalaydi. Bundan tashqari graben va gorstlerni xosil bo'lishini plastilindan foydalanib o'quvchilarga ko'rsatilsa ham bo'ladi.

Gidrosfera mavzusini o'rganishda tajriba metodidan foydalanish.Gidrosfera mavzusini o'qitish jarayonida quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin:

- suvni isiganda kengayib soviganda torayishi;
- tog' jinslarining o'zidan suvni turlicha o'tkazishni;
- suvning tushish burchagiga qarab tog' jinslarini yuvilishi va jarlarni xosil bo'lishi;
- sharsharani vujudga kelishini.

Suvni isiganda kengayishi, soviganda torayishini quyidagi tajribada ko'rish mumkin (O.Mo'minov, 1986):

-kolbaga suv quyiladi va suvga bir necha tomchi siyox tomizib rangli qilinadi;

-suvning kolbadagi satxi (kolbaning tor og'zi)ga ip boylab belgilanadi va kolbaning og'zi o'rtasidan shisha naycha o'kazilgan qopqoq bilan yaxshilab berkitiladi;

-kolbadagi suvni spirt lampasi yordamida qizdiriladi. Shunda suv ip bilan belgilab qo'yilgan satxdan yuqori ko'tarilib, shisha naycha ichiga kiradi.

Turli tog' jinslarini suvni turlicha o'tkazishini quyidagi tajribada ko'rsatish mumkin:

-ikkita shisha varonka shtativga o'rnatiladi va ularning pastki teshigi paxta bilan berkitiladi;

-birinchi kolbaga yarim stakan gil (tuproq), ikkinchisiga yarim stakan qum solinadi;

-voronkalaridagi gil va qum ustiga yarim stakan suv quyiladi;

-tajribada suv qumdan tez o'tishi va gildan juda sekin o'tishi aniqlanadi.

-suv quyilishi va uni qum yoki tuproqdan o'tishi vaqtini belgilab yer osti suvlari tezligini ham aniqlash mumkin.

Bundan tashqari turli tog' jinslarini suvda eruvchanligini ham o'rganish mumkin. Buning uchun tsilindrgva suv quyiladi va unga o'rganilayotgan tog' jinslarining bir bo'lagi solinadi va uning to'la erish vaqti kuzatiladi. Eriydi tog' jinslariga turli xil tuzlar, tuproqlar va qumtoshlar kiradi.

Mazkur tajribalar asosida o'quvchilar turli tog' jinslarini turlicha suv o'tkazishi va yer osti suvlarini harakati haqida bilimlarga ega bo'lishadi.

Atmosfera mavzusini o'rganishda bajariladigan tajribalar.

Mazkur mavzuni o'rganishda tajriba metodi o'quvchilarni tegishli bilimlarini egallashda va kunikmalarni xosil qilishda katta ahamiyatga ega.

Atmosfera mavzusini o'rganishda quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin:

- quruqlik va suvlikni turlicha isishini;

- bulut va yomg'irlarni xosil bo'lishini;

- qirov va qorni hosil bo'lishini va x.k.

Quruqlik va suvlikning turlicha isishini ko'rsatadigan tajriba o'quvchilarda quruqlik va musson iqlimi haqida tushunchalarni shakillantirishda katta ahamiyatga ega. Mazkur tajribani «Ob-havo va iqlim» mavzusini o'tishda ko'rsatish mumkin. Tajriba quyidagi tartibda olib boriladi:

- ikkita bir xil quticha shaklidagi idish olinadi. Mazkur idishlarning o'lchamlari quyidagicha bo'lishi lozim; uzunligi 15 sm, kengligi- 7,5 sm, balandligi-5 sm, ikkita bir xil termometr, lampa (qizdirish uchun):

- idishlarni biriga suv, ikkinchisiga tuproq solinadi, bir paytni o'zida ikkalasini ham harorati o'lchanadi;

- ikkala idishdagi suv va tuproq lampa yordamida qizdiriladi va 6-7 minutdan so'ng haroratlar yana qaytadan o'lchanadi;

Termometrdan olingan ma'lumotlar o'qituvchi tomonidan sinf taxtasiga yoziladi, o'quvchilar esa daftarlariga yozib olishadi. Ma'lumotlar quyidagi 8-jadval shaklida ifoda qilinadi.

8-jadval

Yuza	Harorat darajasi			Farqi
	Dastlabki	Qizdirilgandan so'ng	Sovutilgandan so'ng	
Suv	14	18	16	2
Tuproq	14	39	14	25

Suv va tuproq haroratidagi farqning kattaligi tuproq, yani Yer yuzasiga nisbatan tezroq isib tezroq sovishiga o'quvchilarda ishonch xosil qiladi. Bu esa quruklik va okaenda iqlimni turlichaligini asoslab beradi.

Bulut va yomg'irni xosil bo'lishini tajribada ko'rsatish uchun baladligi 25-30 sm keladigan shisha idish (tsindr) olinadi. Idishning devori terlamasligi uchun u bir oz qizdiriladi. Idish ichiga suv solinadi va spirtli lampada qizdiriladi. Idishning qopqog'ini tepasiga muz solib qo'yilsa, muz ostida bulut (bug') xosil bo'ladi, sungra undan yomg'ir (suv tomchilari) ajralib chiqa boshlaydi. Demak o'quvchilar bulutlar va yog'inlar xosil bo'lishini sinf sharoitida kuzatishi va ushbu jarayonni to'la kuzatishi mumkin.

13.4.3.1. Geografiya darslarida o'tkaziladigan tajribalarga qo'yiladigan talablar.

O'tkaziladigan tajriba ko'zlangan maqsadga erishish va unda beriladigan bilimlarni o'quvchilar yaxshi o'zlashtirishlari uchun tajriba quyildagi talablarga javob berishi lozim (Gerasimova, Korinskaya)

1. O'qituvchi dars rejasini tuzayotganida qanday masalalarni tajriba yordamida tushuntirishni oldindan belgilashi zarur. Tajriba o'rganilayotgan mavzu bilan bevosita bog'langan bo'lmog'i lozim.

2. Tajribani boshlashdan avval o'quvchilarni tajriba mavzusi, uning ahamiyati va tajriba o'tkazishni asochsiy bosqichlari bilan tanishtirish lozim. Masalan, o'qituvchi shag'al va gilni suv o'tkazuvchanligini o'rganish bo'yicha tajriba o'tkazishdan oldin o'quvchilar mazkur tajriba orqali nimalarni bilib olishlarini aytib berish lozim. Mazkur bilimlar buloqlarni artezian va oddiy quduqlarni o'rganishda zarur bo'lishini takidlashi lozim.

3. O'quvchilarni faolligini oshirish va o'tkazilayotgan tajribani moxiyatini tushunayotganini tekshirish maqsadida sinfga savol bilan murojat qilish va har bir o'quvchini kuzatib turish lozim.

4. Tajriba davomida o'qituvchi o'quvchilarda kuzatilayotgan xodisa haqida mustaqil fikrlash qobiliyatini uyg'otish zarur va tajribani oxirida ular mustaqil xulosalar qilishlari lozim. Masalan quruqlik va suvlikni isishi va sovushini tajribada o'rganish davomida o'quvchilar quruqlik okeanlarga nisbatan tez isib va tez sovishi haqida va buni oqibatlarida turli iqlim va tuproqlarini shakillanishi haqida bilimlarga ega bo'lishadi.

5. Tajriba davomida rasmlar, jadvallar, chizmalar va ko'rgazma qurollarni ham ko'rsatib borishi lozim.

6. Tajriba o'tkazish uzoq davom etmasligi lozim. O'ta murakkab tajribalar bir soatdan ortiq davom etmasligi lozim.

7. Tajriba o'tkazilishga o'quvchilar puxta tayyorlanishi lozim.

8. Tajriba o'tkazilayotganda jihozlarni shunday joylashtirish kerakki ularni o'quvchilarni hammasi ko'rib tursin.

Maktab geografiya maydonchasida quyidagi tajribalarni o'tkazish mumkin: suvni yemirish ishi; yer yuzasini yonbag'rini qiyaligi va nima bilan qoplanganini bog'liq xolda turlicha isishi.

Suv va quruqlik yuzasini havoni isishiga ta'sirini o'rganish uchun quruqlik va suv xavzasi yuzasida harorat turli vaqtda o'rganiladi va tahlil qilinadi.

Relyefni haroratga ta'sirini o'rganish uchun havo harorati tekislik va tog' yonbag'rida o'rganiladi. Olingan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida tekislik va yonbag'rini turlicha isishi haqida o'quvchilar bilimlarga ega bo'lishadi. Ya'ni o'quvchilar tajriba asosida yonbag'irlarni Shimoliy va janubiy qismlarida o'simliklar xillarini turlichaligini tushunib olishadi.

Gruntlarni turi, mexanik tarkibi, rangi, o'simlik bilan qoplanganlik darajasi, namligini yer yuzasini isishiga ta'sirini saqlash uchun quyidagi tajriba o'tkaziladi:

- chuqurligi 0,5 m, kengligi 0,5 m, uzunligi 1 m bo'lgan bir necha chuqur qaziladi;

- mazkur chuqurlar turli xil tog' jinslari va tuproqlar bilan to'ldiriladi;

- ma'lum vaqt o'tgandan so'ng ularni harorati o'lchanadi;

- turli vaqtlarda turli tog' jinslari va tuproqlar haroratining qiymatlari tahlil qilinadi va tog' jinslarning turlari mexanik tarkibi hamda namlik darajasi haroratga qanday ta'sir etishi aniqlanadi.

Geografiya maydonida yoki ochiq joyda o'quvchilar tomonidan tuproqlarni va tog' jinslarini haroratini mustaqil o'rganilishi geografiya ta'limini hayot bilan bog'liqligini mustahkamlaydi.

13.5. Matematik va statistik metod

Geografiya ta'limida matematik va statistik metodlardan foydalanish o'quvchilarda mavjud qonuniyatlarni to'laroq tushuntirishga, geografik voqea va xodisalar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash ko'nikmalarini shakllantirishga imkon beradi.

13.5.1. Geografiya ta'limida matematik metodlar

Geografiya darslarini deyarli barchasida matematik metodlardan foydalanishga to'g'ri keladi, ammo mazkur metodga shu paytgacha kamroq e'tibor berilgan.

Geografiya fanining ikkita katta tarmog'ining barcha qismlari bo'yicha bilimlar berishda va tegishli ko'nikmalarni shakllantirishda matematik metodlardan unumli foydalanish katta samara beradi. Shu munosabat bilan matematik metodlardan foydalanish texnologiyasini madaniy va iqtisodiy geografiya kurslari uchun alohida-alohida ko'rib chiqamiz. Chunki geografiya fanining ushbu ikki tarmog'i bir birini to'ldirishi bilan birga o'ziga xos xususiyatlarga ham ega.

Tabiiy geografik bilimlar berishda matematik metodlardan foydalanish.

Tabiiy geografiya kurslarida matematik metodlar plan va xaritalar bilan ishlashda, masofalarni gradus va metrda hisoblash, geografik koordinatalarni aniqlash, gorizontallar bilan ishlash, mutloq va nisbiy balandliklar bilan ishlash, litosfera, gedrosfera va beosfera tabiat muxofazasi va boshqa mavzularni o'rganishda matematik metodlar qo'llaniladi.

Tabiiy geografiya boshlang'ich kursida matematik metodlardan foydalanish deyarli barcha mavzularni o'rganish jarayonida amalga oshiriladi. Plan va xarita

bo'limida masofani o'lchash, masshtab, gorizontallar geografik koordinatalar bo'yicha o'tiladigan nazariy va amaliy mashg'ulotlarda matematik metodlar qo'llaniladi.

O'quvchilar qiyin tushunadigan va amaliy mashg'ulotlarni bajarishga qiynaladigan mavzulardan biri masshtab mavzusidir. Mashstabni tushuntirganda sinf xonasidan foydalanish mumkin. Sinf xonasining uzunligi va kengligini qog'ozga tushiradigan bo'lsak undan foydalanish noqulay bo'lishi, agar stadion yoki bog'ni rejasini tuzadigan bo'lsak ularni maydoniga teng qog'oz kerak bo'ladi, shuning uchun sinf xonasini, stadionni, bog'ni, tuman, viloyat, davlat va materiklarni xartasini tuzganda ular matematik jixatdan kichraytirib olinadi. Joydagi bir kilometr masofa qog'ozga bir santimetrغا teng deb olinishi mumkin, bunda joydagi masofa qog'ozda 100 000 marotaba kichraytirib tasvirlangan bo'ladi. Demak joydagi masofani xaritalarda qancha marotaba kichraytirib tasvirlanishini ko'rsatadigan ifodaga masshtab deb atalarkan. Yuqoridagi ifoda matematik jixatdan quyidagicha ifodalanadi 1:100 000 ya'ni xaritada 1 sm masofa joydagi 100 000 sm ya'ni bir kilometrغا masofaga teng. Xaritalarda masofalar kilometrda va darajalarda ifodalanadi. Masalan, 1° yoyini uzunligi o'rtacha 111 km. ga teng. Xaritada ekvator dan qutblar tomon paralelning qisqarishi munosabati bilan ularda 1° yoyini uzunligini meridiani angar bo'yicha esa o'zgarmaydi, ham qisqarib boradi. Bir muayan uzunligini bilgan holda xarita yoki globuslarda ikki nuqta orasidagi masofani quyidagicha aniqlash mumkin:

$$L=N^0 \times M$$

L=ikki nuqta orasidagi masofa, km da

N^0 =ikki nuqta orasidagi masofani darajada ifodalanganligi, ya'ni mazkur nuqtalar orasidagi darajalar farqi ($f_1^0 - f_2^0 = N^0$).

M=ma'lum bir parallelyoki meridian yoyi bo'yicha 1° yoyini uzunligi.

Masalan, ekvator dan Toshkentgacha bo'lgan masofa darajalarda 42°. Mazkur masofani kilometrda ifodalash uchun R meridian yoyini uzunligini topamiz. $1^0 = 111^0$. Unda

$$L = 42^0 \times 111 = 4662 \text{ km.}$$

Xaritadagi uzunlikni santimetrda aniqlab uni haqiqiy uzunligini masshtab o'lchamiga ko'paytirish orqali topish mumkin. Masalan, xaritaning masshtabi 1:10 000 000 bo'lsin, masshtab o'lchami 1 sm da 100 km. Ikkinchi nuqta orasidagi masofa 5 sm. Unda joydagi haqiqiy masofa

$$L = l_1 \times l_{o'1} = 5 \times 100 = 500 \text{ km}$$

l_1 = xaritadagi ikki nuqta orasidagi masofa sm.

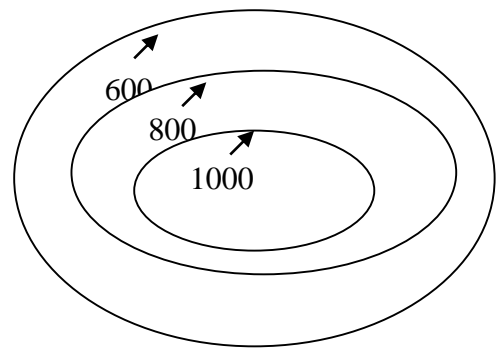
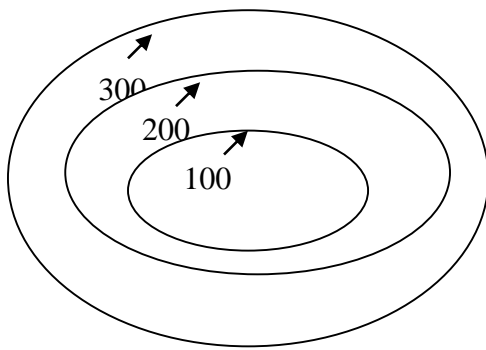
$l_{o'1}$ =masshtab o'lchami

L= joydagi haqiqiy masofa

Gorizontallar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish topografik xaritalarni o'qishda muxim ahamiyatga ega. Gorizontallarni balandligini qaysi tomonga qarab ortishi yoki kamayishiga qarab balandlik yoki botiqni qaerda joylashganini va o'lchalarimini aniqlashimiz mumkin. Masalan, quyidagi chizmaga qarab qanday rel'ef shakli tasvirlanganini va uning o'lchamlarini aniqlaymiz.

a)

b)

«a» rasmda gorizontallarning mutloq balandligi markazdan tevarakka tomon ortib bormoqda, demak, bu yerda botiq tasvirlangan. Botiqni chuqurligini topish uchun chekkadagi va markazdagi gorizontallar farqini topamiz $(N_1 - N_2)$ ya'ni $300 \text{ m} - 200 \text{ m} = 100 \text{ m}$. botiqning chuqurligi $H = N_1 - N_2$

«b» rasmda gorizontallarning mutloq balandligi chekkadan markaz tomon ortib bormoqda, demak, mazkur chizmada balandlik tasvirlangan. Uning balandligi qo'yidagi ifoda bilan aniqlanadi:

$$N = N_2 - N_1 = 1000 - 600 = 400 \text{ m}$$

Demak, balandlikning balandligi 400 m ekan.

Gidrosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar qo'yidagi xollarda qo'llanildi: daryo suv sarfini aniqlash, daryo tizimi zichligini aniqlash, daryo havzasi, maydonini aniqlash, okean suvi to'rligini aniqlash va h.k.

Daryolarning suv sarfi doimo kerak bo'ladigan o'lchamlardan biri hisoblanadi. Har qanday daryolarni yoki soyni suv sarfini aniqlash uchun quyidagi ma'lumotlar zarur bo'ladi: daryo ko'ndalang kesimining maydoni, suv iqlimning tezligi.

Mazkur ma'lumotlar bo'lgan taqdirda daryoning suv sarfi qo'yidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$Q = F V \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

$$Q = \text{daryoning suv sarfi, m}^3 / \text{sek}$$

$$F = \text{daryoning suv iqlimining ko'ndalang kesimi maydoni}$$

$$F = H L = \text{m}^2$$

$$H = \text{daryo suv qatlamining balandligi, m}$$

$$L = \text{daryo suv qatlamining kengligi, m}$$

Masalan, daryo suv oqimining balandligi 1,0 m, kengligi (L) 5m, suv oqimining tezligi sekundiga 10 m bo'lsa uning suv sarfi quyidagicha bo'ladi:

$$Q = 1 \cdot 5 \cdot 10 = 50 \text{ m}^3 / \text{sek.}$$

Daryo havzasining maydonni turli usullar yordamida aniqlanishi mumkin. Umum ta'lim maktablari o'quvchilari uchun eng sodda usul daryo havzasini o'rtacha kengligi va uzunligini ko'paytmasini hisoblashdan iborat. Masalan daryoning havzasini o'rtacha kengligi 16 km o'rtacha uzunligi 150 km. Unda daryo havzasining maydoni

$$F = L \cdot l \text{ km}^2 = 16 \cdot 150 = 2400 \text{ km}^2$$

Daryo havzasining zichligi quyidagi ifoda orqali aniqlanadi:

$$3 = 500 \text{ km} : 500 \text{ km} = 1 \text{ km}$$

Demak, 1 km² maydonga 1 km uzunlikdagi daryo to'g'ri kelar ekan.

Ko'l suvini hajmi quyidagi tartibda aniqlanadi: a) ko'lning maydoni aniqlanadi; b) ko'lning chuqurligi aniqlanadi (N); v) ko'ldagi suv hajmi aniqlanadi.

$$Q = F H m^3$$

F = ko'l maydoni

N – ko'lning chuqurligi, m

Masalan, ko'lni suv yuzasini maydoni 15000 km², chuqurligi 50 m. Uning hajmi

$$Q = 15\,000 \cdot 0,05 = 750 \text{ km}^3$$

Atmosfera mavzusini o'rganishda matematik metodlar quyidagi xollarda qo'llaniladi: xarorat o'lchamlarini hisoblash, namlikni hisoblash va h.k.

Haroratni hisoblashni quyidagi turlari mavjud: sutkalik o'rtacha haroratni hisoblash; 10 kunlik o'rtacha xaroratni hisoblash; oylik o'rtacha haroratni hisoblash; yillik o'rtacha haroratni hisoblash; ko'p yillik o'rtacha haroratni hisoblash.

Yog'in miqdori ham oylik va yillik hisobida chiqariladi..

Mutloq va nisbiy namlikni ham hisoblashda o'quvchilar namkashlikka yo'l qo'yishlari mumkin. Mutloq namlik 1 m³ havodagi nam miqdori hisoblanadi va g/m³ da o'lchanadi. Nisbiy namlik foizda yoki g/m³ ifodalanadi. Nisbiy namlik ma'lum bir harorat uchun hisoblanadi. Masalan, havo harorati 10⁰ nisbiy namlik 50 % bo'lsa, 10⁰da 1m³ havoda bo'lishi mumkin bo'lgan namlikning 50 % mavjud degani.

Agar 10⁰ haroratda 1m³ havoda mumkin bo'lgan namlik 2 gramm bo'lsa, ma'lum vaqtdagi nisbiy namlik 50 % bo'lsa 1m³ havoda 4,5 gramm nam bo'ladi.

Atmosfera bosimi va haroratni balandlikka chiqqan sari pasayishi va pastga tushgan sari ortishini quyidagi ifodalar orqali aniqlash mumkin;

$$R = R_0 - (N: 10)$$

R – atmosfera bosimi

R₀- Yer yuzasidagi atmosfera bosimi

N - nisbiy balandlik km yoki «m»da

Masalan, Yer yuzasida atmosfera bosimi 800 mm bo'lsa, 3 km balandlikda qancha bo'ladi

$$R = 800 - (3000:10) = 500 \text{ mm}$$

Biosfera mavzusini o'tganda ko'proq biomassa hisoblab chiqiladi. Ammo bunga maktab geografiyasida yetarlicha e'tibor berilmaydi. Biomassa har bir maydon uchun tonna hisobida aniqlanadi. Quruqlikdagi maydonlar uchun Yer usti va osti biomassasi hisoblanadi. Bunda 100 sm² maydondagi Yer usti va osti biomassasi hisoblanadi va ularning yig'indisi aniqlanadi. Masalan, dasht zonasida 100 sm² maydonda yer osti biomassasi 2 kg, yer usti biomassasi esa 3 kg bo'lishi mumkin. Unda umumiy biomassasi 5 kg bo'ladi. Uni km² xisoblab chiqish mumkin. O'rmonlarda yer usti biomassasi miqdori yuqori bo'ladi. Okeanlarda biomassa miqdori asosan hayvonot dunyosi biomassasidan iborat.

Iqtisodiy va ijtimoiy bilimlar berishda matematik metodlardan fodalanish. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida matematik metodlarni quyidagi hollarda qo'llash mumkin: tabiiy resurslar ko'rsatkichlarini aniqlaganda; aholini ko'rsatkichlarini aniqlaganda; sanoat va qishloq xo'jaligini ko'rsatkichlarini aniqlaganda; eksport va import ko'rsatkichlari va transport ko'rsatkichlarini hisoblashda qo'llaniladi.

Tabiiy resurslarga baho berganda ularni zaxirasi, yillik ishlatilishi miqdori asosiy ko'rsatkich bo'lib hisoblanadi.

Masalan, mineral resurslarni baholayotganda birinchi navbatda ularning zaxirasi hisobga olinadi, so'ngra yillik qazib olish miqdori aniqlanadi. Masalan, oxaktosh konini zaxirasi 800 mln. tonna deb aniqlandi, agar yiliga 10 mln. tonnadan oxaktosh qazib olinsa $800 \times 10 = 80$ yilga yetadi. Bundan tashqari foydali qazilmalarni qazib olish va qayta ishlash jarayonida atrof muxitga tashlanadigan chiqindilar miqdorini ham aniqlash mumkin. Masalan, ruda tarkibida foydali qazilma ulushi 30% bo'lsa har tonna rudadan 700 kg gacha chiqindi hosil bo'ladi. Bir yilda 50 mln tonna ruda qazib olinsa $50 \times 0,71 = 35$ mln. tonna chiqindi vujudga keladi. Chunki qazib olingan va qayta ishlanayotgan rudaning 70% chiqindidan iborat. Agar foydali qazilma konini tasdiqlangan zaxirasi mlrd tonna bo'lsa, mazkur kon qazib bo'lingandan so'ng 700 mln tonna chiqindi hosil bo'ladi.

$$1000\ 000\ 000 \times 0,7 = 700\ 000\ 000 \text{ tonna.}$$

Xudi shunday hisoblarni boshqa shunday tabiiy resurslar uchun ham amalga oshirish mumkin.

Aholii geografiyasini o'rganayotganda juda ko'p matematik omillardan foydalaniladi. Aholini zichligini xisoblaganda quyidagi usullardan foydalaniladi.

$$3 = N_s \text{ kishilar/km}^2$$

N-aholi soni

S-maydon

Aholining milliy kasbiy, jinsiy va diniy, til va boshqa tarkiblarini o'rganayotganda quyidagi ifodadan foydalanish mumkin

$$T = \frac{\sum T_i}{\sum N} \bullet 100\%$$

T- aholining mu'lum bmr ko'rsatgich bo'yicha tarkibi

T^Σ -ma'lum bir guruh aholining soni

N^Σ - aholining umumiy soni

Masalan ma'lum bir viloyat aholisining umumiy soni 1 mln. kishi bo'lsa. Ularning 700 000 kishi turkiy til guruhi, 700 000 kishi Hind-Evropa guruhiga kirsa, unda

$$T_t = \frac{700\ 000}{1\ 000\ 000} \bullet 100\% = 70\%$$

$$T_{xe} = \frac{300\ 000}{1\ 000\ 000} \bullet 100\% = 30\%$$

Demak mazkur viloyat aholisining 70% turkiy tillar, 30% Hind- Yevropa tillari guruhiga mansub ekan.

Xudi shunday usulda boshqa tarkiblarni hisoblab chiqish mumkin.

Qishloq xo'jaligi ekinlarining yalpi hosili va ularni aholi jon boshiga ishlab chiqarilishi umumiy usullar yordamida xisoblanadi.

Maktab geografiya kurslarining o'rganishda matematik metodlar quyidagi masalalarni yechishda qo'llaniladi:

- uzunlik va maydonni hisoblashda;
- geografik kordinatalarni aniqlashda;
- gorizontallar yordamida relefni asosiy ko'rsatgichlarini aniqlashda;
- iqlimiy ko'rsatgichlarni hisolashda;
- gidrologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;
- biologik ko'rsatgichlarni hisoblashda;
- tabiiy resurslarni ko'rsatgichlarini hisoblashda;
- aholi soni va uni ko'rsatgichlarini aniqlashda;
- sanoat va qishloq xo'jaligi bo'yicha ko'rsatgichlarni hisoblaganda;
- eksport va import ko'rsatgichlarini aniqlaganda;
- yuk tushirish ko'rsatgichlarini aniqlashda va x.k.

Matematik metodlar yordamida geografik ma'lumotlarni quyidagicha ifodalash mumkin:

- jadvallar yordamida;
- grafiklar yordamida;
- diagrafalar yordamida;
- kardiogrammalar yordamida;
- xaritalar yordamida.

13.5.2. Geografiya kurslarida sonli ma'lumotlar

Maktab geografiya ta'limida juda ko'p sonli ma'lumotlar mavjud. Ular tabiatshunoslik kurslaridan tortib amaliy geografiya kurslarigacha uchraydi. Sonli, ya'ni statistik ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish o'quvchilarni bilish va fikrlash faoliyatini rivojlantirishda juda katta ahamiyatga ega.

Geografiya darsliklarida uchraydigan statistik ko'rsatgichlarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin: mutloq o'lchamlar; nisbiy o'lchamlar; koeffitsentlar.

Mutloq o'lchamlar ma'lumot ahamiyatiga ega bo'ladi, ular orqali geografik xudud, voqea va hodisalarni o'lchamlari beriladi masalan, davlatlar maydoni, aholi soni, tog'larining balandligi, daryo uzunligi, okeanlar maydoni va chuqurligi va x.k.

Nisbiy o'lchamlar mutloq o'lchamlarni qiyoslash natijalarini ifodalaydi, geografik voqea va hodisalarni qonuniyatlarini aniqlashga imkon beradi. Masalan, havoning o'rtacha xarorati, bosimni o'zgarishi, demografik jarayonlarni kechishi, ishlab chiqarishni joylashishi va x.k.

Koeffitsentlar alohida voqea va hodisalarni o'ziga xos xususiyatlarini ifodalaydigan ko'rsatkichlar. Masalan, fil'trayatsiya koeffitsienti, namlanish koeffitsenti, iqtisodiy rayonlarni ixtisoslashuvi aholi va sanoatini o'sishi suratlari va x.k.

Tabiiy va iqtisodiy geografiya kurslarida qo'llaniladigan statistik ma'lumotlarni yana quyidagi uch guruhga bo'lish mumkin:

- yakka raqamlar shaklida, asosan mutloq qiymatlarda, masalan tonna, kilometr, kilovatt-soat, kelogramm va x.k.;
- chizma tarzida (diagramma, grafik, kartogrammalar, kartadiagrammalar) ifodalangan raqamlar;
- statistik jadvallar tarzida ifodalangan raqamlar.

Maktab geografiya darsliklarida uchraydigan raqamlar bilan ishlashni quyidagi shakllari mavjud:

- a) kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish;
- b) statistik ma'lumotlarni solishtirish;
- v) umumlashgan statistik ko'rsatkichlarni aniqlash;
- g) grafik, diagramma va jadvallardagi statistik ma'lumotlarni tax-lil qilish;
- d) grafik, diagramma va jadvallar tuzish.

Kerakli statistik ma'lumotlarni yig'ish 5-sinfdan boshlanadi. Mazkur ma'lumotlarni o'quvchilar ob-havo kalendari bilan ishlaganda yig'ishadi. Bunda o'qituvchi ma'lum bir oyni tanlab olib ob-havoni kuzatishni tashkil qiladi. Bundan tashqari 5-sinfda gidrosfera, litosfera va biosfera mavzularini o'rganish davomida statistik ma'lumotlarni yig'ib tegishli qonuniyatlarni aniqlash mumkin.

Umumlashgan ko'rsatkichlarni geografik mohiyatini o'quvchilar chuqur anglashlari lozim ular asosida o'quvchilar to'g'ri va aniq geografik xulosalar qilishlari lozim.

Masalan, o'quvchilar "iqlim" mavzusini darslik asosida o'rganishayotganda umumlashgan statistik ko'rsatkichlar iqlimni okean, dengizlarga yaqinligirga bog'liq ekanligini aniqlashga imkon beradi.

Turli xil chizma va diagrammalarni tahlil qilish uchun o'quvchilarda tafakkur yuqori darajada rivojlangan bo'lmog'i lozim. Matematika, tarix, chizmachilik, geografiya fanlarini o'rganayotganda o'quvchilar ongida ikki turdagi aloqalar shakllanadi:

- vaqt va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik;
- fazoviy va miqdoriy tasavvurlar orasidagi bog'liqlik.

Chizma va diagrammalar bilan ishlash jarayonida mazkur ikki tur aloqalar bir-biri bilan bog'lanadi, ya'ni bitta tizimni hosil qiladi chizma va diagrammalar bilan ishlaganda o'qituvchi predmetlararo aloqalarga ko'proq e'tibor bermog'i lozim. Avval chizmada minus (manfiy) va musbat qiymatlar kordinata o'qini qaysi tomonida joylashishi haqida tushunchalar beriladi.

Shundan so'ng birin-ketin iqlimni tahlil qilishga o'quvchilarni undaydi:

- koordinata o'qlari belgisini aniqlash;
- koordinata o'qlarida mashstabni aniqlash;
- chizma yoki diagrammani miqdoriy tahlil qilish;
- chizma yoki diagrammani sifat jixatdan tahlil qilish.

Yuqorida ko'rsatilgan faoliyatlarning eng murakkabi iqlimiy chizma yoki diagrammalarni miqdoriy va sifatiy tahlil qilishdir. Chizma yoki diagrammani miqdoriy tahlilida miqdoriy ko'rsatkichlar va bog'liqliklar o'rganiladi. Bunday tahlil o'quvchilarni matematik bilimlariga asoslanadi.

Sifat jihatdan baholashni metodik yo'llaridan biri **qiyoslashdir**. Agar dars jarayonida iqlimiy diagrammalarni tushuntirish davomida o'qituvchi turli xil iqlimlar va iqlimiy xodisalar haqida qiyosiy hikoya qilib berishi mumkin.

7-sinf darsligida iqlimni o'rganish jarayonida umumlashgan statistik ma'lumotlardan foydalanish ko'nikmasi shakllantiriladi. Masalan, namlik koeffitsenti, yalpi quyosh radiatsiyasi, yutilgan quyosh radiatsiyasi, bug'lanuvchanlik. Mazkur tushunchalarni o'rganish o'qituvchidan o'quvchilar bilan muntazam ishlashni talab qiladi.

Har bir yangi ko'rsatkichlarni o'qituvchi alohida-alohida o'quvchilarga mohiyati va ma'nosini tushuntirishi uni, qanday aniqlashini va aniqlash tartiblarini ko'rsatishi lozim.

Alohida iqlim turlarini o'zlashtirib bo'lganidan so'ng, iqlimni umumlashgan ko'rsatkichlarini aniqlash boshlanadi: ular quyidagicha tartibda aniqlanadi:

- quyosh radiatsiyasi quyosh balandligi va bulutlikning turli sharoitlarida aniqlanadi;

- o'rtacha yillik, eng yuqori va eng past xarorat, xaroratni yillik o'zgarishi aniqlanadi;

- havoni namligi va bug'lanish aniqlanadi.

- o'rtacha yillik yog'in miqdori, eng ko'p va kam yog'in miqdori, yog'inni yil davomida taqsimlanishi aniqlanadi;

- havo bosimi va uni mavsumiy o'zgarishi, shamollar va ularning asosiy yo'nalishlari hamda kuchi.

Yakka xoldagi raqamlar bilan ishlash. Yakka xoldagi raqamlarga mutlaq ko'rsatkichlarda ifodalangan sonlar kiradi. Ular ko'pincha og'irlik, balandlik, chuqurlik, masofa, energiya va boshqa o'lchovlarda borilishi mumkin.

Yakka xoldagi raqamlarni ayrimlarini esda saqlab kelishtirib etiladi. Ayrimlari haqida esa fikrlash talab etiladi. O'quvchilar eslab qoladigan raqamlar ko'p bo'lmasligi mumkin. Ularni ikkita yirik guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik.

Tabiiy geografik raqamlarga quyidagilar kirishi mumkin:

- yer yuzasi haqidagi umumiy ma'lumotlar (eng baland va past nuqtasi maydoni, materiklar va okeanlar soni) eng katta va kichik okeanlar, dengiz, materik, qit'a daryo, ko'l, cho'l, tog' va x.k.;

- materiklar haqida umumiy ma'lumotlar (maydoni, eng baland va past nuqtasi, yog'in miqdori, xarorat, iqlim mintaqalari soni va x.k.);

- okeanlar haqidagi umumiy ma'lumotlar (maydoni, cho'kmalari, sho'rliigi, xarorati va x.k.);

- iqlim ko'rsatkichlari;

- gidrologik ko'rsatkichlar va x.k.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik raqamlarga quyidagilar kiradi:

- jahonning umumiy ta'rifi (davlatlar soni, aholi soni, tabiiy resurslar miqdori, jon boshiga to'g'ri keladigan daromad va x.k.)

- aholi xaqidagi ma'lumotlar (jaxon aholisi va uning tarkibi shahar va qishloq aholisi, erkaklar va ayollar soni, migratsiya salmog'i, tug'ilish, o'lish, ko'payish);

- tabiiy resurslar va ularning miqdori;

- sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatkichlari;

- transport va tashqi iqtisodiy aloqalar, ekspert va import ko'rsatkichlari;

- davlatlar haqidagi ma'lumotlar (maydoni, aholisi, xo'jaligi)

O'quvchilarni raqamlarni yaxshi eslab qolishlari uchunularni butun son holda berish yaxshi natija beradi. Masalan, Xitoyning maydoni 10 mln km², aholisi 1 mird. dan ortiq.

Dars jarayonida o'quvchilarga berilayotgan raqamlarga ta'rif berishi lozim. Bunday ta'rif berishning usullaridan biri miqdoriy tasavvurlarni aniqlashtirishdir. Maktab geografiyasida eng keng tarqalgan aniqlashtirish usuli masofani vaqtga o'tkazish uni ifodalash hisoblanadi. Masalan, 100 km masofani turli transport turlari qancha vaqtda bosib o'tishi mumkin.

Iqtisodiy geografiya darslarida xo'jalik tarmoqlarini davlat iqtisodidagi ahamiyatini tushuntirishda aholi jon boshiga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish xajmi xisobga olinadi.

Raqamlar bilan ishlashning eng muxim usullaridan biri qiyoslash hisoblanadi. Qiyoslashda o'quvchilar raqamlarni tez eslab qolishadi. Masalan, Tinch okeani maydoni Atlantika okeani maydonidan ikki marta katta. Qiyoslash bilan faqat o'qituvchi emas, o'quvchilar ham shug'ullanishi mumkin. Masalan, o'qituvchi o'quvchilarga vazifa berishi mumkin, O'zbekistonni maydoni dunyodagi qaysi davlatlar maydoni bilan bir xil va h.k.

Jadvallar bilan ishlash. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'pincha raqamlar ma'lum bir ko'rsatgichlar bo'yicha guruhlantirilgan bo'ladi. Bunday guruhlantirilgan raqamlar yig'indisiga jadvallar deb ataladi. Jadvallar maktab geografiyasining barcha tarmoqlarida foydalaniladi. Tabiiy geografiya ko'proq quyidagi jadvallardan foydalaniladi:

Yer yuzasida quruqlik va suvlikning taqsimlanishi;

Okeanlar, dengizlar cho'kmalar, bo'g'izlar; Materiklar va ulardagi daryolar, ko'llar, orollar, cho'qqilar vulqonlar jadvallari; Iqlim ko'rsatgichlar jadvallari; va x.k.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha jadvallardan foydalaniladi: Davlatlar guruhlar bo'yicha; aholii va uning ko'rsatgichlari; tabiiy resurslari ko'rsatgichlari; sanoat tarmoqlari ko'rsatgichlari; qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish ko'rsatgichlari; transport ko'rsatgichlari; xalqaro iqtisodiy aloqalar ko'rsatgichlari; ma'muriy birliklar ko'rsatkichlari.

Geografiya ta'limida jadvallar quyidagi guruhlarga bo'linadi: Oddiy; guruhlantirilgan; kombinatsion; va boshqa jadvallar.

Oddiy jadvallarda xalq xo'jaligini tarmoqlari bo'yicha rejalashtirish uchun asos bo'ladigan statistik kuzatishlar natijalari ma'lum bir tizimga solinadi.

Bunday jadvallarga markaziy statistika qo'mitasi tomonidan chiqariladigan statistik to'plamlar kiradi. Mazkur jadvallardan O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda foydalaniladi.

Mazkur jadvaldan har bir viloyatning xo'jaligini rivojlantirish xususiyatlarini o'rganishda ham foydalaniladi.

Guruhlashtirilgan jadvallarda statistik ma'lumotlar ma'lum bir ko'rsatgichlar bo'yicha guruhlantiriladi. Masalan, aholini quyidagi guruhlarga bo'lib ko'rsatish mumkin: shahar va qishloqlar aholisi, erkaklar va ayollar, dehqonlar, ziyolilar, bolalar, o'smirlar, qariyalar va x.k.

Kombinatsion jadvallar murakkabroq bo'ladi. Masalan, ishchi kuchi ixtisosligi bilangina emas, balki jinsi, yoshi bilan ham guruhlashtiriladi. Kombinatsion jadvallar guruhlari solishtirishga imkon beradi.

Darslikda keltirilgan jadvallardagi statistik ko'rsatgichlarni tahlil qilishga kirishishdan oldin o'quvchilarga tahlilni maqsadini tushuntirish lozim. Jadvallarni tahlil qilish dars jarayonida amalga oshirish lozim. Ularni tahlil vazifa sifatida bermaslik lozim. Chunki jadvallar bo'yicha tushunmovchiliklar tug'ilishi mumkin.

Maktab geografiyasi kurslarida voqea va hodisalarni statistik tahlildan oldin ularni nazariy jihatdan asoslab berish lozim. Masalan, iqlim haqidagi statistik ma'lumotlarni tahlil qilishdan avval iqlim hosil qiluvchi omillar haqida nazariy bilimlar berib o'tish lozim.

Jadvallarni tahlil qilayotganda statistik ko'rsatgichlarni qiyoslash iqtisodiy geografiya darslarida katta ahamiyatga ega.

Diagramma va chizmalar bilan ishlash. Maktab geografiyasi darslarida diagramma va chizmalardan juda ko'p foydalaniladi. Diagramma va chizmalarda raqamli ma'lumotlar ifodalaniladi.

Diagramma orqali ma'lum bir ko'rsatgichlarni boshqasidan kattaligi yaqqol ko'rsatish mumkin.

Diagramma va chizmalarni chizish usullari bilan o'quvchilar matematika darslarida tanishishadi.

Shuning uchun geografiya darslarida to'g'ridan-to'g'ri ularni mohiyati va mazmuniga o'quvchilar diqqatini qaratadi.

Diagramma va chizmalarni tushuntirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

-diagramma va chizmalarda nimalar tasvirlanganini o'quvchilarga tushuntiriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday tabiiy geografik va iqtisodiy geografik voqea va hodisalar tasvirlangani ochib beriladi;

-diagramma va chizmalarda qanday bog'liqlik yoki qonuniyatni aniqlash mumkinligi tushuntiriladi. Masalan, Tabiiy geografiya darslarida iqlim mavzusini o'rganishda yer yuzasiga tushayotgan issiqlik miqdorini quyosh nurlarini tushishi burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizma. Bunda quyosh nurlari ekvatorial tropik mintaqalarda. Yer yuzasiga tik tushishi, shuning uchun mazkur mintaqalarda quyosh issiqligini miqdori katta, qutublarda esa quyosh nurlarini tushish burchagi kichik shuning uchun bu yerlarda yer yuzasiga kelayotgan quyosh issiqligini miqdori kam ekanligi oqibatida qutbiy o'lkalar muz va qor bilan yil davomida qoplanib yotganligi asoslab beriladi. Iqtisodiy geografiya darslarida diagramma va chizmalar orqali aholini, mineral resurslarni, sanoat va qishloq xo'jaligi ko'rsatgichlarini ifodalash mumkin.

Maktab geografiyasida statistik ma'lumotlarni quyidagi metodik ma'lumotlarni qo'llashi mumkin:

-statistik ma'lumotlar geografik bilimlarni manba sifatida foydalanilganda;

-o'rganilayotgan mavzu nazariyasi bilan uning statistik ko'rsatgichlari orasidagi bog'liqlik o'rganiladi;

-predmetlararo aloqalardan foydalanishda. Masalan, matematika bilan. Bunday aloqalar diagramma, chizma, xisoblash ishlarini amalga oshirganda qo'llaniladi;

- Darslik matnidagi va xaritalardagi statistik ma'lumotlardan foydalaniladi;
- yangi mavzularni o'tishda statistik ma'lumotlardan foydalanishdi;
- o'tilgan darsni mustaxkamlashda statistik ma'lumotlardan foydalanishdi;

Tayanch so'z va iboralar: *metod, og'zaki metod, kartografik metod, muammoli metod, amaliy metod, statistik metod, kuzatish va tajriba, astronomik, meteorologik, fenologik, raqam, jadval, diagramma, grafik.*

**TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN
SAVOL VA TOPSHIRIQLAR**

1. O'qitish metodi deb nimaga aytiladi?
2. O'qitish metodlarini dastlab kim sinflashtirgan?
3. Analitik va sintetik metodlarini farqi nimada?
4. Konstruktiv metod haqida so'zlab bering.
5. 1934 yil geografiya ta'limi haqida qanday davlat qarori qabul qilindi?
6. A.A.Polovinkin va Budanovlar qanday darsliklar yozgan?
7. O'zbekistonda geografiya o'qitish metodikasi bo'yicha kim tomonidan darslik yozilgan?
8. O'qitish metodlari ko'pincha nimaga asoslanib sinflashtirilgan?
9. Hozirgi paytda o'qitish metodlari qanday tamoil asosida sinflashtiriladi?
10. Geografiya darslarida metodlarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
11. Geografiya borliq va hodisalarning xususiyatlarini jadvalini tuzing.
12. Geografiya borliq va hodisalarning tashqi ko'rinishi haqidagi bilimlar qanday shakllantiriladi?
13. Geografiya darslarida metodlarni tanlashga qanday talablar qo'yiladi?
14. Geografiya fanidagi muammolar jadvalini tuzing.
15. Tabiiy geografik muammolar qanday qismlardan iborat?
16. Kartografik tushunchalar jadvalini to'ldiring.
17. Maktab geografik haritalari qanday turlarga bo'linadi?
18. Kartalarda voqea va xodisalar qanday usullarda tasvirlanadi?
19. Kartalar ularda tasvirlangan maydonning ko'lamiga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
20. Mazmuniga ko'ra kartalar qanday guruhlariga bo'linadi?
21. «Atlas» atamasini fanga kim kiritgan?
22. Kartalrni tuzilishi texnologiyasi haqida so'zlab bering.
23. Geografik kartalarni o'qish texnologiyasi sxemasini tuzing.
24. Chiziqli kartalar bilan ishlash texnologiyasi nimalardan iborat?
25. Globus yordamida qanday ishlar amalga oshiriladi?
26. Kartografik tasavvurlar qanday tartibda shakllantiriladi?
27. Geografik kuzatishlar qanday guruhlariga bo'linadi?
28. Astronomik kuzatishlar nimalardan iborat?
29. Meteorologik kuzatishlar qanday qismlardan iborat?
30. Ob-havoni kuzatish qanday qismlardan iborat?
31. Fenologiya deganda nimani tushunasiz?
32. Ekologik fenologiya nimani o'rganadi?
33. Matematik va statistik metod nima?

34. matematik va statistik metoddan asosan qaysi sinflarda foydalanish maqsadga muvofiq?

XIV BOB. O'QITISHDA PEDAGOGIK TEXNALOGIYALAR. NOANA'NAVIY USULLAR VA KOMPYUTER TEXNALOGIYALARDAN FOYDALANISH TAJRIBASI

14.1. Pedagogik texnologiyalar va ularning turlari

O'zbekiston, Rossiya va boshqa qator MDH davlatlari ta'lim tizimiga XX asrning 90-yillaridan boshlab «Yangi pedagogik texnologiyalar», «Ilg'or pedagogik texnologiyalari», «Pedagogik texnologiyalar», «Ta'lim texnologiyalari», «Maktab texnologiyalar», «Axborot texnologiyalari» va boshqa shunga o'xshash tushunchalar kirib keldi.

XX asrga kelib fan texnikaning yuksak darajada rivojlanishi munosabati bilan ta'lim tizimida ham qator muammolar vujudga keldi. Bunday muammolarga avvaldan kafolatlangan natijalarni olishga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarni loyihalashtirish va amalga oshirish kiradi.

Shu maqsadda XX asrning 50-70 yillar da AQSH da B.Blum. D.Kratvoll, N.Gronlund, Dj.Kerol, Dj.Blok, A.Anderson va boshqa olimlar tomonidan rejalashtirilgan natijalarni olishni kafolatlaydigan, Qayta takrorlanadigan pedagogik tsiklni o'z ichiga olgan texnologiyalar ishlab chiqildi. Mazkur texnologiyalar so'ngra Yevropada qo'llanila boshlandi. Pedagogik texnologiyalar bo'yicha ilmiy jurnallar nashr qilina boshlandi.

Rossiyada pedagogik texnologiyalar XX asrning 90-yillaridan boshlab tarqala boshladi. Mazkur texnologiyalar sohasida B.P. Bepalko, M.V.Klarin, V.G.Guzeev, T.S.Nazarov. N.D.Nikondova, N.F.Kostenko, V.R.Imakova, G.Пьни, B.I.Bulin, Sokolova, Yu.G.Molokova, O.Epischeva, P.K.Selevko va boshqalar ulkan ishlarni amalga oshirishdiyu «Школьные технологии» jurnali nashr qilina boshladi. Yangi pedagogik texnaologiyalar ta'limning boshqa bosqichlarida (maktabgacha ta'lim, boshlang'ich, o'rta, o'rta maxsus va Oliy ta'lim) qo'llanila boshladi.

O'zbekistonda pedagogik texnologiyalar sohasida 2000 yildan boshlab yirik ilmiy ishlar va o'quv qo'llanmalari nashr qilina boshlandi. Bu sohada B.P.Farberman, N.Saydaxmedov, F.Jumabaev, A.Ochilov, L.Golish, B.Ziyamuhamedov, SH.Abdullaev, J.O.Tolipova, A.T.G'ofurov va boshqalar katta ishlarni amalga oshirishdi. Ayniqsa Nizomiy nomidagi Toshkent Pedagogika Universitetida «Ta'lim texnologiyalari» jurnali nashr etilmoqda.

Geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish bo'yicha I.V.Dushina, V.T.Dmitreva, A.N.Vorob'ev, O.A.Ushakova, N.V.Novenko, I.I.Barina, O.A.Baxchieva, U.X. Safarov, X.Nikadamboyevd va boshqalar ish olib borishmoqda.

O'zbekistonda geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash va geografik texnologiyalarni ishlab chiqish bo'yicha ilmiy va metodik ishlar endi boshlanmoqda, ammo bu sohada yirik ko'zga ko'rinadigan ishlar hali

qilinganicha yo'q. Pedagogik texnologiyalarni ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari hamma fanlarda, ayniqsa Oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarida keng qo'llanila boshlandi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, barcha o'quv fanlarida ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qo'llanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chalkashliklarga va testlarni faqat bir yo'nalishda tuzilishiga olib keldi. Testologiya, ya'ni o'qitish maqsadlarini test topshiriqlari orqali ifodalash pedagogik texnologiyalarni oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi. Demak, O'zbekistonda va boshqa MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni ma'lum bir bo'g'inlarini qo'llash ancha oldin boshlangan.

O'zbekistonda 1992 yildan boshlab Oliy o'quv yurtlariga qabul pedagogik test sinovlari asosida o'tkaziladigan bo'ldi. Oliy va o'rta maxsus maktab muammolari institutida pedagogik texnologiyalar va ta'lim sifati bo'limi ochildi.

Geografiya ta'limida ko'pincha o'qitish texnologiyalari ilgaritdan qo'llanilib kelinadi, ayrimlari endi qo'llanilmoqda. I.V.Dushina (2004) geografiya ta'limida qo'llaniladigan texnologiyalarni quyidagi turlarga bo'lgan: mantiqiy tayanch konspektlar texnologiyasi; o'quv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi; o'quvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi; kommunikativ – aloqa texnologiyasi; o'quvchilarni loyixalar tuzish faoliyati texnologiyasi.

Hozirgi paytda geografiya ta'limida pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashni ilmiy-metodik asoslari quyidagi yo'nalishlarda ishlab chiqilishi lozim.

Geografiya ta'limini maqsadlarini aniqlash. Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari mavjud ta'lim standartlarida ishlab chiqilgan va tasdiqlangan. Standartlar bo'yicha har bir geografiya predmeti bo'yicha ta'lim maqsadlari va vazifalari ishlab chiqilgan. Geografiya ta'limining asosiy ko'rsatkichlarini B.Blumning taksonomik birliklari orqali ifodalansa ular aniq bir o'lchamlarga ega bo'lar edi. Mazkur muammo sohasida hozircha geografiya ta'limida sezilarli ishlar olib borilayotgani yo'q.

Geografiya ta'limida quyidagi texnologiyalardan foydalanish mumkin.

Kartografik texnologiyalar. Geografiya ta'limining barcha bosqichlarida qadimdan qo'llanib keladi. Kartografik materiallar ko'pincha darsga qo'shimcha ko'rgazma sifatida ishlatiladi. Alohida kartografik texnologiyalar yordamida hozircha dars o'tilmaydi. Kartografik texnologiyalarni qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat:

a) ilk, sodda kartografik tushunchalarni shakllantirish bosqichi. Mazkur bosqich umum-ta'lim maktablarida 5-sinfda «Boshlang'ich tabiiy geografiya» kursida, Oliy o'quv yurtlarida esa topografiya va kartografiya kurslarida beriladi. Bunda, harita, miqiyos (mashstab), shartli belgilar, geografik koordinatalar haqida tushunchalar, ko'nikma va malakalar shakllantiriladi. Mazkur bosqich o'z navbatida quyidagi texnologiyalardan iborat: Miqiyos (mashstab) texnologiyasi; shartli belgilar texnologiyasi; geografik koordinatalar texnologiyasi;

b) Kartografik dars texnologiyasi – mazkur darslarda to'la kartografik texnologiyalarni qo'llash asosida o'tilishi mumkin. Mazkur texnologiyalarni o'rta va oliy ta'limda regional tabiiy va iqtisodiy geografik predmetlarini o'rganishda qo'llanishi mumkin. (materiklar va okeanlar, o'lkalar, davlatlar ma'muriy birliklarning tabiiy va iqtisodiy hamda siyosiy geografik sharoiti).

O'quv ishlari usullarini shakllantirish texnologiyasi (Dushina, Gerasimova, Neklyukova, G'ulomov, Qurboniyozov, Vaxobov va boshqalar). Mazkur usul ham geografiya ta'limida ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu texnologiya geografik borliqni, xodisa va jarayonlarni tavsiflash tartibi, qoidasi, algoritmlar sifatida ifodalangan. Mazkur texnologiya har bir darslik uchun metodik qo'llanma sifatida kengroq tarqalgan. Masalan, har bir sinf bo'yicha nashr qilingan darsliklar albatta metodik qo'llanmasi bilan birga nashr qilinmoqda. Unda geografik ko'nikmalarni shakllantirish texnologiyalari ishlab chiqilgan.

Tabaqalashtirilgan o'qitish texnologiyasi (Episheva, Dushina). Ushbu texnologiya ham geografiya ta'limida ilgaritdan qo'llanib kelinadi. Ushbu usulni qo'llaganda sinf o'quvchilari qobiliyatiga va qiziquvchanligiga ko'ra ma'lum bir guruhlariga bo'linadi. Bunda o'quv maqsadlari tabaqalashtiriladi, har bir guruh uchun o'quv jarayonini ta'minlaydigan texnologiya ishlab chiqiladi. Mazkur texnologiyani regional geografiya fanlarini o'rganishda qo'llash yaxshi natija beradi. Masalan, Yevropadagi rivojlangan davlatlar iqtisodiy geografiasini o'rganishda har bir guruh ma'lum bir davlatni o'rganishi mumkin.

O'quvchilarni o'quv faoliyatini shakllantirish texnologiyasi (Suxov, Rom, Dronov, Dushino va boshqalar). Bunda o'quv faoliyati o'quvchilarni faolligini oshirishni maxsus, alohida shakli sifatida ko'riladi. Ushbu texnologiyada o'quvchilar bilimlarni ma'lum bir o'quv topshiriqlarni bajarish orqali olishadi. Ushbu texnologiyani qo'llash quyidagi bosqichlardan iborat: ma'lum bir mavzu yoki bo'lim bo'yicha topshiriqlar tizimi tuziladi (masalan, Shimoliy Amerika iqlimi; Xitoyning qishloq xo'jaligi; Yaponiya transporti va hokazolar); O'qituvchi va o'quvchilar faoliyatini tashkil qilish loyihasini ishlab chiqish; mavzu bo'yicha o'quvchilar bilimini tekshirish uchun test topshiriqlarini tuzish; dars o'tish, o'quvchilar bilimini baholash. Mazkur texnologiyalarga o'quvchilar faoliyatini faollashtirish texnologiyasini ham kiritsa bo'ladi. O'quvchilar faoliyatini faollashtirish va jadallashtirish geografik o'yinlar texnologiyasi, muammoli o'qitish texnologiyasi, o'quv materiallarini chizmalı, belgili va kartografik modellardan foydalanish orqali amalga oshiriladi. Geografiya o'yinlar texnologiyasi, geografiya ta'limida juda keng qo'llaniladi va o'zining qiziqarliligi, bilimlarni o'quvchilar tomonidan oson o'zlashtirishlari bilan ajralib turadi. Geografik o'yinlar texnologiyasi barcha geografiya predmetlarini o'rganishda qo'llanishi mumkin. Muammoli o'qitish texnologiyasi ham geografiya ta'limida yangi emas. U ilgaridan qo'llanilib kelinadi. Bunda asosiy vazifa bo'lib ma'lum bir mavzu bo'yicha muammoli savollar yoki topshiriqlar tizimini ishlab chiqish va uni o'quvchilarga tushuntirishdir. Masalan relyefni shakllanishi va rivojlanishi; atmosfera yog'inlarini hosil bo'lishi: qishloq xo'jaligini tabiat zonalarini bo'yicha ixtisoslashuvi, sanoat tarmoqlarining joylashuvi va hokazolar.

Modulli ta'lim texnologiyasi geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmokda. Darslik, bo'lim, mavzu ayrim modullarga bo'linadi. har bir modulda o'quvchilar albatta egallashi lozim bo'lgan bilimlar tizimi aniqlanadi. Masalan, geografik koordinatalar mavzusini quyidagi modullarga bo'lishimiz mumkin: ekvator, bosh meridian, parallellar, meridianlar, daraja to'ri, geografik kenglik, geografik uzunlik, geografik koordinatalar. Bunda o'quvchilar albatta bilishi shart bo'lgan bilimlarga parallel, meridian, kenglik, uzunlik, geografik koordinata kiradi.

Mazkur texnologiyani geografiya predmetlarining barchasida qo'llash mumkin. Mazkur texnologiya o'qituvchi va o'quvchini birgalikdagi faoliyatini yengillashtiradi va jadallashtiriladi.

Alternativ texnologiyalarni juda ko'p variantlari mavjud, ulardan geografiya ta'limda ustaxona texnologiyasidan foydalanish mumkin (Kollen, Okuney). Bunda usta (o'qituvchi) kerakli ma'lumotlarni o'quvchilarga beradi va uning asosida o'quvchilar o'zlarining bilimlariga tayangan holda topshiriqni bajarishadi. Masalan, o'qituvchi bergan quyidagi materiallar asosida (yillik o'rtacha harorat, yildagi eng baland va eng past haroratlar, yog'in miqdori va uning qaysi faslda yog'ishi, shamollar, havo massalari) iqlim turi, yillik havo harorati farqi, iqlim mintaqasi va u tarqalgan hududlarni aniqlashlari lozim.

Integratsiya texnologiyalari. Geografiya ta'limida integrativ predmetlarini o'rganishda qo'llaniladi. Geografiya ta'limida akademik litsey va kasb-xunar kollejlarda o'tiladigan «Amaliy geografiya» predmeti integrativ predmet hisoblanadi. Unda tabiiy geografik, ekologik, iqtisodiy geografiya, siyosiy geografiya va geosiyosiy bilimlar majmuasi berilgan. Bunda geografik qobig'dagi tabiiy, ijtimoiy- iqtisodiy, ekologik va geosiyosiy tizimlar haqida yaxlit bilimlar berilgan. Shuning uchun mazkur kursning vazifasi geografik borliqni yaxlit tushunish va qabul qilishni shakllantirishdir.

Kommunikativ — suhbat texnologiyasi ham geografiya ta'limida u yoki bu darajada ilgaritdan foydalanib kelinadi. Bunda o'qituvchidan o'quv jarayonida ijodiy yondashish, suhbat texnologiyasi usullaridan foydalana bilish, suhbat uchun savol va topshiriqlar tizimini ishlab chiqish, o'quvchilar yoki talabalar o'rtasida munozaralarni tashkil qila bilish talab qilinadi. Geografiya predmetlarini deyarli barchasini o'rganishda ushbu usuldan foydalanish mumkin. Masalan, «Orol dengizini qutqarib qolish mumkinmi», «Qozog'iston past tog'lari o'rnida Shimolay tog'lari bo'lsa, O'rta Osiyo iqlimi qanday bo'ladi?», «Qanday tuproqlar hosildor va nima uchun», «Shimoliy Atlantika iliq oqimi bo'lmasa Yevropa iqlimi qanday bo'ladi» va hokazolar.

Bundan tashqari reyting, jamoa, rivojlantiruvchi, shaxsga yo'naltirilgan, mualliflik, didaktik maqsadlarni yiriklashtirish, mantiqiy tayanch konspektlar va boshqa texnologiyalar mavjud.

Ta'lim texnologiyalarining ko'p qismi geografiya ta'limida ilgaritdan o'qitish metodikasi sifatida qo'llanib kelingan. Metodika bilan texnologiya bir-biriga juda yaqin, bir-birini to'ldiradi. Masalan, jahon siyosiy haritasini ma'ruza usulida o'rganish texnologiyasi, quyosh tizimi mavzusini tushuntirish usulida o'rgatish texnologiyasi va hokazolar.

Demak, geografiya fani yangi ta'lim texnologiyalarini qo'llash uchun juda katta imkoniyatlarga ega, ammo mazkur texnologiyalarni qo'llash bo'yicha ilmiy-metodik ishlar boshqa fanlarga qaraganda sust olib borilmoqda.

Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat:

- geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash va ularni sinflashtirish;
- ta'lim maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash;
- ta'lim maqsadlariga erishish usullari va metodlarni aniqlash;
- ta'lim maqsadlariga erishishni baholash.

14.1.1. Geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash

Pedagogik texnologiyalarni tushunishni muhim jihatlaridan biri quyidagilardir:

- a) juda yaxshi aniqlangan maqsadlarga yo'naltirilganligi;
- b) o'quvchilarni o'qitish o'quvchilar faoliyati orqali olib borilishi.

Odatda har bir davlatning ta'lim tizimi jamiyatni sotsial buyurtmasini oladi. Mazkur buyurtma ma'orif va oliy ta'lim muassalari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Sotsial buyurtma asosida har bir o'quv fanining maqsadi ishlab chiqildi. So'ngra mazkur fanning har bir o'quv predmeti uchun, ma'lum bir predmetlarning bo'limlari, mavzulari va alohida darslar uchun maqsadlar ishlab chiqiladi.

O'zbekistonda sotsial buyurtma «Ta'lim to'g'risida», «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlari hamda Vazirlar mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'limni tashkil etish to'g'risida» 1998 yil 13 maydagi 203-sonli qarorida ifodalangan.

Mazkur qonunlarda va qarorlarda yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlashga alohida e'tibor berilishi, yangi darslikni, zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini o'z vaqtida ishlab chiqish va joriy joriy etishni ta'minlashni alohida nazorat ostiga olish zarurgigi ko'psatib o'tilgan.

Geografiya ta'limining maqsad va vazifalari Davlat ta'lim standartiga sharxlarda aniqlab berilgan. Ya'ni geografik madaniyatni shakillantirish, haritalardan mohirona foydalanishni o'rgatish, tabiat bilan jamiyat munosabatlariga kompleks yondoshishni anglatmoq va h.k.

Yangi pedagogik texnologiyalarda maqsadlar o'qituvchi uchun alohida ishlab chiqiladi. O'quvchilarning maqsadi vazifalar deb ataladi. Chunki o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyatida o'qituvchilarni maqsadi o'qitish o'quvchilarni maqsadi o'rganishdir (Ziyamammedov 2002).

B.A. Farberman, S.Ziyamammedov va boshqalarning fikricha o'qitishning mazmuni odatda mavzuli yo'nalishga ega bo'lganligi uchun undan aniq ta'lim maqsadlarini ajratib olish mushkul. Shuning uchun vazifalarni shakillanishini osonlashtirish uchun, ularning tavsifida fa'ellar ishlatiladi. Fa'ellar o'quvchilarni o'quv faoliyatini aks ettiradi, masalan aniq faktlarni biladi; qoidalarni biladi; so'z ifodalagan ma'lumotlarni matematik jihatdan ifodalay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan ma'lumotlar bo'yicha oqibatlarni aniqlay oladi; chizma va sxemalarni tushuntirib beradi; berilgan ma'lumotlar bo'yicha oqibatlarni aniqlay oladi va h.k.

O'xshash o'quv maqsadlari va vazifalari uchun aniq fa'ellardan foydalanmoq lozim. Aniq fa'ellar bir tarzda tavsiflanadigan va o'lchanadigan, o'quvchilar o'qishi natijasida bajaradigan operatsiyalardan iborat bo'lishi lozim.

Qator olimlarning fikricha, maqsadlarni aniqlashtirishning umumiy usuli- bu aniq natijalar beradigan faoliyatni ko'rsatadigan fa'ellardan foydalanishdir.

O'xshash ta'lim maqsadlarini shakillantirish bir necha bosqichdan iborat: o'quv mavzusini o'rganishning umumiy maqsadi-xususiy maqsadi-o'xshash ta'lim maqsadi.

Ammo ba'zi hollarda o'zshash ta'lim maqsadlarini shakllantirishda qiyinchiliklar tug'iladi. Ayrim hollarda ta'lim natijalarini ayrim qismlarga bo'lish oson bo'ladi. Bunday hollarda Blum tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiyadan foydalanish qulay bo'ladi. Mazkur taksonomi asosida umumiyroq maqsadlarni shakllantirish mumkin. So'ngra esa ularni aniqlashtirish mumkin.

Shu maqsadda geografiya ta'limi maqsadlarining taksonomiyasi ishlab chiqiladi. Mazkur taksonomiya asosi bo'lib, B.Blum tomonidan ishlab chiqilgan umumiy ta'lim maqsadlari taksonomiyasi hisoblanadi (9-jadval).

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasini ishlab chiqishda geografiya faning umumiy maqsad va vazifalari, geografiya ta'limi mazmunining majburiy minimumi hamda bitiruvchilarning tayyorgarlik darajasiga qo'yiladigan talablar hisobga olinadi.

9-jadval

Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasi (B.Blum taksonomiyasi asosida)

№	Geografiya ta'limi maqsadlarining asosiy toifalari	Ta'lim maqsadlarining turlarining ta'rifi
1.	<p>Bilish Mazkur toifa geografik bilimlarni eslab qolish va aytib berishdan iborat. Bu yerda gap aniq geografik faktlarning mazmunidan biri butun nazariyalargacha bo'lishi mumkin. Ushbu toifaning asosiy xususiyati-tegishli ma'lumotlarni eslab qolishdir.</p>	<p>Geografiyaning nazariy asoslarini bilish. Geografik tadqiqot metodlarini bilish tabiiy va sotsial-iqtisodiy obyektlarni bilish va ularni sinflashtirish. Geografik hodisa va jarayonlarni bilish olamni idrok etishning moddiy va ma'naviy shaklda ifodalanishi bilishi hudud geografik tavsifining tuzilishini bilishi</p>
2.	<p>Tushuntirish Ushbu toifani ko'rsatgichlari qo'yidagilardan iborat: geografik ma'lumotlarni bir shaklga ikkinchi shakldan aylantirish (masalan, sonlarni haritalarda ifodalash): o'quvchilar tomonidan ma'lumotlarni bayoni yoki voqealarni kelajakdagi holati haqida tavsiyalar berish (masalan, iqlimmuzlarni rivojlanishi, o'rmonlar, tabiiy resurslar, aholi, xo'jalik, atrof-muhit va h.k) tushuntirish (tabiiy geografik va iqtisodiy geografik qonun va qonuniyatlar, ma'lumotlar, hodisa va jarayonlar) oddiy eslab qolishdan ustundir.</p>	<p>Geografik obyektlarni ko'rsata bilish. Geografik voqea va hodisalarni hamda obyektlarni aniqlay (o'lchay) olishi geografik ma'lumotlarni talqin (interpretatsiya) qila olishi, geografik ma'lumotlarni tasvirlay olishi. Geografik voqea va hodisalarni, qonuniyatlarini, nazariyalarni tushuntira olish. Atrof-muhitni o'zgarishini bashorat qila olish (ekstropolyatsiyalar).</p>
3.	<p>Qo'llash Geografik metodlarni, umumiy tushunchalarni, qoidalarni qo'llash. Bunga quyidagilar kiradi: qoida, metod, tushuncha, nazariya, qonuniyatlar. Tegishli ta'lim natijalari bilimlarni tushuntirishga nisbatan yuqori darajada bilishni talab etadi.</p>	<p>Geografik nazariya va ta'limotlarni qo'llay olish: Geografik qobiq, geografik o'rin, zonallik, modda va energiyaning aylanishi suv muvozanati, mehnatni geografik taqsimoti, hududiy ishlab chiqarish komplekslari, rayonlashtirish. Geografik tadqiqot metodlari: kuzatish tajriba, kartografik, statistik, tizimli, tarixiy qiyosiy, aerokosmik, modellashtirish.</p>

4.	<p>Tahlil O'quuvchilar qo'yidagilarni uddalay olishlari lozim: yaxlit geografik qobiqni ma'lum bir qismlarga bo'linishi; geografik borliqni elementlarini o'zgarishidagi izchilliklarini aniqlashni; geografik borliqlar orasidagi munosabatlarni aniqlash olishni; geografik tahlil qila olishni; yaxlit jahon xo'jaligini tuzilishini tahlil qila olishi lozim.</p> <p>Ta'lim natijalarini tushuntirish va qo'llashga nisatan yuqori intellektual darajasi bilan ajralib turadi, chunki unda o'quv materialini mazmuni ham uning ichki tuzilishini ham bilish lozim bo'ladi.</p>	<p>Geografik qobiq qismlari tahlili Geografik qobiq qismlari (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, issiqlik, iqlim mintaqalari, tabiat zonalari, landshaftlar xo'jalik komplekslari). Tabiiy hududiy komplekslarni, hududiy ishlab chiqarish komplekslarni tashkil topish tamoillarini tahlili.</p>
5.	<p>Umumlashtirish (sintez). Berilgan ma'lumotlarni tahlili asosida yaxlit geografik birlikni yaratish masalan. Masalan, fatsiyalar yig'indisi urochisheni, urochishelar yig'indisi joyni, joylar yig'indisi yaxlit landshaftlarni tashkil qilishi. Yoki xo'jaliklar yig'indisi tuman xo'jaligini, viloyat xo'jaligi iqtisodiy rayonlar esa davlat iqtisodini, davlatlar iqtisodiyoti jahon xo'jaligini tashkil qilishni. Ta'lim natijalari yangi chizma va tuzilmalarni yaratishga yo'naltirilgan, ijodiy faoliyat bo'lishini taqozo qiladi.</p>	<p>Turli mavzuli haritalar va ma'lumotlarning tahlili asosida yozma ish tayyorlash. Ma'lum bir geografik muammoni yechish bo'yicha faoliyat rejasini ishlab chiqish. Xususiy ma'lumotlar asosida yaxlit tabiiy geografik va iqtisodiy geografik yoki geosiyosiy yaxlit obrazni yaratish.</p>
6.	<p>Baholash. Mavjud qabul qilingan ta'lim maqsadlarini hisobga olgan holda ma'lumotlarni va metodlarni baholash. Masalan, metodologik, gidrologik, statistik ma'lumotlarni hamda kuzatish, kartografik, qiyosiy-geografik matematik metodlarni baholash. Ushbu toifa ta'lim natijalari yuqoridagi toifalar bo'yicha natijalar olinishi aniq ifodalangan o'lchamlar asosida baholashni talab qiladi.</p>	<p>Tabiiy geografik va iqtisodiy geografik rayonlarni ichki o'lchamlar (ma'lumotlar) asosida baholash. Geografik qobiq va uning qismlarini hamda jahon xo'jaligini, jahon geosiyosiy maydonlarini tashqi o'lchamlar asosida baholash.</p>

14.1.2. Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash

Pedagogik texnologiyalarning ajralmas qismi bo'lgan test topshiriqlari barcha o'quv fanlarida bilimlarni tekshirishni asosiy usuli bo'lib qoldi, ayniqsa XX-asrning 90-yillaridan boshlab kirish imtihonlarida keng qo'llanila boshlandi. Shuni ham aytib o'tish lozimki, deyarli barcha fanlarda ham test topshiriqlarini tuzish bo'yicha aniq bir metodik qullanmalar va ko'rsatmalar ishlanmasdan turib test topshiriqlari ishlab chiqildi va nashr qilindi. Bu esa ayrim chalkashliklarni keltirib chiqardi. Testalogiya, ya'ni o'qitish maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash pedagogik texnologiyalarning oxirgi bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Demak, O'zbekistonda va boshqa qator MDH davlatlarida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash uning oxirgi bosqichlaridan boshlangan.

Umumta'lim va o'rta maxsus maktablarni eng dolzarb, murakkab va muhim muammolaridan biri o'quvchilarning bilim va malakalarini tekshirishdir. XX-asrning 90-yillarigacha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishni og'zaki va yozma usuli keng tarqalgan edi. Mazkur usullarning asosiy kamchiligi bilim va malakalarga baho qo'yishdagi subektivlikdir. Har bir imtihon oluvchi bir xil ishga turli yondoshib, turlicha baho qo'yish mumkin. eng muhimi bu usulda aniq bir muvozanatning sust ishlanganligidir.

Shu munosabat bilan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston Respublikasi Oliy o'quv yurtlarining kunduzgi bo'limlariga qabul tizimini takomillashtirish haqida» farmoniga binoan, hamda 1992 yilgi Oliy o'quv yurtlariga test bo'yicha qabulning ijobiy natijalarini hisobga olib, Vazirlar mahkamasi O'zbekistondagi barcha o'quv yurtlari qabulini test usulida o'tkazish haqida qaror qabul qildi.

O'zbekistonda geografiya fani bo'yicha test topshiriqlari tuzib nashr qilina boshladi. Bu sohada X.Vaxobov, P.G'ulomov, R.Qurboniyozov, A.Soatov, A.Qayumov va boshqalar tomonidan katta ishlar amalga ogshirildi. 1994 yildan 2002 yilgacha Davlat test markazi tomonidan test topshiriqlari to'plamlari «Axbarotnoma» shaklida nashr qilindi.

Test inglizcha «Test» so'zidan olingan bo'lib, topshirish, sinash, nazorat qilish ma'nolarini anglatadi (BSE, 42 t, 1956 g). dastlab testlar psixologiya fanida kishining fikrlash qobiliyati, alohida muhim imkoniyatlari, irodasini va boshqa tomonlarni aniqlashda qo'llaniladigan bir qolipdagi topshiriqlardan iborat bo'lgan (so'zli yoki rasmi shaklda).

Maktablarda testlar (N.Grayvz, 1979) dastlab asrimizning 20-yillaridan boshlab AQSHda qo'llanila boshlangan, bu paytgacha AQSH va Buyuk Britaniyada imtihonlar asosan yozma shaklda o'tkazilar edi. XX-asr boshlarida AQSHda yozma imtihonlar qattiq tanqid ostiga olina boshlandi, natijada bilim va malakalarni tekshirish bo'yicha turli tajribalar sinab ko'ri-la boshlandi. Chunki AQSHda o'quv jarayonini rejalashtirish bo'yicha maktablar juda katta xuquqa ega edilar, natijada o'quvchilarning umumiy ta'lim darajalari turlicha bo'lgan. 1920 yildan boshlab Nyu-York shtatining maorif bo'limi aniq (obyektlar) testlar bo'yicha imtihon olish tajribasini boshladilar va 30-yillardan boshlab bunday usul AQSHning hamma maktablarida qo'llanila boshlandi. AQSHning Shimoliy – Sharqiy shtatlarining oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlari bo'yicha kengash ham universitetlarga rejaga solish maqsadida 30-yillarda testlar tuzishga kirishdi. Natijada testlar tuzish bo'yicha kooperativ xizmati tashkil qilindi, uning asosiy vazifasi, AQSHning maktab va kollejlarda o'quvchilar o'zlashtirishini ko'rsatilgan talablar asosida aniq baholash mezonlari bilan ta'minlash edi. 1948 yilda Ushbu kooperativ xizmat ta'lim testlari xizmatiga aylantirildi. Imtihonlar bo'yicha kengash test xizmatlarining ma'lumotlarini kollej va univesitetlarga kiruvchilarning bilimini tekshirishda ishlata boshladi.

Test bo'yicha bilim va malakalarni tekshirish quyidagilarni o'z ichiga oladi: a) fikrlash va matematik qobiliyatni aniqlashga mo'ljallangan testlar (ko'p javobli savollardan tuzilgan, imtihon 3-soat davom etadi); b) yakuniy test, asosan ingliz tili, ijtimoiy fanlar, matematika, chet tillari va tarix bo'yicha bilimlarni tekshiradi, kiruvchilardan 3-ta predmet bo'yicha testdan o'tish talab qilinadi (har bir predmet

bo'yicha imtihon 1-soat davom etadi, hammasi ket-ma ket bo'ladi). Barcha testlar (ingliz tilidan tashqari) ko'p savolli toshiriqlar iborat. Buyuk Britaniyada testlar boshlang'ich maktablarning bitiruvchi sinflarida qobiliyatli o'quvchilarni o'rta maktablarga taqsimlash maqsadida o'tkaziladi. Imtihon topshir o'quvlaridan to'g'ri javobni aniqlash talab qilinadi va har bir to'g'ri javob uchun bir ball qo'yiladi. Baholar aniq bo'lgani uchun imtihon oluvchilarning subektiv qarashlari yo'q bo'ladi.

Sobiq ittifoqda bilim va malakalarni test orqali tekshirish noilmiy deb qaralib, VKP (b)ning 1936 yil 4-iyulda chiqqan «Xalq maorifi komisarligi tizimidagi pedagogik noto'g'ri talqinlar haqida» nomli qarorida qattiq tanqid ostiga olindi va man qilindi. 1970 yildan boshlab test usuli maktablarda yana asta sekin tajriba sifatida olimlar va ilg'or o'qituvchilar tomonidan qo'llanila boshlandi.

Geografiya sohasida mazkur ishlar T.P.Gerasimova, M.K.Kovalevskaya, V.A.Korinskaya, L.M. Teltevskaya va boshqalar tomonidan amalga oshirildi.

Hozirgi paytda jahonda testlarning juda ko'p turlari mavjud, ulardan eng asosiylari, quyidagilar (G'ulomov, Vaxobov, Qurboniyozov, 1993):

1.Ko'p javobli testlar. Bunday testlar juda keng tarqalgan. O'zbekistonda ham hozir asosan shunday testlar qo'llanilmoqda. Maskur testlarda bitta savolga uchtdan beshtagacha javob bo'ladi, imtihon topshiruvchi to'g'ri javobni aniqlab belgilashi lozim masalan,:

Ikki materik, ikki qit'a, ikki okean, ikki dengiz, ikki yarim orol va ikki davlatni ajratib turuvchi bo'g'izni aniqlang.

A.Bosfor

V.Gibraltar

S.Dreyk

D.Torres

E. Bering

2. "To'g'ri- noto'g'ri" (alternativ testlar) testlar. Ushbu turdagi testlar "to'g'ri" va "noto'g'ri" xilidagi savollardan iborat iborat bo'ladi. Bunda imtihon topshiruvchi topshiriqqa binoan to'g'ri yoki noto'g'ri javoblarni aniqlash kerak. Masalan, Yevropaga kirmaydigan davlatlarni tagiga chizing.

Ispaniya, Kuba, Fransiya, Lixtenshteyn, Shri Lanka, Chexiya, Surinam, Barbados.

Yoki quyidagi to'g'ri yozilgan nomlarni tagiga chizing.

Andijon, Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo, Namangan, Jizzax viloyatlari Farg'ona vodiysida joylashgan.

3. Uyg'unlashgan savolli testlar. Bunday testlarda berilgan savollar yoki nomlar yoniga ularga mos bo'lgan tayyor javoblarni yozib qo'yish talab qilinadi. Masalan,

Toshkent viloyatida joylashgan shaharlar yoniga, ular uchun hos bo'lgan sanoat tarmog'ini yozing.

Yoqilg'i – energitika sanoati, rangli metallurgiya, oziq-ovqat, ximya, qurilish mahsulotlari ishlab chiqarish sanoati.

Yangiyo'l-

Chirchiq-

Ohangaron-

8. **Didaktik testlar** yoki ko'p savolli va javobli testlar. Bu turdagi testlarda avval javoblar ro'yxati beriladi, keyin savollar beriladi, imtihon topshiruvchidan tayyor javoblardan moslarini topish talab qilinadi.

Misol. Javoblar.

Ptolemey

Beruniy

Kolumb

Magellan

Eratosfen

Savollar: 1. Amerika qit'asiga kim boshchiligidagi ekspeditsiya birinchi bo'lib borgan?

2. «Geografika» degan kitobni kim yozgan?

3. Haritalarni daraja to'ri bilan tuzishni kim birinchi bo'lib taklif qilgan?

4. Globusni birinchi bo'lib kim yasagan?

5. Kemada kim birincha sayoxat qilgan?

Test savollari va javoblarini tuzishning eng muhim tomonlaridan biri uning vazifasini maqsadlarini va kimlarga mo'ljallangan hamda nimalar asosida tuzishni aniqlab olishdir.

Testlar vazifasiga ko'ra kundalik, oraliq va yakuniy testlarga hamda oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda qo'llaniladigan umumiy yoki maxsus testlarga bo'linadi. Har bir yirik mavzu o'tib bo'lingandan so'ng o'tkaziladigan testlarning maqsadi, o'quvchilar va talabalarning mazkur mavzu bo'yicha bilimlarini qay darajada bilib olganliklarini aniqlashdir (kundalik nazorat). Har bir yirik bo'lim o'tib bo'lingandan keyin o'tkaziladigan testlar oraliq yoki chegaraviy nazoratni tashkil qiladi. Yakuniy test butun kurs o'tib bo'lingandan keyin sinov yoki imtihon tarzida o'tkaziladigan va o'quvchilar hamda talabalar egallagan bilim, malakalar ball bilan aniqlanadi. Oliy o'quv yurtlariga qabul qilishda ishlatiladigan testlar tegishli sohalar bo'yicha mutaxassislar tomonidan tuziladi.

Testlarning maqsadi o'quvchilar va talabalarning olgan bilim va malakalarini, fikrlash qobiliyatini, qaysi fanga yoki sohaga moyilligini aniqlashdan iboratdir. Har bir sinfda, har bir kursda turli xil murakkablikdagi bilim va malakalar tekshiriladi. Boshlang'ich tabiiy geografiya kursida test savollari va javoblari asosan quyidagi yo'nalishlar bo'yicha o'quvchilar bilim va malakalarini tekshirishga mo'ljallanadi: topografik va kartografik bilim va malakalar, tasavvurlar (Yerning qobiqlari, tuzilishi, o'lchamlari, tabiat uyg'unliklari va h.k.); o'z yashash joyining geografik xususiyatlari haqida bilimlar va dunyo aholisi haqidagi bilimlar.

Materiklar va okeanlar geografiyasi kursi bo'yicha test savollari va javoblari ikki yo'nalishda tuzilishi mumkin:

- umumiy tushunchalar bo'yicha testlar quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuzilishi kerak: tabiat tarkiblari haqida umumiy tushunchalar tizimi bo'yicha bilimlar; umumiy geografik qonunlar haqidagi bilimlar;

- yakka tushunchalar bo'yicha testlar har bir materik va okeanlar haqida quyidagi bilimlarni tekshirish uchun tuziladi; materik va okeanlarning geografik joylarini; tabiat tarkibining asosiy xususiyatlari, yirik geografik borliqlar

(obyektlar) ning joylashishi; tabiat uyg'unliklari (birliklari) ning joylashishi: har bir materikning aholisi va yillik davlatlari.

Iqtisodiy geografiya kursi bo'yicha test savollariga javoblari quyidagi bilim va malakalarni tekshirish uchun tuzilishi kerak:

- umumiy iqtisodiy geografik tushunchalar haqida bilimlar;
- tarmoqlar geografiyasi haqida bilimlar;
- alohida davlatlar, iqtisodiy zonalar, hududlar viloyatlar iqtisodiy geografiyasi haqida bilimlar;

Test savollari va javoblarini qanday ma'lumotlar vositasida tuzish kerak, bu ham eng muhim masalalardan biri bo'lib hisoblanadi. Test tuzayotganda doimo bitta qoidani esdan chiqarmaslik kerak, u ham bo'lsa test savollari va javoblarini dastur doirasida bo'lishi qoidasidir. Agar test savollari va javoblari dastur doirasiga kirmasa, o'quvchilar yoki talabalar savollarga noto'g'ri javob berishi mumkin. Har bir kurs va uning qoidalari bo'yicha tuzilgan testlar ham shu kurs yoki qism doirasidagi bilimlar asosida tuzilishi kerak. Test savollari va javoblari quyidagi ma'lumotlar asosida tuziladi:

- tegishli darslik matni asosida;
- darslikdagi haritalar, rasmlar, chizmalar va jadvallar vositasida;
- tegishli sinflar va kurslar uchun chiqarilgan atlaslar va haritalar asosida;
- tegishli kurslar uchun chiqarilgan metodik qo'llanma, ko'rsatma va yo'riqnomalar asosida;

- fakultativ mashg'ulotlar bo'yicha darslik va qo'llanmalar asosida geografiya ma'lumotlar test savollari va javoblari tuzish darajasiga qarab quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- test savollari va javoblari oson tuziladigan ma'lumotlar ;
- test savollari va javoblari qiyin tuziladigan ma'lumotlar;
- test savollari va javoblari tuzib bo'lmaydigan yoki juda qiyin tuziladigan ma'lumotlar. Masalan, ayrim tushuncha va ta'riflar, jarayonning tavsifi kabi masalalar.

Testlar qamroviga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Kursning ayrim mavzulariga, bo'limlariga tuzilgan testlar masalaning mohiyatini chuqur ochib beradi, mavzular juda chuqur va aniq yoritiladi. Yakuniy testlar esa asosan umumiy qonuniyatlar va xususiyatlarni ochib berishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Testlar o'quvchilar bilmini tekshirishda va baholashda har qanday subyektiv shart – sharoitlarga qaramasdan bahoning obyektiv bo'lishini ta'minlaydi.

Ko'p javobli testlar tuzilayotganda quyidagi qoidalarga amal qilish lozim:

- Javoblar eng kamida 3 ta bo'lishi kerak, javoblar qancha ko'p bo'lsa, tasodifiy baholar soni shuncha kam bo'ladi, odatda hozirgi paytda beshta javobli testlar keng tarqalgan;

- Noto'g'ri javoblar ham haqiqatga yaqinroq bo'lishi kerak;

Testdagi har bir savol va unga berilgan javoblar o'quvchi va talabar chuqur o'ylashga, tafakkur qilishga majbur qilish kerak. Talabalar bilimini va malakasini tekshirishda test usulini qo'llashni quyidagi afzalliklari bor:

Test usulida o'tkazilgan imtihonda o'rganilgan hamma masalalarni talabalar qanday o'zlashtirganligini bira to'la aniqlash mumkin. Oddiy imtihonda buni iloji yo'q.

- talabalar yoki ko'pchilik talabalar qaysi mavzularni to'liq o'zlashtirgan, qaysilarni kam o'zlashtirgan, qaysi masalalarni qisman o'zlashtirgan, qaysilarini kam o'zlashtirgan yoki butunlay bilib olmaganligini aniqlash mumkin:

- barcha talabalar bilimni qisqa vaqt ichida tekshirib olish mumkin.;
- talabalar bilimni obyektiv baholash mumkin..

Test usulini qo'llashning qiyinchiliklari va noqulayliklari quyidagilardan iborat:

- test savollari va javoblarini tuzish juda qiyin va katta ma'suliyatni talab qiladi;

- talabalar bilan bevosita muloqotda bo'linmaydi;

- talabani ilmiy va og'zaki nutqini o'stirishga yordam bermaydi;

- an'anaviy imtihon va sinovlarda talabalar bilmagan narsalarni bilib olishadi, ya'ni imtihon va sinov bilim berish usullaridan biri ekanligi test usulida bo'lmaydi;

- talabalar 40-50 ta savolning qaysi biriga to'g'ri va qaysi biriga noto'g'ri javob berganliklarini ham bilmaydilar.

Shuning uchun testga talabalar bilimni tekshirish usullaridan biri sifatida qarash lozim. Lekin oliy o'quv yurtlariga qabul imtihonini test usulida o'tkazish eng maqul usul. Chunki bunda sub'ektivlikka o'rin qolmaydi. Test usuli EXM yordamida amalga oshirilishi kerak. Javoblarga qo'yladigan ballarni ham mashina xisoblashi kerak. .

Joriy testda muayyan mazmuni o'quvchilar yoki talabalar qanday o'zlashtirganini nazorat qilinadi, shuning uchun savollar maydaroq va chuqurroq bo'ladi. Oraliq testda savollar kengroq bo'ladi. Yakuniy testlar butun o'quv kursi materialini o'z ichiga oladi.

14.2. Didaktik o'yinlar texnologiyasi

Geografiya ta'limida didaktik o'yinlar texnologiyasi o'quvchilarni bilim faoliyatini jadallashtirishni asosiy usullaridan biri sifatida ilgari qo'llanib kelinadi. O'quvchilarga geografik o'yinlar orqali bilim berish didaktik o'yinli darslar deb ataladi.

Geografik o'yinlarning asosiy xususiyatlari qo'yidagilardan iborat.

1. Geografik o'yinlar bilan dars o'tilganda o'quvchilarda rivojlantiruvchi faoliyat vujudga keladi. Bunda o'yinda ishtirok etayotgan o'quvchilar rollarini, vazifalarini erkin tanlashadi. Masalan, ekspeditsiya o'yinlarida kema darg'asi, boshqaruvchi, kuzatuvchi, kartograflar, dengizchilar va boshqa rollar.

2. Geografik o'yinlar bilan shug'ullanish jarayonida ijodiy muhitni va munozarali vazifalarni vujudga kelishi. O'quvchilar geografik o'yin davomida aniq bir rollar va vazifalarni bajarish jarayonida ijodiy ishlar bilan mashg'ul bo'ladi, ma'lum bir muammoli vaziyat vujudga kelsa ularni hamkorlikda yechishadi.

Geografik o'yinlar darsini mavzusi va o'tkaziladigan muddatini o'qituvchi oldindan belgilaydi. O'yinga tayyorgarlik davomida o'qituvchi geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishini aniqlab oladi. Geografik o'yinlarning tarkibiy tuzilishiga quyidagilardan kiradi: o'yining maqsadi va loyihasini ishlab chiqish; o'yinda ishtirok etadigan personajlarni (rollarni) aniqlash; o'yinda ko'zda tutilgan

personajlarni vazifalarini ishlab chiqish; ma'lum bir personajlar bajaradigan vazifalarni metodini ishlab chiqish yoki tanlash; geografik o'yinda ishtirok etadigan personajlar o'rtasidagi munosabatlarni ishlab chiqish.

Geografik o'yinlar individual, guruhli va ommaviy turlarga bo'linadi. Ularning barchasi ma'lum bir o'quv sharoitlarida qo'llaniladi. Geografik o'yinlar syujetli-rolli, ijodiy, ishbilarmonlik, konferentsiya va boshqa turlarga bo'linadi. Syujetli-rolli o'yinlar tabiiy va ijtimoiy- iqtisodiy borliq voqea va hodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga yo'naltirilgan bo'ladi.

Ijodiy o'yinlar o'quvchilarni avval olgan bilimlariga asoslanib ma'lum bir muammoli geografik masalani didaktik o'yin orqali yechishga mo'ljallangan bo'ladi.

Ishbilarmonlik yoki biznes o'yini iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida ko'proq qo'llaniladi.

Bunday iqtisodiy, ijtimoiy va geografik muammolar geografik o'yinlar yordamida hal qilinadi.

Geografiya fanida qo'llaniladigan didaktik o'yinlarni ikkita katta guruhga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografik o'yinlar va ijtimoiy-iqtisodiy geografik o'yinlar.

14.2.1. Tabiiy geografik o'yinlar

Didaktik o'yinlar texnologiyasi tabiiy geografik bilimlarni o'rganishni va o'zlatirishni faollashtiradi. Mazkur didaktik o'yinlarni sinflar bo'yicha ham aniq bir mavzular bo'yicha ishlab chiqish mumkin, sinflar bo'yicha quyidagi predmetlar uchun ishlab chiqish mumkin: tabiiy geografiya boshlang'ich kursi (5-sinf); materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi (6-sinf); O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi (7-sinf). Tabiiy geografiya darslarida qo'yidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

-geografik tadqiqotlar tarixi. Fanning rivojlanish tarixi, hududlarni va ayrim muammolarni o'rganish tarixi;

- plan va harita, shartli belgilar, andozalar, gorizontallar, geografik kordinatalar, mashstab va h.k.;

- litosfera: yerning ichki tuzilishi; yer po'sti; tog' jinslari; relyef va uning turlari, ayrim hududlar relyefi;

- gidrosfera va uning tarkibiy qismlari. Dunyo okeani. Quruqlik suvlari, yer osti va yer usti suvlari. Materiklar va ayrim hududlar ichki suvlari;

- atmosfera, uning tuzilishi, tarkibi, havo massalari. Ob-havo va iqlim. Iqlim hosil qiluvchi omillar. Iqlim mintaqalari. Siklonlar, yog'inlar. Materiklar va ayrim hududlar iqlimi;

-biosfera. Materiklar ayrim hududlarining tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi.

Yuqorida keltirilgan tabiat tarkiblarining har biri bo'yicha juda ko'p didaktik o'yinlar ishlab chiqish mumkin.

Individual didaktik o'yinni quyidagicha tuzishimiz mumkin.

1. Ekvator bo'yicha Atlantika okeannining kengligi 60^0 bo'lsa, yerning harakat tezigidagi uchayotgan kosmik kema uni necha soatda bir qirg'og'dan

ikkinchi qirg'og'iga yetib boradi. Mazkur o'yinni yechish uchun o'quvchi quyidagilarni bilishi lozim. Yerning burchak tezligini, ekvatorda 1^0 yoyning uzunligini. Yerning burchak tezligi soatiga 15^0 ya'ni yer bir soatda 15^0 masofani bosib o'tadi. Demak kosmik kema yer tezligida uchayotgan bo'lsa Atlantika okeanining kengligi $60^0:15=4$ soatda yetib boradi. Ekvator bo'ylab 1^0 yoyning uzunligi $111,0 \text{ km}^2$ teng unda ekvator bo'yicha Atlantika okeanining kengligi $60 \times 111,1 \text{ km}^2=6666 \text{ km}$.

Yoki bo'lmasa koordinata to'ri bo'yicha quyidagicha individual o'yinni ishlab chiqish mumkin: Sharqiy yarimsharning 105^0 meridiani g'arbiy yarim sharning qaysi meridianiga to'g'ri keladi. Buning uchun o'quvchi quyidagi bilimlarga ega bo'lishi lozim: har bir yarim sharning va yer sharining necha gradusga teng ekanligini. Shundan so'ng mazkur o'yin quyidagicha yechiladi: $180^0-105^0=75^0$ demak Sharqiy yarim sharning 105^0 meridiani g'arbiy yarim sharning 75^0 meridianiga to'g'ri ekan.

7-sinfda "O'rta Osiyo foydali qazilmalari" mavzusida guruhli o'yinni tashkil qilish mumkin. O'rta Osiyo yozuvsiz haritasi shunday bo'laklarga ajratiladiki uning har bir bo'lagida ma'lum bir foydali qazilma albatta bo'lsin. Bo'laklarga mos qilib kartochkalar kesiladi uning har biriga foydali qazilma koni bor joy nomi yozib chiqiladi. Masalan, Angren, Polvon tosh, Boysun.

Boshqaruvchi kartochkalarni yig'ib olib yozuvsiz haritalarni o'yin ishtirokchilariga tarqatadi. O'yin boshqaruvchi joy nomlari yozilgan kartochkalarni bittadan olib o'qiydi va ishtirokchilardan kimni qo'l ko'tarishini kuzatadi qo'l ko'targan o'quvchiga kartochkani beradi. Mazkur kartochka yozuvsiz haritaning kerakli joyiga qo'yilishi lozim. Qachon o'yin ishtirokchilaridan biri yozuvsiz xaritalarni kerakli kartochkalar bilan to'ldirib bo'lgandan so'ng o'yin tugaydi va u o'quvchi g'olib hisoblanadi.

Ommaviy geografik o'yinlar 2-3 ta parallel sinflar bilan o'tkazilishi mumkin. Ommaviy o'yinlar odatda chorak oxirida yoki o'quv yili oxirida, bayramlarda, maktab olimpiadalarida o'tkazilishi mumkin.

14.2.2. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida didaktik o'yinlar o'tkazish texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslari VIII- IX sinflarda o'rganiladi. Mazkur kurslarda quyidagi mavzular bo'yicha didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin:

- tabiiy resurslar geografiyasi va ulardan foydalanish;
- siyosiy harita va uning shakillanish bosqichlari. Davlatlar va ularning turlari;
- aholi geografiyasi, ko'payishi, tarkibi, shahar va qishloq aholisi, urbanizatsiya darajasi, ko'chib yurishi;
- ilmiy texnik inqilob va uning ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta'siri. Sanoatini industrial orti rivojlanishi;
- mehnatni xalqaro geografik taqsimoti. Xalqaro ixtisoslashuv, mintaqaviy va tarmoq ixtisoslashuvi;
- sanoat va uning tarmoqlari. Materiklar va alohida davlatlar sanoati;

- qishloq xo'jaligi va uning tarmoqlari. Materikklar va alohida davlatlar qishloq xo'jaligi;

- transport va xalqaro iqtisodiy aloqalar;

- mintaqalar va davlatlar iqtisodiy geografiyasi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha individual va guruhli didaktik o'yinlarni ishlab chiqish mumkin.

1. Afrika materigi siyosiy haritasidagi davlatlarni chegarasi bo'yicha qirqib olib, ularni joylashtirish bo'yicha o'yin tashkil qilinadi. Bunda 2-3 ta o'quvchi navbat bilan davlatlarni joy-joyiga to'g'ri qo'yib chiqadi. Kim qisqa vaqtda mazkur ishni bajarsa o'sha g'olib hisoblanadi. Bunda o'quvchilarni siyosiy harita va davlatlarni geografik joylanishi haqidagi bilimlari tekshiriladi.

2. Maydoni 1 mln. km² ortiq bo'lgan davlatlar soni qaysi materikda ko'p ekanligini aniqlang.

3. Sharqdan-g'arbga, shimoldan-janubga geografik o'yini.

O'qituvchi yoki o'yin boshqaruvchisi sinf o'quvchilariga besh va undan ortiq davlat nomi yozilgan kartochkalar tarqatadi. O'yin ishtirokchilariga kartochkada yozilgan davlatlarni ma'lum tartibda ya'ni sharqdan g'arbga yoki shimoldan janubga tomon tartib bilan, ma'lum ajratilgan vaqt ichida yozib chiqishlari topshiriladi.

Masalan, kartochkada quyidagi davlatlar yozilgan deylik: Jazoir, Chad, Markaziy Afrika Respublikasi, Liviya, Misr, Saudiya Arabistoni, Marokash, Kongo, Tunis, Efiopiya.

Agar sharqdan g'arbga ma'lum tartibda davlatlarning nomini yozish talab etilsa – Saudiya Arabistoni, Misr, Liviya, Tunis, Jazoir, Marokash tartibida yoziladi.

Agar shimoldan janubga tomon yozish talab etilsa quyidagi tartibda Latviya, Chad, Markaziy Afrika Respublikasi, Kongo.

Shunga o'xshash geografik o'yinlarni har bir davlat iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi bo'yicha ham ishlab chiqish mumkin.

O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi va uning tarmoqlari bo'yicha qator didaktik o'yinlar ishlab chiqib, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirish mumkin.

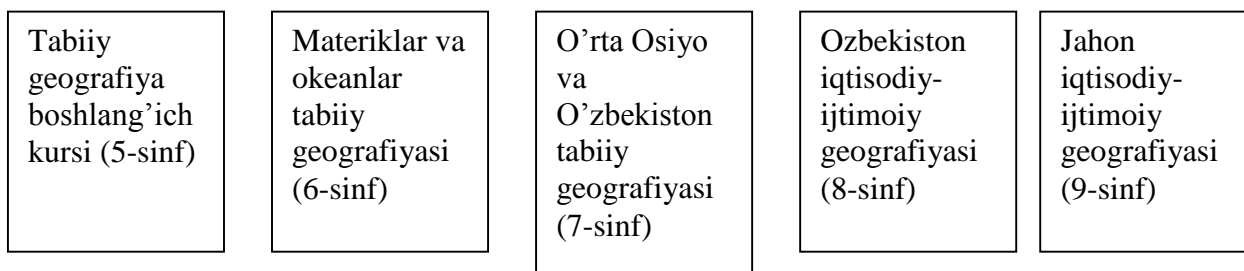
14.3. Modulli ta'lim texnologiyasi

Umumta'lim maktablarida geografiya predmetlari oddiydan murakablikka tomon bir – birini to'ldiradigan holda joylashtirigan.

Har bir geografiya predmetida bir- biri bilan bog'langan voqea va hodisalar xususiyatlari va qonuniyatlari ochib berilgan.

Shuning uchun bir-biri bilan bog'liq bo'lgan borliq, voqea va hodisalar haqidagi bilimlar tizimiga geografik modullar deb ataladi. Har bir modul yanada mayda modullarga bo'linib ketadi. Agar umumta'lim maktablarida geografiya predmetlarini bitta katta modul deb qaraydigan bo'lsak har bir sinf geografiyasi alohida modul deb qaralishi mumkin. (2- rasm.)

Geografiya ta'limi
modullari

1-modul 2-modul 3-modul 4-modul 5-modul

2- rasm . Geografiya ta'limining yirik modullari

Yirik modullarni yanada kichikroq modullarga bo'lish mumkin. Bunda har bir sinf geografiya dasturi mazmunidan kelib chiqqan holda modullarga bo'linadi.

Mazkur xolni beshinchi sinf geografiya predmeti misolida ko'rib chiqamiz.

5- sinfda o'rganiladigan "Tabiiy geografiya boshlang'ich kursu" predmetini 5 ta modulga bo'lishimiz mumkin.

1-modul. Kirish. ya'ni geografiya fanini predmeti, tarmoqlari, rivojlanish tarixi. Mazkur modulni yanada maydoni modullarga bo'lib yuboramiz.

1.1-modul. Geografiya fani nimani o'rganadi va u qanday tarmoqlarga bo'linadi. Demak bu yerda geografiya fani haqida umumiy tasavvur va bilimlar beriladi. Shundan so'ng geografiya fanini ikkita yirik tarmoqqa ya'ni tabiatni va tabiiy sharoitni o'rganadigan tabiiy geografiyaga aholini va uning xo'jalik faoliyatini o'rganadigan iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaga bo'linishi haqida o'quvchilarga bilimlar beriladi.

1.2-modul. Geografik bilimlarning rivojlanishi. Mazkur modulni tushuntirish qadimgi Yunoniston geografiya maktabi vakillari Aristotel, Ptolomey, Strabon geografiyasidan boshlanadi.

So'ngra O'rta asrlarda sharq, jumladan O'rta Osiyoda geografiya fanini rivojlanishi, buyuk geografik kashfiyotlar, 18-19 asrlarda va XX asrlarda geografiya fanlarining rivojlanishi haqida bilimlar beriladi.

1.3 - modul. Zamonaviy geografiya. Hozirgi davrda geografiya fanining asosiy vazifalari haqida bilimlar beriladi.

Ikkinchi yirik modul plan mavzusiga bog'ishlanadi.

2- modul. Plan. Mazkur modul quyidagi kichik modullarga bo'linadi.

2.1 - modul. Joy plani haqida tushuncha. Rasm, aerosurat, kosmosurat va plan. Ularning bir- biridan farqi.

2.2- modul. Masshtab. Sonli, chiziqli va so'zli, bir masshtabni ikkinchi masshtabga o'tkazish. Masalan so'zli mashtabni sonli yoki chiziqli mashtabda ifodalash. Masshtab bilan mashqlarni amalga oshirish.

2.3-modul. Shartli belgilar, ularning turlari. Masshtabli va masshtsiz shartli belgilar.

2.4- modul. Azimut. Ufq tomonlari. Kompas va u bilan ishlash.

2.5 – modul. Mutloq va nisbiy balandlik. Joyda masofani aniqlash. Gorizontal va ular bilan ishlash.

2.6- modul. Plan olish. Qutbiy va yo'nalish bo'yicha plan olish.

3 – modul. Geografik haritalar.

3.1- modul. Haritalar haqida tushuncha. Globus. Dunyo haritasi. Yarim sharlar xaritasi. O'zbekiston haritalari. Yozuvsiz haritalar. Atlaslar.

3.2- modul. Daraja to'ri. Ekvator, meridian, parallellar. Qutblar.

3.3- modul. Geografik kordinatalar. Geografik uzunlik. Geografik kenglik. Geografik kordinatalarni aniqlash.

Qolgan modullar ham xuddi shu tartibda tuzib chiqiladi (14 modul Yer Quyosh tizimida: 5 –modul – Yer qobiqlari. Yer qobiqlari o'z navbatida 7- ta kichik modulga bo'linadi.)

Modulli texnologiya bilan dars o'tilganda bilimlar bosqichma-bosqich beriladi va o'zlashtiriladi. Mazkur texnologiya o'qituvchi uchun ham juda qulay. 6-sinfda o'rganiladigan “Materiklar va okeanlar” tabiiy geografiya kursini 10 ta yirik modulga bo'lishimiz mumkin:

1.Kirish; 2.Geografik qobiq; 3.Dunyo okeani; 4.Afrika; 5.Avstraliya va Okeaniya; 6.Antarktida; 7. Janubiy Amerika; 8. Shimoliy Amerika; 9.Evrosiyo; 10. Dunyo aholisi va siyosiy haritasi. Mazkur ajratilgan modullarni yanada maydaroq modullarga bo'lish mumkin. Masalan, geografik qobiq modulini quyidagi kichik modullarga bo'lish mumkin: 2.1. Geografik qobiqning xususiyatlari. 2.2. Geografik qobiqning bo'ylama (vertikal) tuzilishi. 2.3 Geografik qobiqning yuzlama (gorizontal) tuzilishi.

14.4. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasi XX-asrning oxirlarida AQSH olimlari tomonidan ishlab chiqilgan, so'ngra Yevropa davlatlarida qo'llanila boshlangan. O'zbekistonda mazkur usul geografiya ta'limi uchun J.O.Tolipova va A.T.G'ofurovlar (2002) tomonidan qo'llangan va uning ilmiy metodik asoslari ishlab chiqilgan.

Hamkorlikda o'qitish texnologiyasining asosiy g'oyasi birgalikda yangi bilimlarni o'rganish va topshiriqlarni bajarish xisoblanadi. Mazkur usulni bir necha variantlari mavjud. Ulardan keng tarqalgani quyidagilardir: a)kichik guruhlarda ijodiy izlanishlarni tashkil qilish metodi; b) hamkorlikda o'qitishni “arra” usuli; v)kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish; “Birgalikda o'qiyimiz” metodi; guruhda o'qitish (Tolipova, G'ofurov, 2002)

Kichik guruhlarda ijodiy izlanishni tashkil etish usuli 1976 yil Sh.Sharon (Isroil) tomonidan ishlab chiqarilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- 6 kishidan iborat o'quvchilar ijodiy guruhi tuziladi;
- darsda o'rganiladigan mavzu yanada kichik modullarga (qismlarga) ajratiladi;
- so'ngra modullar (qismlar) o'quvchilar o'rtasida taqsimlanadi;
- har bir o'quvchi o'ziga taqsimlangan modulni bajaradi;

- modulni topshiriqlari bajarib bo'lingandan so'ng munozara o'tkaziladi, so'ngra guruh tomonidan ma'ruza tayyorlanadi;

- guruh a'zolari tayyorlagan ma'ruzani sinfda himoya qilishadi.

Masalan, Afrika iqlimini o'rganish 6 kishilik guruhga topshirildi deb faraz qilsak, uni quyidagi 6 ta modulga (qismga) bo'lamiz:

1 modul-Afrika iqlimini shakllanish omillarini o'rganish.

2 modul- Afrikani qish faslidagi iqlimini asosiy xususiyatlarini ochib berish.

3 modul-Afrikani yoz faslidagi iqlimini asosiy hususiyatlarini ochib berish

4 modul-Afrika materigida yog'inlar taqsimotini asoslab berish

5 modul-Afrika materigidagi shamollarni asosiy turlari va yo'nalishlarini aniqlash

6 modul- Afrika iqlim mintaqalarini tavsifini tuzish

Mazkur topshiriqlar (modullar)bajarilgandan so'ng guruh talabalari tomonidan Afrika iqlimi haqida ma'ruza tayyorlanadi va sinf o'quvchilari oldida ximoya qilinadi.

Hamkorlikda o'qitishni "arra" yoki "zig-zag" usuli 1978 yilda E.Aronson tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur metod bilan dars o'tish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

- 6-8 ta o'quvchidan iborat kichik guruh tashkil qilinadi;

- bunda ham darsda o'rganiladigan mavzu ma'lum bir mantiqiy modullarga bo'linadi;

- har bir modul bo'yicha o'quvchilar bajarishi lozim bo'lgan topshiriqlar tizimi tuziladi;

- ma'lum bir o'quvchilar guruhi bitta topshiriqni bajaradi va mazkur topshiriq bo'yicha mutaxassisga aylanadi;

- guruhlar qayta tashkil etiladi va har bir guruhda ma'lum bir topshiriq bo'yicha mutaxasis albatta qatnashishi zarur;

- har bir topshiriq bo'yicha shakllangan "mutaxasis" o'zi egallagan bilimlarini sinfdoshlariga gapirib beradi.

Kichik guruhlarda hamkorlikda o'qitish usuli 1986 yil R.Slavin tomonidan ishlab chiqilgan. Mazkur metod bilan o'qitish texnologiyasi quyidagi qismlardan iborat:

a) o'qituvchi 4 ta o'quvchidan iborat kichik guruhlar tuzadi;

b) o'qituvchi ma'lum mavzu bo'yicha o'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil etadi;

v) topshiriq 4 qismga bo'linib, har bir topshiriqni bittadan o'quvchi bajaradi;

g) har bir o'quvchi bajargan topshirig'ini guruhdoshiga tushuntiradi;

d) har bir guruh topshiriq yuzasidan xulosa tayyorlaydi;

e) o'qituvchi har bir guruh xulosasini tinglaydi va ular bilimini baholaydi.

Masalan, O'zbekistonni ma'lum bir tabiiy geografik o'lkasini tabiatini o'rganishda, sinf o'quvchilarini 4 kishidan iborat kichik-kichik guruhlariga bo'lib quyidagi topshiriqni berish mumkin (Farg'ona vodiysi misolida):

1-guruh. Farg'ona vodiysining geografik joylashishi va chegaralari hamda tekshirish tarixi.

2-guruh. Farg'ona vodiysining geologik tuzilishi, relyefi va foydali qazilmalari;

3-guruh. Farg'ona vodiysining iqlimi;

4-guruh. Farg'ona vodiysining ichki suvlari;

5-guruh. Farg'ona vodiysining tuproqlari, o'simligi va hayvonot dunyosi.

Guruhli usulda o'qitish texnologiyasida sinf ikkita guruhga bo'linadi va ikkala guruhga bir xil topshiriq beriladi. Masalan, yog'inlar va ularning turlari.

14.5. Interfaol metodlar

Interfaol inglizcha **interakt** so'zidan olingan bo'lib, **inter-** hamkorlikda akt-harakat qilmoq ma'nosini bildiradi.

Ta'limning interfaol metodi XX asrning oxiri va XXI asrning boshlaridan pedagogik adabiyotlarda keng ishlatilmoqda va ta'lim sohasida foydalanilmoqda. Uning asosiy maqsadi yagona bo'lib, o'quvchilarni mustaqil bilim olishga qiziqtirish, o'z ustida ko'proq ishlash, qo'shimcha adabiyotlarni o'qish, zamon bilan hamnafas ta'lim-tarbiyaga, mustaqil fikr yurita oladigan komil insonni voyaga yetkazishga hizmat qiladi.

Interfaol o'qitishning asosiy mohiyati – o'qitish jarayonida barcha o'quvchilar bilish jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi, ular muhokama etilayotgan muammolarni, voqea va hodisalarning rivojini tushunadi, muammoli vaziyatlarni anglaydi, uni hal etish yo'llarini izlab, eng maqbul variantni tavsiya etadi.

O'quv materialini o'rganish, muammoni hal etish bo'yicha turli variantdagi yechimni tavsiya etishga asoslangan bilish jarayonida o'quvchilarning hamkorligi har bir o'quvchiga, guruh muvaffaqiyati uchun o'z ulushini qo'shishga, ular o'rtasida fikr, axborot va tajriba almashinuviga zamin tayyorlaydi. Ushbu hamkorlik samimiy, qulay ijtimoiy psixologik, o'zaro yordam muhitida sodir bo'lganligi uchun, o'quvchilar nafaqat yangi bilimlarni o'zlashtiradilar, balki o'zining bilish faoliyatlarini rivojlantiradi, uni yuqori darajaga ko'tarib, hamkorlikka kirishishga imkon beradi.

O'qitish jarayonida interfaol usullarni qo'llash jarayonida o'quvchilarning o'zaro muloqotga kirishishini tashkil etish va boshqarishni taqoza etadi, bunda o'quvchilar hamkorlikda izlanib umumiy, shu bilan bir qatorda har bir o'quvchi uchun ahamiyatga molik bo'lgan muammoni hal etishga kirishib ular o'rtasida bir-birini tushunish, hamkorlikda ishlash va hamjihatlik vujudga keladi.

Interfaol usullardan foydalanilgan darslarda bitta o'quvchining ustunlik qilishi, uning o'z fikrini o'tkazishiga yo'l qo'yilmaydi.

Interfaol usullar qo'llanilganida o'quvchilar tanqidiy fikr yuritish, axborot manbalari va vaziyatni tahlil qilish, murakkab muammoli vaziyatlarni hal etish, o'rtoqlarining fikrini tahlil qilib, asoslangan xulosalar chiqarish, munozarada ishtirok etish, boshqa shaxslar bilan muloqotga kirishish ko'nikmalarini egallaydi.

O'qitishning interfaol metodlarining quyidagi xususiyatlari mavjud:

- Insonning muhim hayotiy ehtiyoji bo'lgan muloqot – o'qitish jarayonining barcha bosqichlarida qo'llaniladi.

- O'qitish jarayonida o'quvchilarga o'z kuchi, bilimi, iqtidorini namoyon etishga teng imkoniyatlar beriladi.

- O'quvchilarning kichik guruhlarda hamkorlikda ishlashida ijtimoiy-psixologik jihatdan qulay muhit yaratilib, muloqotda bosqichma-bosqich va samarali ishtirok etishga zamin tayyorlanadi.

- O'quvchilar muloqotda faol ishtirok etishlari uchun faqat eshitishlari shart emas, balki eshitganlarini tahlil qilish, fikr yuritish, fikrlarning asosli va tushunarli bo'lishiga erishish lozimligini anglaydilar.

- O'quvchilar bilan hamkorlikda, kichik guruhlarda ishlashi orqali qo'yilgan vazifalarni talab darajasida bajarish, olingan natijalarni tahlil qilish, ularning to'g'riligini tekshirib ko'rish, taqdim etish va boshqa guruhlar tomonidan e'tirof etishlariga erishishlari lozim.

Interfaollik daraja qancha yuqori bo'lsa, ta'lim berish jarayoni shuncha natijali bo'ladi. Intrafaol metodlar qo'llanilish xususiyatiga ko'ra ikki guruhga ajratiladi: a) grafukli organayzerlar b) og'zaki bayonli.

Grafikli organayzerlar (tashkil etuvchi) – fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etish vositasi. Mazkur metodlarga Venn diagrammasi, klaster, BBB jadvali, Toifalash jadvali, Insert, Baliq skeleti, SWOT tahlili, Nima uchun, Qanday diagrammasi va h.k.larni kiritishimiz mumkin.

BBB JADVALI- Bilaman, Bilishni hohlayman, Bilib oldim. Mavzu, matn, bo'lim bo'yicha izlanuvchilikni olib borish imkonini beradi. Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik guruhlarda jadvalni rasmiylashtiradilar. Mavzu bo'yicha nimalarni bilasiz” va “Nimani bilishni xohlaysiz” degan savollarga javob beradilar (oldindagi ish uchun yo'naltiruvchi asos yaratiladi). Jadvalning 1 va 2 bo'limlarini to'ldiradilar. Ma'ruzani tinglaydilar, mustaqil o'qiydilar. Mustaqil/kichik guruhlarda jadvalning 3 bo'limni to'ldiradilar

B/BX/B jadvali

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

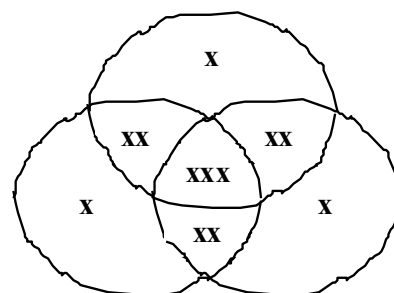
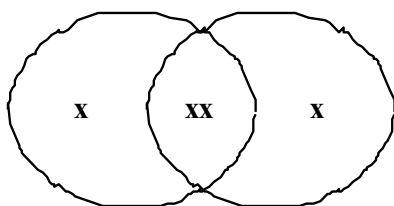
Masalan, AQSH xo'jaligi mavzusini o'tishdan avval ushbu metoddan quyidagicha foydalanish mumkin:

Mavzuga oid asosiy tushunchalar	Bilaman	Bilib oldim	Bilishni hoxlayman
AQShning iqtisodiy geografik o'rning qulayligi va noqulayligi			
AQSH aholisi soni dinamikasida mexanik ko'payishning			
AQShning sanoat mintaqalari			
AQSH importi va eksporti			

VENN diagrammasi - 2 va 3 jihatlarni hamda umumiy tomonlarini solishtirish yoki taqqoslash yoki qarama-qarshi qo'yish uchun qo'llaniladi. Tizimli fikrlash, solishtirish, taqqoslash, tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Diagramma Venna tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik gurhlarda diagramma Vennani tuzadilar va kesishmaydigan joylarni (x) to'ldiradilar. Juftliklarga birlashtiradilar, o'zlarining diagrammalarini taqqoslaydilar va

to'ldiradilar. Doiralarni kesishuvchi joyida, ikki-uch doiralar uchun umumiy bo'lgan, ma'lumotlar ro'yxatini tuzadi.

Venn diagrammasi

“YELPIG’ICH” metodi - bu texnologiya murakkab ko'p tarmoqli, mumkin qadar, muammo xarakteridagi mavzularni o'rganishga qaratilgan. Texnologiyaning mohiyati shundaki, bunda mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha bir yo'la axborot beriladi. Ayni paytda, ularning har biri alohida nuqtalardan muhokama etiladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik, fazilat va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi. Bu interfaol texnologiya tanqidiy, tahliliy, aniq mantiqiy fikrlashni muvaffaqiyatli rivojlantirishga hamda o'z g'oyalari, fikrlarini yozma va og'zaki shaklda ixcham bayon etish, himoya qilishga imkoniyat yaratadi.

“Elpig'ich” texnologiyasi umumiy mavzuning ayrim tarmoqlarini muxokama qiluvchi kichik guruhlarning, har bir qatnashuvchining, guruhning faol ishlashiga qaratilgan. “Elpig'ich” texnologiyasi mavzuni o'rganishning turli bosqichlarida qo'llanishi mumkin:

- boshida: o'z bilimlarini erkin faollashtirish;
- mavzuni o'rganish jarayonida , uning asoslarini chuqur farqlash va anglab yetish;

- yakunlash bosqichida: olingan bilimlarni tartibga solish . “Elpig'ich” texnologiyasi ta'lim berishdan tashqari tarbiyaviy xarakterdagi qator vazifalarni amalga oshirish imkonini beradi.

- jamoa, guruhlarda ishlash mahorati;
- muammolar, vaziyatlarni turli nuqtai nazardan muhokama qilish mahorati;
- Murosali qarorlarni topa olish mahorati;
- o'zgalar fikriga hurmat;
- xushmuamallik;
- ishga ijodiy yondoshish;
- faollik;
- muammoga diqqatning jamlay olish mahorati

Bu texnologiya ham hozirgi kunda juda keng qo'llanilib kelinayotgan texnologiyalardan biri bo'lib, bu texnologiya ya'ni “Elpig'ich” mavzuni kamchilik hamda afzalliklarini ochib berishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyaning yana bir muhim, aytish lozim bo'lgan tomonlaridan biri bu texnologiya o'quvchilarni mavzu yuzasidan xulosa chiqarishga o'rgatadi.

Iqlim			
Farg'ona vodiysi		Mirzacho'l	
Afzalligi	Kamchilik	Afzalligi	Kamchilik
<p>Farg'ona vodiysida iyul oyidagi o'rtacha havo harorati + 26 S + 27 S bo'lib, eng yuqori havo harorati +40 S + 42 S bo'lishi mumkin. O'simliklarni barq urib rivsh davri 220-230 kun, ular uchun foydali harora</p>	<p>Bahor oylaridagi jalalar ba'zan do'lga aylanib, vodiyning ayniqsa shimoliy qismiga zarar yetkaza-di Farg'ona vodiysidagi "Bekobod", "Qo'qon", "Tog'vodiy" shamollari mintaqadagi ekinzorlarning qo'rib qolishiga ham sabab bo'ladi. olib keladi.</p>	<p>O'lkaning janubiy qismi-dagi tog'lar va ular yon bag'irlarining iqlim tekislik-dagiga nisbatan salqin va bu yerda yozin miqdorining ko'pligiga olib keladi. O'lkaning tekislik qismida bahor erta boshlanib, cho'ldagi efem o'simliklar rivojiga imkon beradi.</p>	<p>Yozi jazirama issiq, quruq bo'lib, uzoq davom etadi. Mirzacho'lning tekislik qismida yozin miqdoriumuman kam. Tekislik tog' etaklarida ham kam nam yetishmaydi. Kuchli shamollar tuproqdagi namning ko'tarilishi, chang-to'zon ko'tarilishi qishda qorlarni uchirib, tuproqni muzlashiga sabab bo'ldi. "Bekobod" ham mintaqa ekinlariga salbiv</p>
<p>Xulosa: Xulosa qilib aytganda bu ikki o'lka oqlim xususiyatlari bilan keskin farq qiladi. Sababi biri vodiya joylashgan bo'lsa, ikkinchisi cho'lda joylashgan. Shu ham iqlimni buzadi.</p>			

Toifalash jadvali. Toifa - xususiyat va munosabatlarni muhimligini namoyon qiluvchi (umumiy) alomat.

Texnologiyaning maqsadi: Ajratilgan alomatlar asosida olingan ma'lumotlarni birlashtirishni ta'minlaydi. Tizimli fikrlash, ma'lumotlarni tuzilmaga keltirish, tizimlashtirish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

O'tkazilish tartibi:

Toifalarni jadval ko'rinishida rasmiylashtiradilar. G'oyalarni ma'lumotlarni toifaga mos ravishda bo'ladilar. Ish jarayonida toifalarning ayrim nomlari o'zgarishi mumkin. Yangilari paydo bo'lishi mumkin.

Ish natijalarining taqdimoti

Toifalash sharhini tuzish qoidasi:

1. Toifalar bo'yicha ma'lumotlarni taqsimlashning yagona usuli mavjud emas.

2. Bitta mini - guruhda toifalarga ajratish boshqa guruhda ajratilgan toifalardan farq qilishi mumkin.

3. Ta'lim oluvchilarga oldindan tayyorlab qo'yilgan toifalarni berish mumkin emas bu ularning mustaqil tanlovi bo'la qolsin.

Toifalash jadvali

Toifalar

--	--	--	--	--

Masalan, Jahonning siyosiy xaritasi mavzusida mamlakatlarni toifaga ajratish uchun ushbu metoddan quyidagicha foydalanish mumkin:

<i>Toifalar</i>				
<i>Davlat</i>	<i>Mamlakat</i>	<i>Maqomi noma'lim davlat</i>	<i>Monarxiya</i>	<i>Respublika</i>

“Nilufar guli” chizmasi. Muammoni yechish vositasi.

O’zida nilufar guli ko’rinishini namoyon qiladi. Uning asosini to’qqizta katta to’rt burchaklar tashkil etadi. Tizimli fikrlash, tahlil qilish ko’nikmalarini rivojlantiradi va faollashtiradi

O’tkazilish tartibi:

Chizmani tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik guruhlarda chizma tuzadilar: to’rt burchak markazida avval asosiy muammoni (g’oya, vazifa) yozadilar. Uning yechish g’oyalari esa markaziy to’rt burchakning atrofida joylashgan sakkizta to’rt burchaklarga yozadilar.

Markaziy to’rt burchakning atrofida joylashgan sakkizta to’rt burchaklarga yozilgan g’oyalarni, atrofda joylashgan sakkizta to’rt burchaklarning markaziga yozadilar, ya’ni gulning barglariga olib chiqadilar. Shunday qilib, uning xar biri o’z navbatida yana bir muammodek ko’riladi

Chizmani tuzish qoidasi bilan tanishadilar. Alohida kichik guruhlarda chizma tuzadilar: avval asosiy muammoni (g’oya, vazifa) yozadilar, so’ngra kichik muammolarni, ularning har biridan esa, kichik muammoni batafsil ko’rib chiqish uchun “kichik shoxchalarni” chiqaradilar. Shunga asosan har bir g’oyalar rivojlanishini batafsil kuzatish mumkin.

“Nilufar guli” chizmasi

	B			Z			C	
			B	Z	C			
	D		D	A	F		F	
			G	H	Y			
	G			H			Y	

Ish natijalarining taqdimoti

Amaliy nuqtai nazardan barcha g’oyalarni ixcham deb tasavvur qiling (bitta-ikkitasi bilan chegaralaning), bu ham aql uchun foydali mashq hisoblanadi.

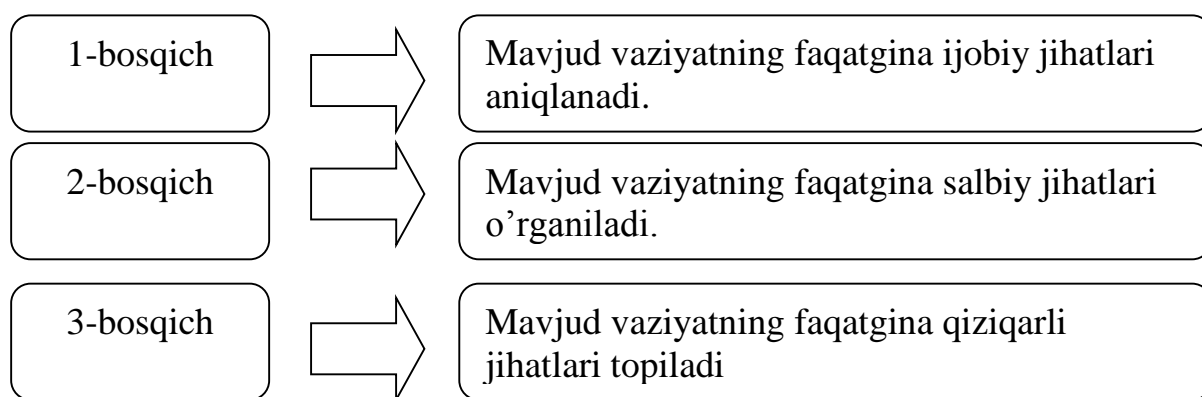
Buning uchun katta qog'oz varag'i zarur bo'ladi. Doimo o'zingiz mushohadalarinigiz natijasini bir varaq qog'ozda ko'rish foydali hisoblanadi. Qarama-qarshi holda esa sizga bir varaqdan boshqasiga sakrab yurishingizga va bunda zaruriy biror muhim narsani unutishingizga olib keladi.

“Musbat, manfiy, qiziqarli (MMQ)” metodi o'quvchilarni geografiya darslarida mavzuning mavjud vaziyatini barcha detallarini puxta o'rganish asosida xulosa chiqirishga odatlantirish orqali ongni boyitish, tafakkurni kengaytirishga xizmat qiladi. Geografiya ta'lim jarayonida MMQ metodini qo'llash o'quvchilarning ma'lum voqelik, hodisa yoki jarayonning barcha jihatlariga e'tibor qaratish, ularni salbiy jihatlarini baholash, qiziqarli tomonlarini aniqlash va kengaytirishga doir ko'nikma, malakalarini rivojlantirishda samarali sanaladi. Bunda asosiy e'tibor mavjud vaziyatning barcha ijobiy jihatlarini inobatga olishga qaratiladi. O'rganilayotgan vaziyat yuzasidan xulosa chiqarish, qaror qabyl qilish faqat u batafsil o'rganib chiqilgandan keyingina amalga oshirilishi mumkin (D.Ro'ziyeva, 2011.).

Quyi Amudaryo mavzusi yuzasidan bilimlarni o'zlashtirishda MMQ metodi qo'llanilganda o'quvchining fikrlash samaradorligi bir necha marta oshadi. Ko'p hollarda bir qarorga kelishni talab qiladigan vaziyatlarda ham ushbu metodni qo'llash maqsadga muvofiqdir.

MMQ metodi bir vaqtning o'zida o'quvchilar faoliyatini o'rganish va baholash metodi ham hisoblanadi. Uni qullash sxemasi quyidagicha:

“Musbat, manfiy, qiziqarli” metodini qo'llash sxemasi

Quyi Amudaryo o'lkasining musbat, manfiy va qiziqarli tomonlari to'g'risida gapirganda o'quvchilar quyidagicha ma'lumotlarni berishlari mumkin:

Musbat (ijobiy). Amudaryoning qadimiy va hozirgi del'tasini o'z ichiga oladi. O'lkaning yer yuzasi tekis. kengayib, ba'zi yerlarda 140—150 km ga yetadi. Quyi Amudaryo okrugi antropogen davrning allyuvialdelta yotqiziqlarining asta-sekin to'planishi va uning del'tasining Orol dengizi tomonga o'sishi tufayli vujudga kelgan. Quyi Amudaryoning hozirgi zamon del'tasi esa, asosan, antropogen davr allyuvial, eol yotqiziqlaridan — qumoq, qumli, gilli qum, gil kabi jinlardan tashkil topib, qalinligi 80—140 m ga yetadi. O'lkada eng qadimiy jinlar uning negizini tashkil etuvchi bo'r davr yotqiziqlari bo'lib, ustini paleogen, neogen va, antropogen jinlari qoplab olgan.

Quyi Amudaryo okrugi hududidagi eng muhim qadimiy o'zanlari uning o'ng qirg'og'idagilari — Orol tomon yo'nalgan Shortonbay, Kreyt-Uzak, Itkra-Uzak, QoraUzak, Kindiksay, Qorako'lsay va boshqalardir. Chap qirg'oqdan

boshlanuvchi va Sariqamish bogig'i tomon yo'nalgan eng qadimiy o'zani Kuhnadaryo, Daryoliq va Daudan hisoblanadi.

Manfiy (salbiy) . Quyi Amudaryo relefining tabiiy holatini o'zgartishda insonning xo'jalik faoliyati ham muhim relef hosil qiluvchi omilga aylangan. Chunki inson o'zining ko'p asrlik xo'jalik faoliyatida Quyi Amudaryo yerlarini tekislagan, jarlarni to'ldirgan, ariq va zovurlar qurgan, oqibatda okrug yer usti tabiiy holatini o'zgartgan. Quyi Amudaryo yuqorida qayd qilganimizdek, O'zbekistonning eng sovuq hududidan biri hisoblanadi. Amudaryo suvining Orol dengiziga yetib bormasligi natijasida dengiz suvi chekini, o'lkada ekologik tang vaziyatni vujudga keltirdi. Natijada bugungi kunda mazkur hududda "Orolqum" vujudga keldi. Shamol ta'sirida o'sha qumlar uchib Amudaryoga tuz yog'ini yog'moqda. Mo'ynoq shahri atrofidagi har gektar maydonga 1000 kg tuzli changlar tushmoqda.

Qiziqarli. Quyi Amudaryo tabiiy-geografik o'lkasi Qoraqum cho'li bilan Orol dengizi orasida joylashgan. O'lkaning eng tor joyi Tuyamo'yin tangligida bo'lib, kengligi taxminan 10—12 km. Amudaryoning hozirgi zamon deltasini Orol dengiziga tutashgan mintaqasida «eng yosh» delta bo'lib, uning maydoni Orol dengizi suv sathining pasayishi hisobiga muttasil kengayib bormoqda. Quyi Amudaryo yotqizyqlari yoshi va litologik tuzilishi jihatidan bir xil emas.

So'nggi 35 yil ichida Orol dengizi suv sathining 15,5 metr pasayishi tufayli uning suvi ba'zi joylarida 100 km gacha chekinib, quruqlikka aylanib qoldi. Ma'lumotlarga qaraganda XVI asrgacha Amudaryo suvining bir qismi vaqtvaqti bilan (suvi ko'p bo'lganda) Ko'hnadaryo orqali Sariqamish ko'liga quyilib turgan.

O'lkada Amudaryo ilon izi bo'lib, sekin oqadi. Shuning uchun Amudaryoning qadimiy o'zanlari vujudga kelib uning relefini ancha murakkablashtirgan . Qadimda Amudaryoning «tentirab» oqishi tufayli o'zanlar orasida nisbiy balandliklari 60—80 m: ga yetuvchi bir necha tepalik, marzalar va qoldiq tog'lar bo'laklarga bo'linib ketgan .

Guruh a'zolari Quyi Amudaryo o'lkasi mavzusi bo'yicha o'lkaning musbat, manfiy va qiziqarli tomonlarini o'zlariga belgilangan mavzuning tegishli qismlarini o'rganib bo'lganidan so'ng, ko'rgazmali qurollar asosida ma'ruzalarni bayon qiladilar. Guruhlar o'rtasida savol-javob, o'quv bahsi o'tkaziladi.

“Aqliy hujum” metodi- Ushbu metodning asosiy vazifasi ma'lum vaqt orasida ko'proq g'oyalarni yig'ishdan iborat. Barcha g'oyalar katta qog'ozga yoki doskaga izohsiz yoziladi. Metodning hususiyatlari:

- miqdor jihatdan cheklanganligi (guruhda o'quvchi va talabalar soni 20 kishidan oshmasligi) va guruhlarning hilma-xilligi;
 - eshitishga o'rganish va b
- ir-birlarini g'oyalarini rivojlantirish;
- «O'ylamasdan» aytilgan g'oyalar va xazil mutoibalar uchun rag'batlantirish;
 - tanqidga yo'l qo'ymaslik va baholashni muhokama qilmaslik;
 - vaqtning cheklanganligi.

Zamonaviy sharoitda xorij mamlakatlarida ta'labalarning bilim, ko'nikma va malakalarini baholashda o'ziga xos innovatsion xarakterli texnologiyalardan samarali foydalanilmoqda. Shunday texnologiyalardan biri – assesment texnologiyasidir.

“Assesment” texnologiyasi- (inglizcha- *“baho”, “baholash”*) talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari darajasini har tomonlama, xolis baholash imkoniyatini ta‘minlovchi topshiriqlar to‘plami

U biografik anketa, ta‘lim sohasidagi yutuqlar bayoni, o‘quv individual topshiriq, bahs-munozara, intervyu, ijodiy ish, test, individul keys, taqdimot, ekspert kuzatish, rolli hamda ishbilarmonlik o‘yinlari kabilardan tashkil topadi. Texnologiya quyidagi uch maqsadga xizmat qiladi:

- o‘quvchi va talabalarning BKMni har tomonlama, xolis baholash;
- o‘quvchi va talabalarning BKMni rivojlantirish imkoniyatlarini aniqlash;
- o‘quvchi va talabalarning BKMni rivojlantirishga xizmat qiladigan yillik reja (maqsadli dastur)ni shakllantirish.

Ushbu texnologiyaning yaratilish tarixi o‘tgan asrning 30-40-yillariga borib taqaladi. Dastlab texnologiya mavjud harbiy vaziyatlarni to‘g‘ri baholay oladigan, harbiy harakatlar jarayonini samarali boshqaradigan, zarur o‘rinlarda oqilona harakatni tashkil eta oladigan ingliz va nemis harbiylari orasidan bilimdon, tadbirkor, mahoratli harbiylar, ofitserlarni tanlash maqsadida qo‘llanilgan. Ayni vaqtda respublika ta‘lim muassasalarida o‘quvchi va talabalarning bilim, ko‘nikma va malakalari kamida to‘rtta topshiriq bo‘yicha baholanmoqda. Masalan: muammoli vaziyat, izohli lug‘at, kichik, test.

 <p style="text-align: center;">Test</p> <p>1. h = 90 tenglik nimani bildiradi? A. Quyoshning ufkdan balandligi B. Quyoshning troposferadan balandligi C. Quyoshning yer yuzidan balandligi D. Quyoshning atmosferadan balandligi</p> <p>2. Yer tezligi 29,8km/sek bo‘lsa, 2 soatda qancha masofani bosib o‘tdi? A. 214000 B. 314000 C. 414000 D. 514000</p>	<p style="text-align: center;">МУАММОЛИ ВАЗИЯТ</p> <p style="text-align: center;">Nima sababdan qutb kunlari va qutb tunlari hosil bo‘ladi?</p>
<p style="text-align: center;">Simtom</p> <p>Yerning sharsimonligini isbotlovchi qanday dalillarni bilasiz?</p> 	<p style="text-align: center;">AMALIY KO‘NIKMA</p> <p style="text-align: center;">Yerning Quyosh atrofida aylanishining geografik oqibotlarini aytib bering</p>

14.6. Geografiya ta‘limida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish

Umumta‘lim maktablarini hamda akademik litsey va kasb-hunar kollejlarni axborotlashtirish zamonaviy ta‘limning barcha soxalarini eng muhim va dolzarb vazifalardan biri bo‘lib qolmoqda. Hozirgi vaqtda bilim olishni axborotlashtirish va axborot vositalaridan foydalanishni tashkil etish bo‘yicha juda ko‘p ishlar amalga oshirilgan.

Umumta‘lim maktablarini axborotlashtirish murakkab masalalardan bo‘lib hisoblanadi. Chunki axborot vositalarini takomillashtirish va yangilarini ishlab chiqish bo‘yicha muntazam ilmiy-tadqiqot va tajriba -sinov ishlari olib boriladi. Buning natijasida axborot vositlarini yangi modellari vujudga keladi. Shuning

uchun o'quv muassalarini axborotlashtirish uchun doimo axborot vositalarini yangilab turish lozim. Buning uchun esa moddiy mablag'lar zarur.

Ta'lim soxasini axborotlashtirish natijasida qator atama va tushunchalar vujudga keladi. Ammo maktablarda kompyuterlarni paydo bo'lishi bilan vujudga kelgan tushuncha va atamalar bir tekisda va mazmunda emas. Bunda so'z "Kompyuterlashtirish" va "Axborotlashtirish" tushunchalari haqida boradi. Ba'zi hollarda ikkala atamadan u yoki bunisi ishlatiladi.

"Kompyuterlashtirish" yoki "Axborotlashtirish" deganda umumta'lim maktablarini, akademik leytsiy va kasb-hunar kollejlarni kompyuterlar bilan ta'minlash hamda turli ma'lumotlarni o'zlashtirish va olish tushuniladi.

XX- asrning 80-yillaridan boshlab har bir maktabda kompyuter xonalari tashkil qilina boshlandi. Kompyuter xonalarida 10 dan ortiq kompyuterlar bo'lgan, ammo ularni sifati ya'ni ko'rsatgichlari past bo'lgan.

Ammo olib borilgan tadqiqot ishlari shuni ko'rsatadiki umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirish natijasida ta'lim-tarbiya jarayonida keskin o'zgarishlar sodir bo'lmadi. Mazkur hol quyidagi xolatlarda nomoyon bo'lgan: a) o'qitish va mustaqil o'quv faoliyatini texnologiyasini motivatsiyasi o'zgarmadi; b) o'qituvchi faoliyatini motivatsiyasi o'zgarmadi; v) o'quv jarayonini boshqarish texnologiyasi o'zgarmadi; g) bu yerda gap XX –asrning 80- yillaridagi ommaviy maktablari haqida ketmoqda. Chuqurlashtirilgan maxsus maktablarda esa ta'lim jarayonida katta o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Bugungi kunda amaliy pedagogikada kompyuterlarni qo'llash bo'yicha ustuvor yo'nalishlari shakllandi. Ular quyidagilarda namoyon bo'ldi:

- informatika va hisoblash texnikasi asoslarini o'rganish;

- ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini qo'llash;

- axborot texnologiyalari yordamida ta'lim muassalarini va mintaqaviy ta'lim tizimlarini boshqarish. Bu esa axborot texnologiyalarini qo'llashni birinchi darajali ishlar qatoriga qo'shishga imkon beradi. Ushbu sohada olingan samaralar umumta'lim maktablarini kompyuterlashtirishga ketgan xarajatlarni qoplashi mumkin.

Ta'lim jarayonini samaradorligini oshirishda yangi ta'lim texnologiyalari katta ahamiyatga ega. Yangi ta'lim texnologiyalari quyidagilarga imkon beradi: a) har bir maktab o'quvchisida o'zining shaxsiy ta'lim yo'nalishini rivojlantiradi; b) o'quv jarayonini tubdan o'zgartirishga va uni tizimli tafakkurlash tomoniga loyihalashga imkon beradi; v) o'quvchilarni bilish faoliyatini samarali tashkil qilishga imkon beradi. Bunday yondoshshish kompyuterni bilish vositasiga aylantiradi. Maktablarda kompyuterlarni o'rni qanday bo'lishi degan savol ta'limni kompyuterlashtirishni dastlabki bosqichlaridayoq qo'yilgan edi. Ammo kompyuterlarni o'rganishdan undan foydalanishga o'tish juda qiyinchilik bilan amalga oshirilmoqda. Ko'p hollarda geografiya va boshqa fanlardan ishlab chiqilgan kompyuter texnologiyalari talabsiz qolib ketadi. Buning asosiy sabablaridan biri ular odatiy darslarning davomi bo'lib qolishidir. Elektron darsliklar ko'p hollarda darsliklarni bir nusxasiga (kopiyasiga) aylanib qolmoqda. Shuning uchun ularga talab kamroq bo'lib qolmoqda. Ularni samaradorligi tajribali o'qituvchi samaradorligidan yuqori bo'lmayapti.

Elektron darsliklarni yoki kompyuter texnologiyasidan foydalanishga talabni kamayib borishining asosiy sabablaridan biri o'quvchilarni zamonaviy ta'lim ta'lablari va zamonaviy tamoillar bilan shaxsga yo'naltirilgan yondoshish va sinf-dars tizimida foydalanishga yo'naltirilgan dasturlarni bir biriga mos kelmasligidir.

Kompyuterlarni yangi avlodini yaratish bilan yangi texnologiyalar ishlab chiqiladi, shu bilan birga ta'lim texnologiyalari xam ishlab chiqiladi. Kompyuterda matn, chizma, audio va video ma'lumotlarni birlashtirish o'quv ma'lumotlari sifatini keskin oshirib yuboradi.

Kompyuterlar industriyasini rivojlangtirish pedagogik jarayonda inqilobiy o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Uning asosida esa o'quvchini individual faoliyatini ta'minlaydigan texnologiyalarga o'tish yotadi. Bunday texnologiyalarga o'tish dasturiy vositalarni yaratishi bilan bog'liq. Yaxlit kompyuterlashtirilgan predmetli kurslarda odatiy dasturiy asosnomalarning ayrim qismlari saqlab qolinadi ular esa maktab darsliklarini turli darajalarda qaytarishadi. Shuning uchun mazkur kurslar quyidagilarga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim: a) ixcham (kompakt) predmetni mavjud bo'lishi, u o'quvchilarni mustaqilligini yuqori darajada ta'minlashi lozim; b) turli soxalarda bilimlarni yuqori darajadagi integratsiyasi mavjud bo'lgan predmetlarni o'rganishda; v) maktablarda o'qituvchilarni qisman yoki to'la kompyuterlar bilan almashtirish; g) sinf-dars tizimiga asoslanmagan eksperimental ta'limiy texnologiyalarni yaratish; d) o'quv jarayonida kompyuterlardan foydalanishni yangi yondoshuvlarini ishlab chiqish; ye) shaxsga yo'naltirilgan dasturiy asoslarni ishlab chiqish.

Ta'lim muassalarida kompyuterlardan samarali foydalanish qator tashkiliy pedagogik izoxlanishlarni yechish bilan bog'liq. O'qituvchilarni kompyuterli maktablarda ishlashga tayyorlash muhim muammo bo'lib xisoblanadi, kompyuter texnologiyalarini maktablarda dastlabki davrlarda kam talab etilishi oliy ta'limda ushbu soxa bo'yicha yetarli bilim berilmasligidir. Elektron pochta imkoniyatlaridan foydalanishni dars va darsdan tashqari vaqtlarda jahon kommunikatsion tarmog'idan foydalanish maxsus metodik tayyorgarlikni talab qiladi. Maktablarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ta'minlash ham dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Geografiya fani va geografiya ta'limida axborot texnologiyalaridan keng qo'llanilmoqda. Geografmiya ta'limida axborot texnologiyalardan foydalanishni quyidagi shart-sharoitlarini ta'kidlab o'tish lozim:

- geografiya o'qituvchisi axborot texnologiyalardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktab o'quvchilari kompyuterlardan foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishi shart;
- maktabda kompyuterlar sinfi bo'lishi shart.

Geografiya ta'limida axborot texnologiyalarni qo'llash quyidagi soxalarda olib borilmoqda: elektron darsliklardan foydalanish; elektoron xaritalardan foydalanish; internet imkoniyatlaridan foydalanish; videofil'mlardan foydalanish; masofaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish.

Hozirgi davrda juda ko'p darsliklarning elektron versiyalari yaratilmoqda. Shu munosabat bilan o'quvchilar berilgan mavzuni elektron darslikdan topib uni

o'qituvchi yordamida yoki mustaqil o'rganishi mumkin. Darsni o'qituvchi boshqarib turish mumkin. Bunda o'qituvchi matnni o'rganishda izoxlar berib boradi. Matndagi chizmalar, rasmlar, xaritalar, jadvallar aloxida tushuntiriladi. Darsni oxirida o'qituvchi kompyuter orqali o'quvchilarga savollar berishi mumkin. O'quvchilar esa kompyuter orqali javob berishadi. Ularning bergan javoblari o'qituvchi tomonidan baholanadi.

Geografiya ta'limida xaritalar asosiy o'quv vositasitalaridan biri bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun xaritalar bilan mustaqil ish bajarayotganida elektron xaritalardan foydalanish mumkin. Elektron xaritalar orqali quyidagi ishlarni bajarishi mumkin:

- elektron xarita orqali tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tavsiflar tuzish. Masalan, iqlim xaritalaridan foydalanib ma'lum bir materik yoki hudud iqlimi tavsifini tuzish yoki bo'lmasa iqtisodiy geografik xaritalardan foydalanib ayrim mamlakatlar yoki hududlarga iqtisodiy ta'rif berish va h.k;
- internet imkoniyatlaridan foydalanib geografiyaning turli soxalari bo'yicha yangi-yangi ma'lumotlar olish mumkin. Masalan, kundalik iqlim haqida, mamlakatlar haqida, aholi haqida, xo'jaligi va geosiyosiy sharoit haqida va h.k;
- geografiya ta'limida videofil'mlar juda katta ahamiyatga ega. video fil'mlardan quyidagi soxalar bo'yicha foydalanish mumkin: a) boshlang'ich tabiiy geografiya kursida; b) materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi kursida; v) O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasini o'rganishda; g) O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyani o'rganishda; d) jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi kursini o'rganishda; ye) fakultativ mashg'ulotlarda; j) geografik to'garaklarda va h.k.;
- masofaviy o'qitish geografiya ta'limida endi rivojlanib kelmoqda. Masofaviy o'qitish usulidan malaka oshirish kurslarida keng foydalanish mumkin.

Axborot texnologiyalardan foydalanish geografiya ta'limida katta imkoniyatlarga ega. Geografiya ta'limini axborotlashtirishni to'xtovsiz takomillshtirib bormoq zarur.

***Tayanch so'z va iboralar:** Pedagogik texnologiya, alternativ texnologiya, tabaqalashtirilgan o'qitish, modulli ta'lim, hamkorlikda o'qitish, didaktik o'yin, test, kichik guruh, usul, interfaol metodlar, kompyuter texnologiyasi.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Yangi pedagogik texnologiyalarni vujudga kelish sabablarini tushuntirib bering.
2. Yangi pedagogika texnologiya deganda nimani tushunasiz?
3. Dastlab yangi pedagogik texnologiyalar qaysi davlatda va kimlar tomonidan ishlab chiqildi?
4. Rossiyada yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab tarqala boshladi?
5. O'zbekistonda yangi pedagogik texnologiyalar qachondan boshlab qo'llanila boshladi va bu sohada kimlar katta ishlarni amalga oshirishdi?
6. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llash va ishlab chiqish bo'yicha kimlar ish olib borishgan?
7. Hozirgi payda geografiyada yangi pedagogik texnologiyalarni qaysi turlari keng qo'llanilmoqda.

8. Geografiya ta'limida yangi pedagogik texnologiyalarni qo'llashning asosiy bosqichlari nimalardan iborat?
9. Geografiya ta'limi maqsadlari taksonomiyasining asosiy ko'rsatgichlari nimalardan iborat?
10. Test yordamida bilim va malakalarni tekshirish nimalarni o'z ichiga oladi?
11. Didaktik o'yinlarni qanday turlarini bilasiz?
12. Modul deb nimaga aytiladi?
13. Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari qanday turlarga bo'linadi?
14. Interfaol metodlarning turlariga dars ishlanmasi tuzing.

XV BOB. GEOGRAFIYANI O'QITISH VOSITALARI

15. 1. O'quv ko'rgazmali qurollar, asbob va jihozlar

O'qitish vositalari- bu bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida o'quv jarayonini tarkibiga kiritilgan turli xil bilim manbalaridir.

O'quv dasturi bo'yicha o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan o'quv materialini turli manbalardan olinadi. Ushbu bilimlar o'quvchilar tomonidan qabul qilinishi va o'zlashtirishi uchun aniq bir pedagogik va metodik sharoitlar bo'lmog'i lozim. Mazkur maqsadni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilmog'i lozim. O'quvchilar bilim faoliyatini tashkil qilishga quyidagilar kiradi:

- eshittirish;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni belgilash;
- eshitgan geografik ma'lumotlarni eslab qolish;
- nashriy manbalardan ma'lumotlarni qabul qilish;
- kuzatish va h.k.

Umumta'lim maktablarida ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni amalga oshirish maqsadida, o'quv jarayoni tarbiyaviy vazifalarini yechish maqsadida o'quv jarayoni tarkibiga kiritilgan bilim manbalari o'qitish yoki o'quv vositalariga aylanadi. Masalan, tog' jinslari ochilmasi o'quvchilar tomonidan o'rganilgan taqdiridagina o'qitish vositalariga aylanadi.

O'qitish vositalari tabiat va jamiyat haqidagi ilmiy bilimlarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. O'qitish vositalarining asosiy vazifasi bilim olish jarayonida ko'rgazmalilikni ta'minlashdir.

Geografik voqea va hodisalarni tasvirlash usuliga ko'ra o'qitish vositalari to'rt turga bo'linadi (I.S. Matrusov, L.M. Pancheshnikova):

a) natural obyektlar; b) geografik borliq, voqea va hodisalarni tasvirlash; v) predmet va hodisalarni belgilar bilan tasvirlash; g) tabiat xodisalarini hosil bo'lishini ko'rsatish va tahlil qilish uchun jihozlar.

Natural, ya'ni tabiiy obyektlarga quyidagilar kiradi:

- sinf sharoitida o'rganiladigan tabiat obyektlari va inson xo'jalik faoliyati predmetlari (namunalar, gerbariylar, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari namunalari);

- bevosita o'quv sayohati jarayonida o'rganiladigan tabiiy obyektlar va xo'jalik faoliyati mahsulotlari: bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan obyektlarga geografik ochilmalar, daryolar, soylar, ko'llar, tuproqlar, o'simliklar va hayvonot dunyosi kiradi. Xo'jalik faoliyati mahsulotlariga ekinzorlar, polizlar, bog'lar, uzumzorlar va boshqalar kiradi;

Natural o'quv vositalari yordamida o'rganilayotgan predmet va hodisalar haqida bevosita tasavvurlar hosil qilinadi.

Geografik voqea va hodisalarning tasviri quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- tabiiy va xo'jalik obyektlarining modellari. Ularga relyef shakllari, daryo vodiylari, botiqlar, tekisliklar, muzliklar, g'orlar, suv omborlari va boshqa xo'jalik obyektlarining modellari kiradi;

- yassi ko'rgazmali qo'llanmalar. Mazkur vositalarga qo'yidagilar kiradi: devoriy rasmlar, portretlar, diapozitivlar, diafil'mlar, kinofi'lmlar, kinolavhalar, vidiotasmalar va h.k.

Shartli belgilar yordamida geografik predmet va hodisalarni bayoni va tasviri (so'zli, belgili, sonli). Mazkur vositalar quyidagi guruhlariga bo'linadi:

- verbal vositalar. Darsliklar, ma'lumotnomalar, matndagi jadvallar;

- kartografik vositalar: kartalar, atamalar, karta-sxemalar, chiziqli kartalar, devoriy kartalar;

- chizmalı sxematik qo'llanmalar. Ularga quyidagilar kiradi: tarkibiy sxemalar, masalan gidrosferaning tuzilishi, xalq xo'jaligini tuzilishi; sinflashtirish sxemalari (tog' jinslari, landshaftlar va h.k); tabiiy va iqtisodiy voqea va hodisalarning o'zaro aloqalari va o'zaro ta'siri;

-chizmalı statistik qo'llanmalar; chizmalar, diagrammalar, jadvallar.

Mazkur o'quv vositalari geografik voqea va hodisalarni fozoviy joylashishini va ularning tuzilishi va mohiyati haqida tasavvurlarni shakllantiradi.

Tabiiy hodisalarni sodir bo'lish jarayonini ko'rsatish va tahlil qilish uchun zarur bo'lgan vositalarga quyidagilar kiradi:

- joyda o'lchash ishlari olib borish uchun zarur bo'lgan jihozlar (ruletka, kompas, nivelir, teodolit);

- tabiiy hodisalarni miqdoriy va sifat ko'rsatgichlarini aniqlaydigan jihozlar (termometr, barometr);

- kartometrik ishlarni olib borish uchun ishlatiladigan jihozlar (kurvaymetr, lineyka, transportir va h.k.);

- Yerni sutkalik va yillik harakatini ko'rsatadigan jihozlar (telluriy).

15.1.1. Natural vositalardan foydalanish texnologiyasi.

Geografiya darslarida o'qitishning samarasi o'quvchilarni tabiat va xo'jalik haqida bevosita olgan tasavvurlariga tayanadi. Shuning uchun geografik bilimlarni o'zlashtirishda natural vositalardan foydalanish katta ahamiyatga ega.

Natural geografik vositalar ikkita katta guruhga bo'linadi:

- bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan natural vositalar;

- sinf sharoitida o'rganiladigan natural vositalar.

Bevosita tabiiy sharoitda o'rganiladigan natural vositalarga geologik ochilmalar, relyef shakllari, tuproqlar, o'simliklar, soylar, ko'llar, qishloq xo'jaligi

ekinlari, sanoat korxonalari kiradi. Mazkur natural vositalar o'quv sayohatlari davomida o'rganiladi. Tabiiy va ishlab chiqarish obyektlarini tabiiy sharoitda bevosita o'rganish yoki kuzatish boshqa o'quv vositalarini o'rganish uchun asos bo'lib hisoblanadi (namunalar, gerbariylar va x.k.). Tabiiy sharoitni va jarayonlarni kuzatish murakkab jarayon hisoblanadi. Kuzatish davomida o'quvchilarga ma'lum vazifalar topshiriladi va ularni bajarilishini nazorat qilib turiladi va kuzatish natijalari qiyoslab beriladi. O'quvchilar kuzatgan voqea va hodisalarini qayd qilib borishlari lozim.

Mazkur kuzatish natijalaridan dars jarayonida foydalanish mumkin. Tabiiy holda voqea va hodisalarni kuzatish ko'nikmalari dars jarayonida mashq qilish va rasmlarni kuzatish hamda statistik ekranli qo'llanmalarni kuzatish asosida shakllantiriladi. Masalan, "Cho'l tabiati tasvirlari" dipozitivini ko'rsatayotib o'qituvchi o'quvchilariga qo'yidagicha savol berishi mumkin "Cho'l relyef shakllarini hosil bo'lishining sababi nimada? Cho'l relyef shakllarining asosiy belgilari nimadan iborat?".

O'quv sayohatlari davomida geografik obyektlarni kuzatish juda murakkab muammo hisoblanadi. Shuning uchun o'qituvchi avval tashkiliy ishlarni amalga oshirmog'i lozim. Buning uchun o'quvchilarga o'quv sayohatini maqsadi va vazifalarini tushuntiradi, sinf ma'lum bir guruhlarga bo'ladi, har bir guruhga topshiriq beriladi. Masalan, boshlang'ich tabiiy goeografiya (V cinf) kursi bo'yicha o'quv sayohatiga chiqqanda quyidagi topshiriqlarni ifodalash mumkin.

- geologik ochilmalarni tozalash va uni diqqat bilan ko'zdan kechirish;
- ochilmadagi qatlamlar sonini aniqlash. Qatlamlarni qalinligini o'lchash;
- qatlamlarni yotish holatini o'rganish va ularni sabablarini aniqlash;
- yotqiziqlar hosil bo'lishi qanday sharoitda sodir bo'lgan;
- relyefni o'zgarishiga qanday tashqi kuchlar ta'sir etadi;
- tashqi kuchlarni relyefga ta'siri nimalarda ifodalangan.

Mazkur topshiriqni bajarish o'quvchilardan o'ta kuzatuvchanlikni talab qiladi. Ular qatlamlarni chegaralarini, qatlamlarni joylanishidagi o'ziga xos xususiyatlarni, qatlamlar tarkibidagi tog' jinslarini o'lchamlarini aniqlashlari lozim. Olib borilgan kuzatishlar natijasida o'quvchilar guruhi tog' jinslarini hosil bo'lishi, ularni to'planishi va yotishi haqida bilimlarni yaxshi o'zlashtirishlariga imkon beradi.

O'quvchilarni natural obyektlarni kuzatishi o'qituvchilarning bevosita rahbarligida olib boriladi, ayrim hollarda kuzatish ishlarida o'qituvchilarni o'zi ham qatnashadi.

Sinf sharoitida quyidagi natural obyektlarni kuzatish mumkin:

- a) tog' jinslari namunalari;
- b) tuproq namunalari;
- v) gerbariylar;
- g) hayvonlarning qotirilgan tanalari (tulum va mulyaj);
- d) sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari namunalari.

15.1.2. Geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydigan o'quv vositalaridan foydalanish texnologiyasi

O'quv vositalarini mazkur guruhi ikkiga bo'linadi: hajmli o'quv vositalari va geografik voqea va hodisalarni tasviri. Ushbu ikki guruh geografik obyekt voqea va hodisalarni tasvirlaydi.

Hajmli o'qitish vositalari bilan ishlash texnologiyasi. Geografiya darslarida hajmli o'qitish vositalaridan ham foydalaniladi. Ularga modellar va maketlar kiradi. Modellar geografik voqea va hodisalarni hamda obyektlarni uch o'qli (hajmiy) tasviri xisoblanadi. Ular ma'lum bir masshtabda kichraytirilgan bo'ladi yoki o'z o'lchamida tasvirlanadi. Ammo hajmli modellarda xatoliklarga ham yo'l qo'yiladi.

Qurilishiga ko'ra modellar quyidagi turlarga bo'linadi: bo'linmaydigan, bo'linadigan, kesmali, ochilmali, statistik va faoliyatdagi.

Geografiya darslarida Yer sharining modeli ko'proq ishlatiladi. Barcha voqea va hodisalarni modellarini o'quv maqsadlarida yasash maqsadga muvofiq emas. Masalan, vulkanni, geyzelarni, tog'larni, tsunami, sel, toranodolarni sodir bo'lishi modelini qurish maqsadga muvofiq emas. Chunki ular tabiiy jarayonlarning sodir bo'lishini aniq tasvirlay olmaydi. Ammo harakatdagi artezian qudug'ini modelini yasab o'quv jarayonida bemalol ishlatish mumkin. Dars jarayonida termometr, barometr, flyunger, kompas va boshqa asboblarni modellaridan ham foydalanish mumkin. Modellar yordam o'quvchilar ularni tuzilishini va ishlashini tesh o'rganib olishadi. Modellar yordamida kanallar, to'g'onlar va suv omborlari tuzilishi va ishlashini ham ko'rsatish mumkin.

Geografiya ta'limida maketlar ham keng qo'llaniladi. Maketlar geografik obyektlar, voqea va hodisalarning soddalashtirilgan nusxasi hisoblanadi. Ular tabiiy geografik hamda iqtisodiy va ijtimoiy geografik maketlarga bo'linadi.

Tabiiy geografik maketlarga landshaftlar, relyef, daryo vodiysi, tog'lar, chuqqilar, g'orlar maketlari kiradi.

Yer yuzasi shakllarini o'rganishda relyef shakllari maketlari juda katta ahamiyatga ega. Relyef bo'yicha bilimlarni o'quvchilarni o'zlashtirishi juda qiyin kechadi, chunki relyef uchta o'lchamli hisoblanadi. Shuning uchun relyefni o'rganishda dalada olib borilgan kuzatishlar katta ahamiyatga ega. Joyda relyefni shakllanishini ko'ribgina qolmasdan balki o'rganilayotgan obyekt bevosita o'rganiladi, o'lchamlari aniqlanadi, har tomonlama o'rganiladi va aniq tasavvurlar hosil bo'ladi. Relyef haqidagi bilimlarni o'zlashtirishni oson yo'llaridan biri geografiya maydonida ularning shakllarini maketlarini yasashdir.

Maketlardan foydalanib dars o'tganda o'qituvchi maketni hamma tomonini ko'rsatishi lozim, shundagina mazkur maketda tasvirlangan geografik obyekt yoki voqea va hodisalar haqida o'quvchilar ongida to'la va aniq tasavvurlar hosil bo'ladi.

15.2. O'qitishning texnik vositalari va ular bilan ishlash texnologiyasi

Fan va texnikaning rivojlanishi bilan maktab geografiyasining oldiga qo'yiladigan talablar ham ortib boradi. Mazkur talablarni bajarish uchun o'qitish shakllari va metodlarini takomillashtirish lozim bo'ladi. Bu esa o'quvchilar bilish faoliyatini jadallashtiradi, ularni fikrlashga va ilmiy mushoxada qilishga undaydi hamda o'rganayotgan geografik voqea va hodisalar bilan hayot o'rtasidagi

aloqalarni tushunishga yordam beradi. Yangi o'quv vositalarini qo'llash o'quvchilarni dunyoqarashini shakllantirishga, shaxs sifatida rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'qitishning texnik vositalari o'qituvchi yordamida qo'yilgan maqsadga erishishga, o'tkazilayotgan mashg'ulotlarni samaradorligini keskin oshirishga imkon beradi.

Texnik vositalarni qo'llashni quyidagi afzalliklari mavjud:

- qiziqarliligi, o'quvchilar birinchidan texnika vositalarini o'ziga qiziqsa, ikkinchi tomondan uni ishlatishga va unda ko'rsatilgan ma'lumotlarga qiziqishadi;

- voqealarni tez rivojlanishi va aniq ko'rsatilishi o'quv materiallarini tez o'zlashtirishga yordam beradi. Masalan, tabiiy geografik jarayonlarni sodir bo'lishi, tekislik va tog' relyefining turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlari, tropik o'rmonlarning sharoiti, ishlab chiqarish jarayoni va h.k.

- texnik vositalar orqali murakkab o'quv materialini oson tushuntirish mumkin. Masalan, havo massalarini vujudga kelishi, imkoni va antitsiklonlarni shakllanishi, tornado, tsunami va boshqa tabiiy geografik jarayonlarni hosil bo'lishi va ularning oqibatlarini;

- o'quvchilar qabul qilishi murakkab bo'lgan geografik ob'ektlarni texnik vositalar orqali osongina bajarish mumkin. Masalan, temir yo'l paromi, dengizdagi neft qazib oladigan moslamalar va h.k.

O'qitishning texnik vositalarini qo'llashda quyidagi qoidalarga amal qilinishi lozim:

- texnik vositalarda ko'rsatiladigan geografik voqea va hodisalar dars mavzusiga mos bo'lishi lozim;

- texnik vositalarni qo'llash oldidan uning ishlash tamoili, mazkur darsda nima ko'rsatilishi haqida o'qituvchi axborot bermog'i lozim;

- o'qitishni texnik vositalari avvaldan ishga tayyorlab qo'yilishi lozim. Uni dars jarayonida sozlash o'quv soatini ancha qismini olib qo'yishi mumkin;

- texnik vositalar orqali ma'lum bir mavzuni o'rganishda uni alohida qismlarga bo'lish lozim;

- har bir qismda ko'zda tutilgan material tugallangandan so'ng o'qituvchi izoh berishi, namoish qilingan geografik voqea va hodisalarni o'quvchilar qanday qabul qilganini tekshirib ko'rishi mumkin. Ko'zda tutilgan materiallar namoyish qilib bo'lingandan so'ng o'qituvchi darsni yakunlashi lozim;

- namoish etilgan material aniq va ravshan ko'rinishi lozim.

Geografiya darslarida foydalaniladigan o'qitishning texnik vositalarini quyidagi guruhga bo'lishimiz mumkin:

- o'qitishni audiovizual vositalari;

- o'qitishda videotexnika vositalaridan foydalanish;

- o'qitishda axborot vositalaridan foydalanish.

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshittirishlar, diafil'mlar, diopozitivlar, transparantlar kiradi.

Video texnika vositalariga turli xil videomagnitafonlar kiradi. O'qitishni axborot vositalariga kompiyuterlar, internet imkoniyatlari, masofaviy o'qitish vositalari kiradi.

O'qituvchi o'quv yilini boshida texnika vositalardan foydalanish rejasini tuzishi va u asosida texnika vositalari hafta boshida tayyorlab qo'yilmog'i zarur.

O'qitishni audiovizual vositalariga o'quv kinosi, teleeshittirishlar, diafil'mlar, diapozitavlar va transparantlar kiradi.

15.2.1. Geografiya darslarida kinofil'mlardan foydalanish.

Kinofil'mlardan geografiya darslarida foydalanish dars mavzusi, dars turi, boshqa holat va sharoitlarga qarab turlicha bo'lishi mumkin.

Dars jarayonida kinofil'mlardan to'la foydalanish mumkin, uning bo'limlaridan va qism yoki lavhalaridan foydalanish mumkin. Kinofil'mni namoish qilishni darsning turli xil bosqichlarida amalga oshirish mumkin. Ayrim kinofil'mlardan to'la, ayrimlaridan qisman foydalanish mumkin.

Kinofil'mlar dars jarayonida foydalanishga ko'ra quyidagi guruhlarga bo'linadi:

- maxsus o'quv maqsadlarida chiqarilgan fil'mlar;
- ilmiy- ommabop kinofil'mlar;
- tabiat komponentlarining ayrim qismlariga bag'ishlangan fil'mlar (tog'lar, o'rmonlar, daryolar, ko'llar, hayvonot dunyosi va h. k.)
- badiiy fil'mlar;
- videofil'mlar.

Maxsus o'quvfil'mlari aniq bir mavzuga bag'ishlangan bo'ladi. Masalan, tog'lar, Sahroi Kabir cho'li, Tundra, o'rmonlar va h.k.

Ilmiy-ommabop kinofil'mlar asosan keng halq ommasiga mo'jallab chiqariladi. Dars jarayonida uning ayrim qismlaridan foydalanish mumkin.

Tabiat komponentlarini ayrim qismlariga bag'ishlangan kinofil'mlardan ham dars jarayonida foydalanish mumkin. Masalan, hayvonlarni ayrim turlariga, okean mavjudotlariga, aholiga va uning turmush tarziga bag'ishlangan fil'mlar.

Badiiy fil'mlarni ham ayrim dars mavzusiga oid qismlaridan foydalanish mumkin. Bunday fil'mlar toifasiga sarguzasht fil'mlar ko'proq kiradi. Unda tasvirlangan tabiat manzaralari, o'simlik va hayvonot dunyosidan dars jarayonida foydalanish mumkin.

Turli xil videofil'mlardan ham mavzuga mos joylaridan foydalanish mumkin.

Yuqorida aytilganidek kinofil'mlardan darsning boshida, ya'ni o'tilgan darslarni takrorlashda, yangi mavzuni o'tishda, olingan bilimlarni mustahkamlashda foydalanish mumkin.

Takrorlash darslarida mavzu bo'yicha kinofil'm yoki uning bir qismi namoyish qilinadi va o'quvchilardan unga izoh berish yoki uni tushuntirib berish talab qilinadi.

Yangi mavzuni o'rganishda mavzuga oid kinofil'm to'la ko'rsatiladi. Bunda fil'mga o'qituvchi izoh beradi.

O'tilgan mavzuni mustahkamlashda ham kinofil'mlardan foydalanish mumkin. Bunda kinofil'm namoyish qilinadi va uning mazmuni o'quvchilardan so'raladi.

Ayrim xollarda kinofil'mlar darsni kirish qismi sifatida ko'rsatiladi.

Fil'mni dars jarayonidagi o'rni darsning maqsadi, mazmuni va o'ziga xos xususiyatlari bilan aniqlanadi. O'quv fil'mlaridan bilim olish manbai sifatida ham

foydalanish mumkin. Undan mustaqil ishlarni bajarish bo'yicha o'quv qo'llanma sifatida ham foydalansa bo'ladi. Masalan, berilgan savollarga javob topish, namoyish qilinayotgan materiallarni mavjud (bor) material bilan, darslik bilan, o'qituvchini ma'ruzasi, qator boshqa fil'mlarni mazmuni bilan solishtirish. Fil'mlar o'quvchilar bilimni tekshirishda va o'rganilgan mavzu mazmunini o'zlashtirish darajasini aniqlashda, o'tilgan materiallarni umumlashtirishda yoki ma'lum mavzuni umumiy tavsifini o'tishda foydalanish mumkin. Bundan tashqari fil'mlar yordamida sinf sharoitida sayohatlar ham uyushtirish mumkin yoki bo'lmasa o'quvchilar bevosita ko'rolmaydigan jarayonlarni ko'rsatish mumkin. Masalan, "Qora metallurgiya", "Sintetik tolalar", "Tropik o'rmonlar", "Cho'llar", "Dashtlar".

Dars jarayonida fil'mlar bilan ishlash metodikasi quyidagi qismlardan iborat: a) o'quvchilarni ma'lum bir mavzu bo'yicha kinofil'mni ko'rishga tayyorlash; b) o'quvchilarni fil'mni ko'rish jarayonidagi ishlarini tashkil qilish; v) ko'rilgan fil'm mazmunini mustahkamlash; g) kinolashtirilgan darsni samaradorligini tekshirish.

O'quvchilarni dars oldidan aniq fil'mni ko'rishga tayyorlash fil'm mazmunini faol tushunishga va uni to'la o'zlashtirishga imkon beradi. Fil'mni o'quvchilar o'qituvchi kuzatuvida ko'rishadi. Agar fil'mni ko'rish jarayonida nazorat bo'lmasa o'quvchilar fil'mga diqqat berishmaydi va boshqa narsa bilan shug'ullana boshlaydilar yoki bir-biri bilan gaplashib o'tirishadi. Natijada fil'm mazmuni yuzaki o'zlashtiriladi.

Agar fil'm qiziqarli bo'lsa o'quvchilar uni qiziqib diqqat bilan tomosha qilishadi. Ammo ularni faoliyati shunda ham nazorat qilinsa fil'mni mazmunini tahlil qila olishmaydi. Shuning uchun fil'm boshlanishidan oldin o'qituvchi fil'mni maqsadini, unda nimalar tasvirlanganini, qanday savollarga o'quvchilar javob topishini kirish suhbatida tushuntiradi. Bundan tashqari o'qituvchi kirish suhbatida fil'mni qaerlariga e'tibor berishni, qaerlarini alohida ajratib tahlil qilinishini tushuntradi. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursida "Qizilqum" mavzusini o'tishda A.Nizomovning "Qizilqum" o'quv fil'midan foydalanish mumkin. Ushbu fil'mni ko'rish jarayonida quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- asosiy relyef shakllariga;
- o'simlik bilan qoplanish darajasiga;
- hayvonot dunyosiga.

Fil'mni ko'rish jarayonida o'quvchilar qo'yidagi savollarga javob berishlari lozim: "Barxan nima", "Qum tepaliklari" nima; cho'lda asosiy transport vazifasini bajaruvchi hayvonni aniqlang.

Geografiya ta'limida o'quv kinofil'mlarini yana bir asosiy shartlaridan biri o'qituvchini fil'm namoyishida faol ishtirok etishidir. Eng yaxshi va qiziqarli fil'm bo'lgan taqdirda ham o'qituvchi darsni boshqarishi shart hisoblanadi. Fil'm namoyishi jarayonida o'qituvchi ko'rsatilayotgan kinolavhalarga izoh berib borish lozim. Kerakli joylarda fil'm namoishini to'xtatib bilimlarni chuqurlashtirishi mumkin. Ayrim nazariy qonun qoidalarni kengroq tushuntirib berishi, so'ngra fil'm namoyishini davom ettirishi mumkin.

Fil'mni ko'rish davomida o'qituvchini izoxlari o'quvchilarga xalaqit bermasligi lozim. Shuning uchun faqat kerakli joylaridagina izox berish lozim. Agar kinofil'mda metodik xatolar bo'lsa o'qituvchi uni to'g'rilab ketishi lozim.

Ma'lum bir voqea xodisalarni mohiyatini o'quvchilar yaxshiroq tushunib olishlari uchun fil'mni namoyishini biroz to'xtatib turish mumkin.

Namoyish etilgan fil'mda berilgan bilimlarni mazmunini mustaxkamlash. Bunda fil'mda keltirilgan dalillar, mulohazalar, ta'surotlar, ilgari olingan bilimlar bilan solishtiriladi. Fil'mda olingan bilimlar bilan darslik matni orasidagi aloqalar ochib beriladi. Dars yakunlanadi va xulosa qilinadi. Mazkur ishlarni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quvchilar bilan suhbat o'tkazadi va suhbat davomida frontal so'rov amalga oshiriladi. Fil'mni ko'rib bo'lgandan so'ng xomaki chizmalar, rasmlar chizish mumkin, jadvallar to'ldirish mumkin, fil'mga annotatsiya tayyorlash mumkin, fil'mga taqriz yozish mumkin yoki maxsus yozma ish tayyorlatish mumkin.

O'quvchilar fil'mda ko'rgan narsalariga kitobdan asosnoma topishlari, fil'mda namoyish etilgan geografik ob'ektlarni xaritalardan topishlari yoki fil'mdagi geografik ob'ekt, voqea va xodisalarni yozuvsiz xaritaga tushirishlari, ular asosida grafiklar tuzilishlari mumkin.

Kinolashtirilgan darsni samaradorligini aniqlash. Fil'mni ko'rish natijasida olingan yangi bilimlar, ma'lumotlar darsni oxirida amalga oshiriladi. Natijada fil'mni ayrim lavxalari qayta namoyish qilinadi va o'zlashtirilmagan bilimlar yana qaytadan namoyish etiladi va takrorlanadi. Eng asosiysi o'qituvchi izoxi muxim o'rin tutadi. Fil'mni eng murakkab joylarida o'qituvchi namoishini to'xtatib batafsil izox bermog'i lozim. Shundagina darsni maqsadi amalga oshdi desa bo'ladi.

O'qituvchini kinofil'mlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarligi. Kinofil'mlar darsga o'ziga xos xususiyatlarni beradi, o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtiradi, bilimlarni bevosita ko'rish orqali o'zlashtirishga imkon beradi, fil'mda geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini kuzatishga imkon beradi. Ammo kino fil'mlar geografiya darslarini asosiy tarkibiy qismlarini ochib tashlay olmaydi. Masalan, bilimlarni tekshirish, uyga vazifa, tushuntirish va mustahkamlash.

Geografiya o'qituvchisi kinofil'mlardan foydalanib dars o'tishga tayyorgarlik ko'rayotganda quyidagilarga e'tibor berishi lozim:

Darsni ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish, darsni mazmunini ishlab chiqish, darsda foydalaniladigan ekranli va statistik ko'rgazmalar fondi bilan tanishtirish va dars mazmuniga mos keladigan ko'rgazmali vositalarni tanlash.

Tanlab olingan ekran materiallarini dars mazmuniga mosligi aniqlanadi. Dars rejasi ishlab chiqiladi va unda kirish so'zi ko'zda tutilmog'i lozim. Bundan tashqari fil'm namoishi jarayonida o'quvchilarga beriladigan savollar va ularga beriladigan javoblar (fil'mni ko'rish jarayonida) oldindan aniqlab olinishi lozim. Fil'mni namoyishi davomida qisqa-qisqa izoxlar ko'zda tutilmog'i lozim. Fil'mni eng ma'qul joylarida namoyish to'xtatilib o'quvchilar bilan suhbat o'tkazish ko'zda tutilmog'i lozim.

Ma'lum bir paytlarda fil'mni to'xtatib izox berish uchun darsga tayyorgarlik jarayonida o'qituvchi plyonkani to'xtatiladigan joylarini belgilab qo'yishi lozim, agar biror lavxani alohida ko'rsatish lozim bo'lsa mazkur lavhani baholashi va oxirgi plyonkada siyoh yoki ip bilan belgilab qo'yiladi.

O'quvchilar fil'mni ko'rish jarayonida diktorni so'zini qiyin qabul qilishadi, shuning uchun pauzalarda o'qituvchi fil'mda namoyish etilgan geografik voqea va hodisalarga izox berib o'tishi lozim. Agar diktorni so'zlari yoki fil'mni muzikasi o'qituvchiga yoqmasa u fil'mni ovozi o'chirib o'zi tushuntirishi lozim.

Fil'mni namoyish qilayotganda boshqa o'quv vositalaridan albatta xarita bo'lmog'i shart.

O'quvchi fil'mni ijobiy va salbiy tomonlarini chuqur biladigan so'nggi darslarda filmdan foydalanish masalasini hal qilish mumkin. Fil'mning mazmuni zamonaviy talab darajasida bo'lmog'i lozim. Buni ayniqsa xalq xo'jaligi tarmoqlarini namoyish qilishda e'tiborga olish lozim.

Darsda fil'mlarni namoyish qilishni samaradorligi uni qo'llash turiga bog'liq. Fil'm darslarda muntazam va nomuntazam qo'llanishi mumkin. Fil'mlar muntazam ko'rsatilganda o'quvchilarda uni ko'rish, tahlil qilish, qabul qilish ko'nikmalari shakllanadi. Dars samaradorligi ortadi. Nomuntazam, ya'ni onda-soda dars paytida fil'm namoyish qilinsa u samara bermaydi, o'quvchilar unga ko'nikma olishmaydi.

15.2.2. Televedeniyaning geografik darslarida foydalanish

XXI asrda kompyuter texnologiyalaridan foydalanish va internet tarmoqlarining jadal rivojlanishi geografik darslarda mavzu mazmunidan kelib chiqqan holda turli o'quv ko'rsatuvlaridan bevosita foydalanish imkoniyatini bermoqda. Televedeniyaning "Dunyo bo'ylab" va boshqa kanallardagi gi eng qiziqarli o'quv fil'mlari olib boriladi. .

Geografik darslarda televedeniyaning foydalanishni ikki yo'nalishga bo'lish mumkin: kundalik teleko'rsatuvlardan foydalanish; videokassetalardan foydalanish.

Kundalik teleko'rsatuvlardan foydalanish uchun teledasturlardan kerakli dars mavzusiga mos tushadigan ko'rsatuvlar tanlab olinadi va ular videokassetaga, disk yoki fleshkaga yozib olinadi yoki internetdan yuklab olinadi. So'ngra mazkur yozib olingan material kerakli mavzuni o'tishda namoyish qilinadi.

Tayyor videokassetalardan foydalanish. Geografik predmetlari mavzulari bo'yicha videokassetalar kartotekasini tashkil qilish mumkin. Hozirgi davrda har bir geografik xonasida albatta videomagnitafonlar bo'lishi zarur. Ma'lum bir mavzuni o'rganayotganda unga mos bo'lgan videokassetani olib namoyish qilish mumkin.

Televedeniyaning foydalanishga qo'yiladigan talablar quyidagilardan iborat:

- namoyish etiladigan telelavha dars mavzusiga mos bo'lishi shart;
- videomagnitafon va televizor bir kun oldin tayyorlab qo'yilishi lozim;
- namoyish etiladigan videolavhalar aniq va ravshan ko'rinmog'i lozim;
- Videolavha dars vaqtini to'la ish'ol qilishi lozim emas. Darsni boshida va oxirida o'qituvchini izohi va tushuntirishi uchun hamda xulosasi uchun vaqt qoldirishi lozim;

- video darslarni ko'rish o'qituvchi nazoratida olib borilishi lozim;

Bundan tashqari geografik darslarda radio eshittirishlardan, magnitafon yozuvlaridan ham foydalanish mumkin.

15.3. Geografiya darsligi va u bilan ishlash texnologiyasi

15.3.1. Geografiya darsligining tuzilishi.

Geografiya ta'limida darsliklar asosiy bilim olish manbai bo'lib hisoblanadi, shuning uchun ular asosiy o'qitish vositalaridir.

Geografiya darsliklari yuqori ilmiy darajaga ega bo'lishi, metodik aparati pedagogik jihatdan asoslangan bo'lishi lozim. Darslikning metodik tuzilishi o'quvchilarni o'qishga o'rgatishga yo'naltirilgan. Darslik juda ko'p ta'limiy vazifalarni bajaradi. Darslik bilan ishlaganda o'quvchilar quyidagi ishlarni bajarishadi: matn bilan ishlash usullari; kartografik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; statistik ma'lumotlar bilan ishlash usullari; chizmalar, rasmlar, fotogrifiyalar bilan ishlash usullari; matndagi jadvallar bilan ishlash usullari; matndan tashqaridagi materiallar bilan ishlash usullari; darslikdagi ilovalar bilan ishlash usullari va h.k.

Geografiya o'qituvchisi darslikning mazmuni bilan yaxshi tanishgan va o'zlashtirgan taqdirdagina darslik bilan ishlash ishlarini yaxshi tashkil qilish mumkin.

Geografiya darsliklari ikkita yirik qismga bo'linadi (3-rasm): a) darslikning o'quv matni; b) matndan tashqaridagi materiallar. Mazkur qismlarning har biri yana o'z navbatda alohida – alohida qismlarga bo'linib ketadi.

Darslikning asosini uning matni tashkil qiladi. Matnda o'quvchilar uchun yangi ma'lumotlar beriladi.

Matndan tashqaridagi ma'lumotlar o'qitish va nazorat vazifalarini bajaradi. Matndan tashqaridagi ma'lumotlarga quyidagilar kiradi: a) savol va topshiriqlar; b) mundarija, shriftlar; v) ko'rgazma metodlar.

Har bir darslikda juda ko'p savol va topshiriqlar tizimi berilgan. Ular tushunchalarni o'zlashtirishga, geografik voqea va hodisalar orasidagi aloqalarni aniqlashga, ko'nikmalarni qo'llashga yo'naltirilgan. Savol va topshiriqlar darslikni turli joylarida uchraydi: yangi mavzu oldidan; matn ichida; matnning oxirida.

Darslik matni oldida joylashgan savol va topshiriqlar o'quvchilar tomonidan ilgari olingan bilimlarni faollashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi. Masalan, biror hududni iqlimini o'rganishdan oldin iqlim hosil qiluvchi omillar haqidagi bilimlarini faollashtirish.

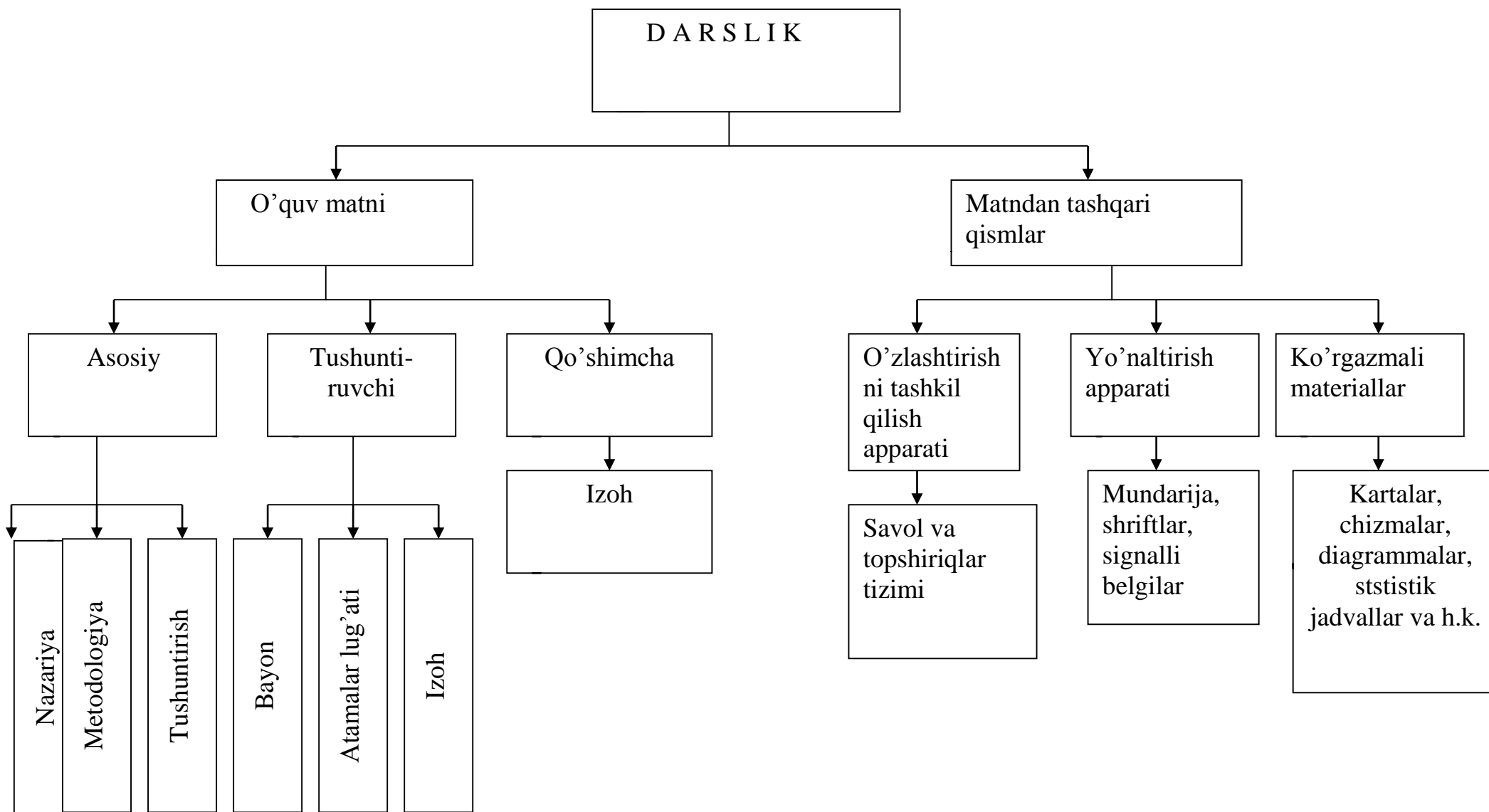
Matn ichidagi savol va topshiriqlar o'quvchilarni fikrlash faoliyatini yangi o'quv materialini o'zlashtirishga yo'naltiradi. Matnning so'ngida berilgan savol va topshiriqlar esa olingan bilim va ko'nikmalarni qo'llashga yo'naltiradi. Masalan, daryolar mavzusini o'tganda, daryo nima, o'zan nima, daryo vodiysi, daryoni to'yinishi haqida olingan bilimlarni qo'llash mumkin.

Yirik bo'limlar so'ngida berilgan savol va topshiriqlar umumalashgan xususiyatga ega, bilimlarni tartibga solishga undaydi, o'quvchilarni umumiy dunyoqarash bo'yicha xulosalar qilishga olib keladi.

Matndagi ko'rgazmali materiallarga quyidagilar kiradi: matndagi haritalar; muqovadagi haritalar; diagrammalar, chizmalar va jadvallar; rasmlar va

fotografiyalar; turli xil kesmalar; orografik chizmalar. Ko'rgazmalar faqat matn mazmunini boyitibgina qolmasdan alohida bilim manbaii bo'lib ham hisoblanadi.

Geografiya darsliklarining oxirida berilgan atama va tushunchalar lug'atida mazkur kursda berilgan tushunchalar tizimining ro'yhati beriladi.

3-rasm. Geografik darsliklarni tuzilishi (I.V. Dushina sxemasi asosida)

15.3.2. Darslik bilan ishlash texnologiyasi

Darslik bilan ishlash geografiya ta'limida muntazam olib boriladi. Darslik bilan ishlash texnologiyasi qo'yidagi qismlardan iborat: darslik bilan tanishish va u bilan ishlash qoidalarini o'rgatish; darslik matni bilan ishlash; darslikdagi haritalar bilan ishlash; matndagi chizmalar bilan ishlash; matndagi rasmlar bilan ishlash; matndagi jadvallar bilan ishlash; darslik ilovalari bilan ishlash; darslik bilan ishlashni tashkil qilish; har bir sinf darsligi bilan ishlashni o'ziga xos xususiyatlari.

O'quv yilini boshida o'qituvchi o'quvchilarni darslik bilan tanishtiradi. Darslik bilan tanishtirish quyidagi tartibda amalga oshiriladi. Dastlab darslikni nomi, mualliflari, qaysi nashriyotda va qachon chop etilganini o'quvchilarga tushuntiradi. Shundan so'ng darslikning tarkibiy tuzulishi ochib beriladi (kirish, necha qism, necha bob, ilovaning bor yo'qligi). Masalan, 7-sinf darsligini oladigan bo'lsak, darslik O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi deb nomlanadi, darslikni mualliflari P.G'ulomov, X.Vaxobov, P.Baratov. M.Mamatqulov hisoblanadi, darslik "O'qituvchi" nashriyotida 2017 yil chop etilgan. Darslik kirish, ikkita bo'lim, 9 qism va ilovadan iborat. Darslikning birinchi bo'limi O'rta Osiyo tabiiy geografiyasiga bag'ishlangan, ikkinchi bo'limi esa O'zbekiston tabiiy geografiyasi bayoniga bag'ishlangan. Darslikning ilova qismi 7 ta jadvaldan iborat (tog' cho'qqilari, chuqur botiqlari, yirik daryolar, ko'llar, suv omborlar, qo'riqxonalar). Darslikning umumiy hajmi 174 bet. Darslikdagi 59 ta rasm berilgan. Rasmlar haritalardan, diagrammalardan, chizmalardan iborat.

Shundan so'ng darslikdan foydalanish qoidalarini tushuntiriladi (toza tutish, darslik sahifalariga turli xil so'zlarni yozmaslik, buzmaslik, yirtmaslik va h.k)

Darslikning matni bilan ishlash. Darslikni matni bilan ishlash quyidagi qismlardan iborat: izohli o'qish, matni asosida reja tuzish, matnni ma'lum bir qismini o'qib so'ngra so'zlab berish.

Izohli o'qish o'qituvchi yoki o'quvchi tomonidan amalga oshirilishi mumkin. Bunda matn qismlarga bo'linib o'qiladi so'ng o'qilgan matnga izoh beriladi. Masalan, 7-sinf darsligining birinchi bo'lim 14-§ dan quyidagi jumlaning keltirishimiz mumkin: "Tekisliklar O'rta Osiyoning markaziy, g'arbiy va Shimoliy qismlarida joylashgan. O'rta Osiyoning anchagina qismini Turon tekisligi egallagan. Bu tekislikda O'rta Osiyoning yirik cho'llari – Qoraqum va Qizilqum joylashgan" (41 bet). Mazkur jumlaning o'qigandan so'ng o'qituvchi unga izox beradi. Izox berganda tekisliklar, ularning turlari, kelib chiqishi haqida so'zlab, O'rta Osiyodagi eng yirik bo'lgan Turon tekisligini haritadan ko'rsatib, uning asosiy xususiyatlarini gapirib beradi.

Matnning ayrim qismlariga reja tuzish. Bunda matn ma'lum bir qismlarga bo'linib o'quvchilarga bo'lib beriladi va ulardan matnning ushbu qismiga reja tuzish vazifasi beriladi. Masalan, O'rta Osiyo hududining rivojlanish tarixi va foydali qazilmalari mavzusini matnning quyidagi qismlarga bo'lish mumkin:

- paleozoy erasida hududning rivojlanishi;
- mezozoy erasida hududning rivojlanishi;
- kaynazoy erasida hududning rivojlanishi;
- zilzilalar;

- foydali qazilmalar.

Shulardan foydali qazilmalar qismiga quyidagicha reja tuzish mumkin: yoqilg'i foydali qazilmalari: (ko'mir, neft, gaz), qora metall konlari, rangli metallar konlar, mineral o'g'itlar konlari, qurilish xom ashyosi konlari (marmar, oxak, qum, granit).

Darslikdagi haritalar bilan ishlash. Har bir sinf geografiya darsligining matnidagi mavzuga oid turli xil haritalari mavjud. Haritalar 6,7,8 va 9-sinf darsliklarida ko'proq. Matndagi haritalar asosan mustaqil ishlarni bajarishda ko'proq ishlatiladi. Masalan, 7-sinf darsligining 7-sahifasida Yevrosiyoning tabiiy geografik o'lkalari haritasi berilgan. Ushbu harita bo'yicha quyidagi topshiriqlarni o'quvchilarga berish mumkin:

- Janubiy Osiyoda joylashgan Yevrosiyo tabiiy geografik o'lkalarini aniqlang va ularning geografik joylanishiga baho bering:

- Yevropada joylashgan tabiiy geografik o'lkalarni aniqlang:

- O'rta Osiyo tabiiy geografik o'lkasi qaysi o'lkalar orasida joylashgan:

- Shimoliy Osiyo qanday tabiiy geografik o'lkalardan iborat va h.k.

Shunday taxlitda har bir mavzuli harita bo'yicha o'quvchilarga mustaqil ish uchun vazifa berish mumkin.

Darsliklarda juda ko'p rasmlar ham berilgan. Mazkur rasmlar tabiiy va iqtisodiy geografik obyektlarning tasviriga bag'ishlangan. Shuning uchun kartadagi rasmlar bo'yicha ham o'quvchilarga mustaqil ishlar berish mumkin. Geografiya darslaridagi rasmlarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin: buyuk olim va sayyohlarning rasmlari; tabiiy landshaftlar manzarasini tasvirlaydigan rasmlar (tog'lar, tekisliklar, vodiylar, chuqurlar va h.k); tabiiy geografik jarayonlarning oqibatlarini va ko'rinishlarini tasvirlaydigan rasmlar (nurash, sho'rxok, vulqon, zilzila va h.k); iqtisodiy geografik obyektlarni tasvirlaydigan rasmlar (zavod, fabrika, suv ombolari, qishloq xo'jalik ekinlari, yo'llar, kanallar va h.k).

Chizmalar haritalarga o'xshab darslikda juda ko'p uchraydi. Ular geografik aloqalar va qonuniyatlarni ifodalaydi, ular orqali mavzuga tegishli qonuniyatlarni o'quvchilarga oson tushuntirish mumkin. Masalan, Yerga Quyoshdan keladigan issiqlikni miqdori uning tushish burchagiga bog'liqligini ko'rsatuvchi chizmalar.

Darsliklarda berilgan chizmalarni quyidagi guruhlariga bo'lish mumkin:

-boshlang'ich tabiiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera, yer va olam mavzularida);

-materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi hamda O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiya kurslari bo'yicha berilgan chizmalar;

-iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida berilgan chizmalar. Mazkur chizmalar asosan diagrammalardan iborat. Ular xalq xo'jalik tarmog'ini ma'lum bir qismlarini ko'rsatkichlarini tasvirlaydi.

Umumta'lim maktablari geografiya darslarida jadvallardan keng foydalanilgan. Tabiiy geografiya darslarida jadvallar asosan ilovalarda berilgan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida matndagi jadvallar ko'proq o'rin olgan. Jadvallarda ko'proq iqtisodiy ko'rsatkichlar berilgan. Ular orasida ma'lum bir iqtisodiy tarmoqni o'sish dinamikasini ochib berish mumkin. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darsliklardagi jadvallarni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin: siyosiy geografik; demografik; tabiiy resurslar; sanoat; qishloq xo'jaligi; transport va

xalqaro iqtisodiy aloqalar; regional iqtisodiy geografik sharoitni tasvirlaydigan jadvallar.

Jadvallarni tahlili bo'yicha o'quvchilarga juda ko'p mustaqil ishlar berish mumkin.

Har bir sinfda darslik bilan ishlash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Beshinchi sinfda boshlang'ich tabiiy geografiya kursini o'rganishda izoxli o'qish, matndagi savollarga javob berish, matnning rejasini tuzish, matndagi asosiy fikrni aniqlash muhim o'rin tutadi.

VI sinfda "Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi"ni o'rganishda quyidagi holatlarga katta e'tibor berish lozim: qiyoslash, matnning mazmuni bo'yicha chizmalar, rasmlar va jadvallar tuzish, matndan ma'lumotlarni ko'chirib olish, geografik obyektlar ro'yxatini tuzish, matnni kengaytirilgan rejasini tuzish.

7-sinfda O'rta Osiyo tabiiy geografiyasini o'rganishda ishlar bir oz murakkablashadi. Mazkur kurs bo'yicha quyidagi topshiriqlarni berish mumkin: matnga kengaytirilgan reja tuzish, chizmalar chizish, turli xil aloqalar va bog'liqliklarni ko'rsatadigan jadvallar tuzish (tabiiy geografik o'lkalar), iqlimiy jadvallar tuzish va h.k.

VIII- sinfda "O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiya" kursi o'tiladi. Mazkur kurs darsligi bo'yicha quyidagi ishlarni bajarish mumkin: matnga reja tuzish, turli xil haritalar bilan ishlash (foydali qazilmalar, ma'muriy, iqtisodiy, transport va h.k.), jadvallar bilan ishlash (aholi, mineral resurslar, tarmoqlar bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlar), chizmalar (diagrammalar bilan ishlash) va h.k.

IX- sinfda "Jahon iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi" kursi o'tiladi. Mazkur kursni o'rganishda o'quvchilarga murakkabroq topshiriqlar beriladi: matnni o'qib xulosalar tayyorlash, iqtisodiy geografik haritalarni tahlil qilib ma'lum bir davlatni iqtisodiy geografik tavsifini tuzish yoki bo'lmasa sanoat va qishloq xo'jaligi rivojlangan hududlarni aniqlash, jadvallarni tahlili asosida turli xil chizmalar va diagrammalar tuzish va h.k.

Tayanch so'z va iboralar: o'qitish vositalari, natural obyektlar, geografiya darsligi, maketlar, model, illyustrasiya, texnik vosita.

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'qitish vositalari deb nimaga aytiladi?
2. O'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishni qanday turlarini bilasiz?
3. O'qitish vositalari qanday turlarga bo'linadi?
4. Natural obektlarga nimalar kiradi?
5. Geografiya darsligi qanday o'qitish vositalari turiga kiradi?
6. Geografiya darsliklarini tuzilish chizmasini tuzing.
7. Darsliklar bilan ishlash qanday qismlardan iborat?
8. Darslikdagi savol va topshiriqlar necha turga bo'linadi?
9. Darslikdagi berilgan chizmalar qanday guruhlariga bo'linadi?
10. Sinf sharoitida qanday natural vositalardan foydalanish mumkin?
11. Geografik voqea va hodisalarni tasvirlovchi o'quv vositalariga nimalar kiradi?
12. Vulqonni yoki vodiyni modeli qanday o'qitish vositalariga kiradi?

13. Maketlar bilan qanday geografik obyekt, voqea va hodisalar tasvirlanadi?

XVI BOB. GEOGRAFIYA DARSLARI VA ULARGA QO'YILADIGAN TALABLAR. DARS TIPLARI.

16.1. Geografiyani o'qitishni tashkil etish shakllarining umumiy tavsifi va ular o'rtasidagi uzviylik

Geografiyani o'qitish jarayoni deganda, o'quvchilarning muayyan o'quv materialini o'zlashtirish, bilish usullarini egallashga qaratilgan o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining mazkur jarayonni tashkil etish va boshqarishga asoslangan pedagogik faoliyati orqali o'zaro hamkorlikda o'quv maqsadlariga erishiladigan jarayon tushuniladi.

O'qitish jarayoni tashkil etiladigan va boshqariladigan jarayon bo'lib, u birqancha shakllarda tashkil etiladi.

Didaktika va geografiya o'qitish metodikasiga oid manbalarda o'qitish jarayoni va uning shakllariga turlicha ta'rif berilgan. Jumladan, didakt olim Yu.K. Babanskiy fikricha, o'qitishni tashkil etish shakllari ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchilar bilan individual yoki yalpi o'qitishning nisbati, o'quv-bilish faoliyatining faollik darajasi, hamkorlikda tashkil etilgan o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyati va o'qituvchining rahbarlik roli, pedagogik faoliyatining me'yorini belgilaydi.

B.P. Yesipov tomonidan chop etilgan "Основы didaktiki" kitobida o'quv ishlarini tashkil etish shakllari o'quvchilarning bilish faoliyati turlarining ketma-ketligi, o'qituvchining mazkur faoliyatni boshqarish usullari, mashg'ulotlarning mazmuni, tarkibi va vaqtini belgilaydi deb uqtirilgan.

N.M. Verzin, V.M. Korsunskaya ta'rif bo'yicha o'qitish jarayonini tashkil etish shakllari – o'qituvchi tomonidan tarbiyalovchi ta'lim jarayonida foydalaniladigan turli sharoit (geografiya o'quv xonasi, ekskursiya, tirik tabiat burchagi, tabiat)da o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish tushuniladi.

O'quvchilar tomonidan geografiya o'quv fani dasturlari va DTS bilan me'yorlangan muayyan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, ularni tarbiyalash va rivojlantirish jarayoni o'qitishning turli shakllaridan foydalanishni taqoza etadi.

Geografiya o'qitish metodikasida o'qitish jarayonini tashkil etishning turli shakllari belgilangan. Ularga dastur talablarini amalga oshiradigan o'qitishning asosiy shakli bo'lgan dars, unga bog'liq holda ekskursiyalar, geografiya maydonchasidagi ishlar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va ixtiyoriy ravishda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar kiradi.

Mazkur o'qitish shakllari birgalikda geografiya o'qitish shakllari tizimini tashkil etadi.

O'qitishning asosiy shakli bo'lgan – dars, ularni bog'lovchi vazifasini bajaradi va o'qitishda yetakchi o'rinni egallaydi.

Dars, ekskursiyalar, geografiya maydonchasidagi ishlar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar birgalikda geografiyani o'qitishdan ko'zda tutilgan umumiy o'quv maqsadlariga erishishni ta'minlaydi, o'quvchilar

tomonidan o'quv materialini o'zlashtirish, olingan natijalarni tahlil qilishga xizmat qiladi.

O'qitishni tashkil etish tizimining tarkibiy qismlari bo'lgan dars, ekskursiya, geografiya maydonchasidagi ishlar, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlarning har biri geografik ta'lim oldiga qo'yilgan umumiy maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladigan alohida o'z ulushi mavjud. Mazkur ulushni xususiy maqsadlar ham deyish mumkin.

O'qitish jarayonini tashkil etishning turli shakllarida ta'lim mazmuni, maqsadi, vazifasiga bog'liq holda muayyan metod va vositalardan foydalaniladi.

SHu sababli, o'qituvchi tomonidan o'qitish shakllarini tanlash muhim ahamiyat kasb etadi, ya'ni ta'lim mazmuni, mazkur shakllarning maqsadi, vazifasi, ta'lim-tarbiya jarayonida tutgan o'rni, ularning xususiy maqsadlariga mosligi e'tiborga olinishi lozim.

Masalan, o'rganiladigan mavzu meteorologik asboblar yoki laboratoriya jihozlari bilan bog'liq, shuningdek, tabiiy geografik jarayonlar, nazariya, g'oya, tushunchalar, qonunlar, masala yechish o'rganiladigan bo'lsa, unda albatta o'qitishning asosiy shakli bo'lgan darsni tanlash zarur.

Agar ta'lim mazmuni turli relyef shakllarini, daryo va uning qismlari o'rganishni talab etsa, bu holda ekskursiya tashkil etilishi, yoki videofilmlar namoyish qilish maqsadga muvofiq.

Ekologik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirishda dars bilan bir qatorda, darsdan va sinfdan tashqari ishlar ham muhim o'rin tutadi.

Kuzatish o'tkazish va tajriba qo'yishda geografiya maydonchasida olib boriladigan ishlar, uy ishlari, darsdan va sinfdan tashqari ishlar muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchi tomonidan o'qitish shakllarini to'g'ri tanlashda geografiya o'quv xonasining jihozlanishi va o'quv-moddiy texnika bazasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'qituvchi o'qitish shakllarining maqsadi va vazifalarini to'g'ri anglagan holda, mazkur jarayondan tasviriy, tabiiy va tarqatma materiallar tayyorlash orqali ko'rgazmalilikni amalga oshirishni ko'zda tutishi lozim.

SHunday qilib, geografiyani o'qitish shakllari: dars, ekskursiya, uy ishlari, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar muayyan tizimni hosil qilib, ular o'quvchilar tomonidan belgilangan bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish, ilmiy dunyoqarashini kengaytirish, tabiatga nisbatan ongli munosabatni tarkib toptirish, bilish faoliyati usullarini egallash va o'qitish samaradorligini orttirishga xizmat qiladi.

Dars o'qitishning asosiy shakli bo'lib, unda geografiya o'quv dasturidan o'rin olgan o'quv materialining asosiy qismi o'rganiladi. Darsda o'qituvchi ta'lim mazmuni, o'qitish metodi va vositalarining uyg'unligi orqali o'qitish maqsadlariga erishishni nazarda tutadi. Lekin, hamma masalalarni ham darsda o'rganish imkoni bo'lmaydi, masalan uzoq muddatli kuzatish ishlarini talab etadigan tajribalarni o'tkazishda darsdan tashqari ishlardan foydalaniladi.

Uy ishlari dars bilan uzviy bog'langan bo'lib, u darsda o'rganilgan mazmunning mantiqiy davomi va o'quvchilarning mustaqil bilim olish omili sanaladi. O'qituvchining topshirig'i va ko'rsatmasiga binoan, o'quvchilar uncha murakkab bo'lmagan tajribalarni o'tkazish (masalan, Yer shar shaklida bo'lganligi

uchun Quyosh uni hamma qismini bir xilda yoritmasligi va isitmasligi, suvning tarkibida turli erigan moddalar mavjudligini, tabiatda kuzatishlar olib borish, qo'shimcha adabiyotlarni o'rganish, muayyan mavzularda ma'ruza yoki referat tayyorlash ishlarini bajaradilar. O'quvchilar o'quv topshiriqlarini bajarish orqali bilish faoliyati usullarini egallashga zamin tayyorlanadi.

Darsdan tashqari ishlar o'qituvchining ko'rsatmasi asosida o'quvchilar tomonidan bajariladigan majburiy o'qitish shakli sanaladi. Dastur talablari asosida o'quvchilar darsdan tashqari ishlarni yakka tartibda yoki kichik guruhlarda bajarilishi lozim.

Darsdan tashqari ishlar jumlasiga muayyan mavzularda Geografiya maydonchasida kuzatish olib borish, tajribalar o'tkazish, o'quv jihozlari, ko'rgazma materialini tayyorlash kiradi.

Ekskursiya – o'qitish jarayonining muhim shakli bo'lib, ular o'quvchilarni tirik tabiatning ob'ektlari, hodisalari, qonunlari, asosiy nazariy g'oyalari bilan tanishtirish, nazariy bilimlarni amaliyotga qo'llash, olamni bilish metodlarini egallash imkonini beradi.

Ekskursiya davomida o'quvchilar tomonidan egallangan bilimlar, yangi mavzularni o'rganish jarayonida bilimlarni mustahkamlash, yakunlash, tizimga solish va umumlashtirish kabi maqsadlarda foydalaniladi.

Shu bilan bir qatorda ekskursiyalar o'quvchilarning mustaqil bilim olish faoliyatini faollashtirish va rivojlantirish imkonini beradi. Ekskursiyada o'quvchilar o'quv topshiriqlarini yakka tartibda yoki kichik guruhlarda bajarish jarayonida avval o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalaridan foydalanish orqali yangi bilim va ko'nikmani egallaydilar.

Ekologik jihatdan tabiatga to'g'ri tashkil etilgan ekskursiyalar o'quvchilarda mahalliy o'simliklar va hayvonat olamining xilma-xilligi haqida bilimlarini kengaytirish, mahalliy ob'ektlardan ko'rgazma materiallarini tayyorlash, ularni jihozlash, tabiatga muxabbat uyg'otish, estetik did va madaniyat, tabiatga nisbatan ongli munosabatni tarkib toptirish imkonini beradi.

Geografiyani o'qitishda sinfdan tashqari mashg'ulotlar muhim o'rin tutadi. Mazkur o'qitish shakli ixtiyoriy bo'lib, o'quvchilarning geografiya o'quv faniga bo'lgan qiziqishi, olamni o'rganishga bo'lgan ehtiyojlari hisobga olingan holda tashkil etiladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarning uch turi mavjud:

- Yakka tartibda individual tarzda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar.
- Guruhlarda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar.
- Ommaviy tarzda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlar.

Yakka tartibda individual tarzda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'qituvchi o'quvchilar tomonidan muayyan mavzularda kuzatishlar o'tkazish, tajriba qo'yish, qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash, ma'ruzalar tayyorlash va ularni jihozlash ishlarini rejalashtiradi.

Guruhlarda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda turli sinflarda "Yosh geograflar" to'garagi, fakul'tativ mashg'ulotlar, tanlovlarga tayyorgarlik ko'rish, tirik tabiat burchagida ishlar tashkil etiladi.

Ommaviy tarzda tashkil etiladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda asosan, turli mavzularda kechalar va bayramlar, biolog-olimlar bilan uchrashuvlar tashkil etish bilan bir qatorda ko'qalamzorlashtirish ishlari, ijtimoiy foydali mehnatni amalga oshirish nazarda tutiladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar dasturdagi o'quv materiali asosida tashkil etiladi, lekin uni takrorlamasligi kerak. O'qituvchi o'rganilayotgan o'quv fani mazmuni, mahalliy sharoit, o'quvchilarning qiziqishi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda, sinfdan tashqari mashg'ulotlarning mavzularini tanlaydi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarning mavzulari o'quvchilarning dunyoqarashi, ular o'zlashtirayotgan ta'lim mazmunini kengaytirish, to'ldirish, kasbga yo'llash, tabiiy fanlar o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik va ularning yangi qirralarini yoritishga xizmat qiladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar darsdan tashqari vaqtda tashkil etilib, maktabning umumiy jadvalidan o'rin olmaydi, lekin o'qituvchi o'zining yillik yillik rejasida ularni o'tkazish vaqtini belgilaydi.

Geografiyani o'qitishning yuqorida qayd etilgan shakllari: dars, darsdan tashqari ishlar, sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'rtasida doimiy ravishda izchillik, o'zaro uzviylik va aloqadorlik mavjud bo'lib, ular o'quv-tarbiya jarayonining yaxlitligini ta'minlaydi.

Geografiya o'qitish maqsadi va vazifalarini amalga oshirish, samaradorlikka erishish uchun o'qituvchi ularni uyg'unlashtirgan tarzda yillik yillik rejasini tuzishi lozim.

16.2. Dars – geografiyani o'qitishning asisii shakli

O'quvchilarga bilim berish va ularni tarbiyalash dars jarayonida olib boriladi. SHuning uchun dars geografiya ta'limining eng asosiy va markaziy qismi xisoblanadi. Dars jarayonida o'qituvchi darsga ajratilgan aniq vaqt davomida belgilangan ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarni amalga oshirishadi. Har bir darsni maqsadi aniq ifodalangan bo'ladi. Dars jarayonida o'quvchilar ko'zda tutilgan bilim va ko'nikmalarni samarali bilish uchun geografiya darslariga qator talablar qo'yilgan. Ular quyidagilardan iborat:

- darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini aniq ishlab chiqish; darsning mazmunini ilmiyligiga erishish;
- dars o'quvchilarni kasbga yo'naltirishi lozim;
- tanlangan o'qitish metodi dars mazmuniga mos kelmog'i lozim;
- tanlangan o'qitish metodi dars mazmuniga mos kelmog'i lozim;
- geografiya darslarida predmetlararo aloqalar o'rnatilishi lozim;
- har bir dars ekologik yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim;
- har bir geografiya darsida o'lkashunoslik ta'moyillari xisobga olinmog'i zarur.

Darsning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini ishlab chiqish. Geografiya darslarini ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlarini to'g'ri va aniq ishlab chiqish darsni samaradorligini belgilab beradi. Dastlab darsni ta'limiy maqsadlari ishlab chiqiladi. Buning uchun: geografik borliq, voqea va hodisalar haqida tasavvurlar, ilmiy tushunchalar, tamoillar, qonuniyatlar shakllantiriladi; asosiy ilmiy ma'lumotlar va

bilimlar takrorlanadi va mustahkamlanadi; geografik ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish ta'minlanadi va takomillashtiriladi; umumiy ko'nikmalarni shakllantirish davom ettiriladi (javoblarni rejalashtirish, darslik bilan ishlash, qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlash va h.k.); dunyoqarash, g'oyaviy-siyosiy, ax'loqiy va kasbga yo'naltirilgan bilimlarni o'zlashtirish; mexnat va estetik tarbiya berish; o'quvchilarni tafakkurini, qiziquvchanligini rivojlanitirish.

Geografiya darslari aniq tarbiyaviy maqsadga yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Bu esa o'quvchilarni vatanparvarlik, aqliy, g'oyaviy-siyosiy jixatdan tarbiyalashga imkon beradi. Geografiya darslari olamning yaxlitligi g'oyasini shakllantirishga, geografik voqea va hodisalar hamda xo'jalik faoliyati orasidagi sabab va oqibatlarini ochishga yo'naltiradi. Darsning tarbiyaviy vazifalariga Vatanimizni mustaqillik davrida rivojlanishini o'rganish, mustaqil mamlakatimizning erishgan yutuqlarini bo'rttirib ko'rsatish, fan, madaniyat va sport soxasidagi yutuqlarimiz ruxida tarbiyalash katta samara beradi.

Darsning aniq vazifalari undan oldinga va keyingi darslarni maqsadlari bilan bog'langan bo'lmog'i lozim. Masalan, "O'rta Osiyoning relyefi va foydali qazilmalari" mavzusida (7-sinf) quyidagi vazifalarni ko'rish mumkin: yirik relyef shakllarini joylashish xususiyatlari va sabablarini ochib berish; yirik relyef shakllari haqida bilimlarni kengaytirish; cho'l relyef shakllarini hosil bo'lishida shamolni o'rni va ahamiyatini ochib berish; relyefni hosil bo'lishida va rivojlanishida ichki va tashqi kuchlarni o'zaro ta'siri g'oyasini yanada rivojlantirish; O'rta Osiyo foydali qazilma konlarini joylashishini o'rganish va ularni hosil bo'lishini yer po'sti tuzilishi bilan bog'liqligini ochib berish; xarita asosida relyefga tavsif berish ko'nikmalarini shakllantirishni davom ettirish.

Darsning mazmuni ilmiy bo'lmog'i zarur. Geografiya darslarida bilim, malaka, tarbiyaviy g'oyalar va ular bilan bog'liq bo'lgan tushunchalar ochib beriladi. Ammo darsning asosiy maqsadi dasturda ko'rsatilgan nazariy bilimlar va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishdir. Geografik ilmiy bilimlar asosiy va ikkinchi darajali qismlarga bo'linadi. Asosiy bilim va ko'nikmalarga ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga yordam beradigan, amaliy faoliyat va hayot bilan bog'liq bo'lgan ko'nikma va malakalar kiradi. Asosiy bilimlarga dalillar, umumiy tushunchalar va tasavvurlar, o'zaro aloqa va qonuniyatlar haqidagi bilimlar dunyoqarash g'oyalari, faoliyat turlari haqidagi bilimlar kiradi. Mazkur bilimlar har bir geografiya predmeti bo'yicha asosiy yakuniy bilimlar bo'lib hisoblanadi.

Asosiy bilimlarni chuqurroq va to'laroq o'zlashtirish uchun geografiya ta'limida ikkinchi darajali bilimlar ham ishlatiladi. Ular asosan tasavvurlarni shakllantirish, tushunchalarni belgilanishini aniqlashtirishda ko'proq foydalaniladi. Ikkinchi darajali bilimlar ham ishlatiladi. Ular asosan tasavvurlarni shakllantirish, tushunchalarni aniqlashtirishda ko'proq foydalaniladi. Ikkinchi darajadi bilimlarga tabiiy geografiyada tadqiqot materiallarini o'rganish ya'ni yer po'stini, okeanni, atmosferani o'rganish, usullari haqidagi ma'lumotlar, materiklarni o'rganish va ulardagi aholining xo'jalik faoliyati haqida bilimlar, ular dasturda albbata o'zlashtirilishi zarur bo'lgan bilimlar qatoriga kiritilgan.

Yuqoridagi bilimlardan tashqari dastur va darsliklarda uchramaydigan qo'shimcha bilimlar ham ishlatiladi. Masalan, davlatlar bayrog'i, gerbi (tamg'asi), aholini turmush sharoiti, odatlari haqidagi bilimlar o'quvchilarni bilish faoliyatini

rivojlantirish uchun qo'llaniladi, qo'shimcha material darsda qo'shimcha vaqt bo'lganida foydalaniladi.

Geografik bilimlarni hayot bilan bog'lash geografiya darslariga qo'yiladigan asosiy talablardan biri bo'lib xisoblanadi. Geografiya predmetlarida beriladigan bilimlarning deyarli barchasi xayot bilan bog'langan. Atrof muxitni muhofaza qilish, siyosiy iqtisodiy soxa bo'yicha davlat qarorlari geografik bilimlarni xyotga bog'lash uchun asos bo'lib xisoblanadi.

Masalan, atmosfera mavzusini o'tishda atmosfera xavosini muxofaza qilish va qo'riqlash bo'yicha davlat qarorlariga suyanmoq lozim. O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'rganishda mamlakatimiz prezidenti asarlari, davlat qarorlariga asoslanmoq zarur. Mazkur materiallardan dars jarayonida foydalanish uchun mavzu mazmuniga mos bo'lgan ma'lumotlarni topmoq lozim. SHundagina o'quvchilar olgan bilim va ko'nikmalarni hayot bilan bog'lay oladi.

Darsni kasbga yo'naltirilganligi. Geografik bilim va ko'nikmalarni egallash jarayonida o'quvchilar juda ko'p kasblar bilan tanishadi. Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "plan va xarita" mavzusi o'tilganida geodezis va topograflar kasbi haqida, litosferani o'rganishda geologlar kasbi haqida, gidrosferani o'rganishda gidrolog kasbi, iqtisodiy geografiya darslarida iqtisodchi va boshqa kasblar haqida bilimlar va ma'lumotlar beriladi. Bundan tashqari har bir materikni tekirilish tarixini o'rganganda sayyohlar va olimlar haqida ham ma'lumotlar beriladi. Olimlar kasbi haqidagi ma'lumotlar turli xil qonun va qonuniyatlarni ochgan olimlarini hayoti va faoliyatini o'rganishda berib boriladi.

Dars tuzilishini aniqlash xam asosiy talablardan biri bo'lib hisoblanadi. Dars tuzilishini aniqlashga quyidagilar kiradi: a) darsni turini tanlash. O'quv materialini mazmuniga ko'ra ma'lum bir dars turi tanlanadi. Quyi sinflarda ko'proq aralash dars turiga e'tibor beriladi, ya'ni o'tgan darsni takrorlash, yangi darsni o'qitish, o'rganilgan darsni mustaxkamlash va uyga vazifa berish; darsning alohida qismlarini asoslash va ular orasidagi bog'liqliklarni bo'rttirib ko'rsatish; Masalan, "Boshlang'ich tabiiy geografiya" kursida "Masshtab" mavzusini o'rganganda uni quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: masshtab xaqidagi umumiy tushuncha, sonli masshtab; chiziqli masshtab; so'zli masshtab; masshtab bilan ishlash. Darsning tuzilishi uning ta'limiy va tarbiyaviy maqsadlari bilan xamda ulardan oldingi va keyingi darslar bilan bog'liqligi bilan aniqlanadi.

O'qitish metodlarini tanlash. O'qitish metodlarini tanlash darsning tuzilishi bilan bevosita bog'langan. Har bir dars tuzilmasi uchun aloxida metod tanlanadi. O'qitish metodlari deganda o'qituvchi va o'quvchilarni ta'lim maqsadlarga erishishdagi birgalikdagi va xamkorlikdagi faoliyatidir. Darsning mazmuniga ko'ra tanlangan o'qitish metodlariga qo'yiladigan asosiy talablaridan biri dars jadvalida o'quvchilarni bilish faoliyatini ta'minlashi lozim. Tanlangan o'qitish metodi sinfdagi barcha o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtirishi, geografik bilim va ko'nikmalarni olishga qiziquvchanlikni kuchaytirishi lozim. Bunda shuni esdan chiqarmaslik lozimki o'quvchilarni faol bilish faoliyati geografik bilim manbalaridan foydalanish ko'nikmalari shakllantirilgandagina ta'minlanadi. Masalan, xaritalar, darslik, chizmalar va h.k.

Geografiya darslarida predmetlararo aloqalarni aniqlash. Geografiya fani tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy fanlar tizimiga kirganligi munosabati bilan qator

predmetlar bilan chambarchas bog'langan. Geografiya predmetining noyob va o'ziga xos ta'limiy va tarbiyaviy vazifasi atrof muxit to'g'risida, xo'jalik va ijtimoiy soxa bo'yicha turli xil bilimlarni umumlashtirishiga imkon beradi. Geografiya darslarida tarix, geografiya, ximiya, fizika, matematika fanlari bilan aloqalarni aniqlash va asoslab berish o'quvchilarni bilish faoliyatini jadallashtiradi.

Geografiya darslarida o'lkashunoslik tamoillariga amal qilish. Geografiya fani tabiat va jamiyat xaqidagi bilimlarni bergani uchun unda o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanishni katta imkoniyatlari mavjud. Geografiya predmetlaridagi deyarli barcha mavzularni o'lkashunoslik tamoillaridan foydalanib o'rganish mumkin. Relyef mavzusini maktab atrofidagi relyef shakllari orqali tushuntirish mumkin, gidrosfera mavzusini maktab atrofidagi suv ob'ektlar misolida, qishloq xo'jaligi yoki sanoatni o'z yashayotgan joyi misolida o'tish mumkin. Mazkur tamoilni qo'llash geografik bilimlarni oson va tez o'zlashtirishiga xamda hamda o'quvchilarni o'z vataniga va yashab turgan joyiga mexr muxabbat ruxida tarbiyalashga yordam beradi.

Iqtisodiy ta'lim tamoyilini xisobga olish. Geografiya ayniqsa iqtisodiy geografiya darslarida o'quvchilarga iqtisodiy ta'lim va tarbiya berish katta axamiyatga ega. Har bir xo'jalik tarmog'ini o'rganishda ularni iqtisodiy samarasi haqida bilimlar beriladi, shu bilan birga xom ashyo va tabiiy resurslardan tejab tergab foydalanish, o'z mulkiga va davlat mulkiga extiyotkorlik bilan munosabatda bo'lishni o'rgatish o'quvchilarni iqtisodiy tarbiyasini yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

Geografiya darslarida ekologik tarbiya berish. Geografiya fani atrof muxit va xo'jalik xaqida bilim beradigan yagona fan bo'lganligi sababli unda o'quvchilarga ekologik tarbiya berish katta imkoniyatlariga ega. tabiiy va iqtisodiy geografiya predmetlarini o'rganishda har bir mavzu bo'yicha ekologik bilim ta'lim va tarbiya berish mumkin. Ayniqsa O'rta Osiyodagi regional ekologik muammolarni yoritib berish yoki ulardan misollar keltirish katta axamiyatga ega.

16.2.1. Geografiya darslarining tuzilishi

Geografiya darslarini tuzilishi didaktika va geografiya o'qitish metodikasida umum qabul qilingan qoidaga asoslangan. Mazkur qoidalarga binoan geografiya darslari quyidagi qismlardan iborat: bilmini tekshirish (uyga berilgan vazifalarni tekshirish va baxolash) yangi mavzuni o'qitish; yangi mavzuni mustaxkamlash; uyga vazifa berish.

Tashkiliy qism. Mazkur qismda yoki bosqichda o'quvchilar bilan salomlashiladi, yo'qlama qilinadi, tozalik tekshiriladi, o'quvchilarni kitob, daftar, atlaslari borligi tekshiriladi. So'ngra o'quvchilarni darsga tayyorlaydi. Bunda o'tgan mavzu va yangi mavzuni ilmiy va amaliy ahamiyati haqida o'quvchilarga ma'lumotlar beriladi va ularni darsga tayyorlaydi.

O'quvchilar bilimini tekshirish va baholash. Geografiya darslarining eng asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Mazkur qism yangi darsni o'tish uchun asos bo'lib xisoblanadi. Darsda asosiy materialni o'zlashtirish darajasi tekshiriladi. Olingan bilimlarni o'xshash va yangi o'quv sharoitida qo'llash tekshiriladi. Bunday bilimlarga dunyoqarash g'oyalari, nazariy bilimlar (umumiy tushunchalar, tamoillar,

aloqalar, qonuniyatlar), dalillar va o'quv ishlari usullari kiradi. Bilimlarni tekshirishning mazmuni mazkur bo'limni yoki kursni o'qitishni yakuniy natijalariga mos kelishi lozim. Ular dasturlarda berilgan bo'ladi. O'quvchilar bilimi va ko'nikmalarini tekshirish uchun turli xil usullar qo'llaniladi. O'quvchilarni bilim va malakalarini ma'lum bir mavzu bo'yicha tekshirish uchun o'qituvchi svollarni yoki tarqatma materiallarni oldindan tayyorlab qo'yimg'i lozim.

Yangi mavzuni o'rganish. Deyarli barcha darslarda yangi mavzuni o'tish qismi albatta bo'ladi. Yangi mavzuni o'tishda yangi bilimlar ko'nikma va malakalar shakllantiriladi. Darsga ajratilgan vaqtning katta qism yangi mavzuni o'rganishga sarflanadi. Yangi mavzuni mazmuni va xajmi o'quv dasturlarida berilgan bo'ladi, darsliklarda esa ular aniqlashtiriladi. Dastur o'qituvchi uchun asosiy vosita bo'lib xisoblanadi. Yangi darsning mazmuni o'qituvchi tomonidan tanlab olinadi. Bunda mavzu bo'lim yoki butun kursni o'quv maqsadlaridan kelib chiqdi. O'qituvchi uchun dasturda yangi materialni o'tish uchun asosiy va qo'shimcha materiallar tizimi beriladi. Qo'shimcha materiallarga turli xil daliliy ma'lumotlar kiradi. Ular mavzuni asosiy mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Yangi mavzuni o'rganish natijasida o'quvchilarni bilmi kengayadi va chuqurlashadi, o'rganilayotgan voqea va hoisalarni moxiyati ochib beriladi. Geografik bilimlar va ko'nikmalarni amaliy tomonlari ko'rsatiladi. Yangi mavzuni o'rganish ilgari olingan bilimlarga tayangan xolda amalga oshiriladi. Demak, xar bir mavzuni o'rganayotganda predmetlararo va ichki predmetlararo aloqalar ochib beriladi. Masalan, VI va VII sinflarda xar bir materikni va yirik o'lkalarni relyefini o'rganishda V-sinfda letosfera mavzusida o'tilgan bilimlarga suyanadi.

Olingan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash geografiya darslarini asosiy qismlaridan biri xisoblanadi. O'quvchilar bilimini mustaxkamlash ikki usulda olib boriladi: bosqichli, yakuniy.

Geografiya darslarida ko'proq bosqichma bosqich bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash keng tarqalgan. Bunda o'rganiladigan yangi mavzu bir necha mantiqiy qismlarga bo'linali. Har bir qismni o'tib bo'lingandan so'ng olingan bilimlar mustaxkamlanadi. Masalan, V-sinfda masshtab mavzusini ;o'rganishda uni quyidagi mantiqiy qismlarga bo'lishimiz mumkin: masshtab nima; sonli masshtab; chiziqli masshtab;so'zli masshtab. Demak, ushbu mavzuni o'rganishda o'qituvchi masshtab haqida tushuncha beradi va uni mustaxkamlaydi. So'ngra sonli, chiziqli va so'zli masshtablarni tushuntirib olingan bilimlarni yangi misollarni o'quvchilarga yechtirish orqali mustaxkamlaydi.

Olingan bilimlarni bir necha usullar yordamida mustaxkamlash mumkin: test topshiriqlari; amaliy ishlar; mustaqil ishlar va h.k

O'quvchilar bilim va ko'nikmalarini bosqichma-bosqich mustaxkamlash bilan birga yakuniy mustaxkamlash xam mumkmn. Bunda o'quvchilarga tarqama material berish, yoki bo'lmasa 3-4 ta o'quvchidan og'zaki so'rash orqali xam bilimlarni yakuniy mustaxkamlash mumkin. SHundan so'ng o'quvchilar bilimlariga qo'yilgan baholar e'lon qilinadi ularning kamchiliklar to'g'rilaniladi va dars yakundanadi.

Uyga vazifa berish. Darsning yakunida uyga vazifa beriladi. Uyga vazifa mavzusi sinf taxtasiga yozib qo'yiladi. SHundan so'ng uni bajarish bo'yicha o'qituvchi o'quvchilarga ko'rsatmalar beradi.

Uyga vazifa ko'p hollarda darsning oxirida beriladi. Bunda o'quvchilar uy vazifasini maqsadi va moxiyatini tushunib yetishmaydi. Ko'p xollarda o'qituvchi xam uy vazifasini berib ham , tushuntirib xam ulgurmaydi. SHuning uchun uyga vazifa darsning boshida, yangi mavzuni o'tib bo'lgandan so'ng berilsa uni qanday bajarishni o'quvchilarga to'laroq tushuntirib berish mumkin.

Uyga berilgan vazifani tushuntirganda uni o'ziga xos xususiyatlarini xisobga olmoq zarurdir. Matin bo'yicha beriladigan vazifalarni xaritalar, jadvallar va chizmalar bo'yicha beriladigan topshiriqlarni aloxida tushuntirish lozim.

16.3. Geografiya darslarining tiplari

Geografiya darslari ta'lmni tashkil qilishning eng asosiy turlardan xisoblanadi. Geografiya darslari didaktik maqsadlarga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: kirish darsi; yangi mavzuni o'rganish darsi; aralash dars; ma'ruza darsi; takrarlash darsi.

16.3.1. Kirish darsi

Kirish darsi umumta'lim maktablarida geografiya predmetlarini va yirik mavzularni o'rganishda yo'llanma vazifasini o'taydi.

Kirish darsining asosiy maqsadi ma'lum bir kurs va mavzu bo'yicha bilim va ko'nikmalar berishdir. Kirish darsi quyidagi qismlardan iborat: o'quv yilini boshida o'tkaziladigan kirish darslari; yirik mavzularni o'rganishdan olidin tashkil qilinadigan kirish darslari; chorak boshlanishida o'tkaziladigan kirish darslari.

O'quv yilining boshida birinchi darsda o'qituvchi quyidagi ishlarni bajaradi:

- darslik va uning mualliflari bilan tanishtirish;
- darslikni tuzilishi bilan tanishtirish (qismlar, boblar, ilovalar, rasmlar, jadvallar);
- darslikdan foydalanish tartibi bilan tanishtirish. Toza tutish yirtmaslik, chizmaslik, yozmaslik va h.k.

Yirik bo'limlarni o'rganishda ham kirish darslaridan foydalanish mumkin. "Boshlang'ich tabiiy geografiya" (5-sinf) kursida Yer qobiqlari bo'limini o'rganishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin. Unda quyidagii xolatlarga e'tibor bermoq lozim:

- geografik qobiqni qatlamsimon bo'lib tuzilganligi, ya'ni litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosferalardan iborat ekanligi;
- har bir qobiq alohida moddalardan tuzilganligi, ya'ni litosfera qattiq moddalardan, gidrosfera suyuq modalardan (suv), atmosfera gazsimon moddalardan, biosfera esa tirik moddalardan iborat ekanligi haqida bilimlar shakllantiriladi. Shundan so'ng o'quvchilar ongida Yer qobiqlari haqida tushunchalar shakllanadi va umumiy tasavvurlar xosil bo'ladi.

Iqtisodiy geografiya darslarida ham xuddi shunday kirish darslarini tashkil qilish mumkin. Masalan, "Jahon iqtisodiy va ijtimoiy georafiyasi" kursida jahon xo'jaligini o'tishdan oldin kirish darsi o'tkazish mumkin: unda quyidagi holatlarga o'quvchilar diqqati qaratiladi:

- jahon xo'jaligi haqida tushuncha beriladi;
- jahon xo'jaligining tarkibiy qismlari chizib ko'rsatiladi.

- shundan so'ng sanoat, qishloq xo'jaligi. Transport va xalqaro iqtisodiy aloqalarni tuzilishi alohida tushunriladi. Masalan, transport tarmog'i quyidagi qismlarga bo'linadi: quruqlik, suv, havo, quvur, elektron.

Bundan tashqari kirish darslarida quyidagi maqsadlar ham amalga oshiriladi; bo'lajak o'quv ishlari uchun o'quvchilar psixologik jihatdan tayyorlanadi; o'quvchilarga geografiya fani va geografik bilimlariga nisbatan qiziqish uyg'otiladi.

Kirish darsida bitta mavzu o'rganilganligi uchun unda darsni barcha elementlari mavjud emas. Unda tashkiliy qism, yangi bilimlarni o'rganish, ayrim xollarda vaqt yetarli bo'lsa bilimlarni mustahkamlash va uyga vazifa berish amalga oshiriladi. Ko'p hollarda kirish darsida asosan yangi material o'tiladi, uyga vazifa berilmasligi ham mumkin.

16.3.2. Aralash dars

Umum ta'lim maktablarida eng keng tarqalgan dars turi. Aralash darslarda bir necha didaktik maqsadlar amalga oshiriladi va ularda o'quv jarayonini barcha qismlari mavjud: yangi bilimlarni o'zlashtirish; olingan bilimlarni tahlil qilish va fikrlash; olingan bilimlarni mustahkamlash; olingan bilimlarni esda saqlab qolish; o'zlashtirilgan bilimlarni qo'llash.

Mazkur darslarda quyidagi maqsadlar amalga oshiriladi: yangi mavzuni o'rganish; geografik ko'nikmalarni shakillantirish; olingan bilim va ko'nikmalarni tekshirish.

Aralash dars quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: tashkiliy qism. Ushbu qismda yo'qlama qilinadi, o'quvchilarni darsga tayyorgarligi ya'ni o'quv qurollari bor yo'qligi aniqlanadi; uyga berilgan vazifa tekshiriladi; yangi darsni maqsad va vazifalari tushuntiriladi, oldingi dars bilan yangi mavzu o'rtasida bog'liqlik aniqlanadi va tushuntiriladi; yangi mavzu o'rganiladi va umumlashtiriladi; olingan bilimlar mustahkamlanadi va darsda o'quvchilar faoliyati tekshiriladi; uyga vazifa beriladi va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar beriladi. (I.V. Dushina, 1985).

Aralash darsning har bir tarkibiy qismidagi maqsadlarini amalga oshirish uchun alohida o'ziga xos metodlar tanlanadi, o'qituvchi va o'quvchilar birgalikda faoliyatini shakillari ishlab chiqiladi. Ammo shuni ham aytish mumkinki aralash darsni muntazam ravishda bir xil qolipda o'tishi o'quvchilarni darsga qiziquvchanligini va diqqatini pasaytirib yuboradi hamda ularni zeriktirib qo'yadi. Shuning uchun aralash darsni tarkibini, metodlari va faoliyat shakillarini tez-tez almashtirib turish lozim bo'ladi.

Aralash dars quyidagi hollarda o'tkaziladi: yirik ko'p soatlarga mo'ljallangan mavzularni o'rganishda; o'tkaziladigan mavzu oldin o'tilgandars mazmuni bilan bog'langan bo'lsa.

Agar aralash dars mavzusi oldingi o'tilgan dars bilan bog'langan bo'lsa, darsni o'quvchilar o'tgan darsda o'zlashtirilgan bilimlarni tekshirish va aholashdan boshlanadi. Bunday hollarda uyga vazifa yangi mavzuni o'tishdan oldin yoki o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashdan oldin beriladi. Uyga vazifa berilganda uni bajarish bo'yicha metodik ko'rsatmalar aniq va tushunarli bo'lishi lozim.

Aralash darsda berilgan materialni mustahkamlashda o'quvchilar o'zlashtirishi lozim bo'lgan eng muhim bilim va ko'nikmalar ajratilmog'i lozim.

Masalan, 5-sinf darsidagi Olam va Yer bo'limini o'rganayotganda koinot, yulduzlar, gallaktika, Quyosh, Quyosh tizimi sayyoralar, yo'ldoshlar, meteoritlar tushunchalarini yaxshi o'zlashtirilishiga katta e'tibor beriladi.

Hozirgi paytda geografiya ta'limi mazmunida nazariy bilimlar miqiyosini ortib borishini xisobga olib bilimlarni mustahkamlashni yangi mavzuni tushuntirayotganda amalga oshirish mumkin. Masalan, tog' jinslari mavzusini o'tishda magmatik, cho'qindi va metamorfik tog' jinslarini xosil bo'lishi va tarqalishini tushuntirish davomida mazkur bilim va ko'nikmalarni birdaniga mustahkamlab va umumlashtirib ketish mumkin.

Bunda o'quv materialini ma'lum bir mantiqiy qismlarga bo'linadi va har bir mantiqiy qism bo'yicha bilim, ko'nikmalar mustahkamlanadi va umumlashtiriladi. Masalan, magmatik tog' jinslarini tushuntirgandan so'ng olingan bilimlar birdaniga mustahkamlab ketish mumkin. Bunda magmatik tog' jinslarini xosil bo'lishi, turlari (intruziv, effiziv) va ularni xosaalariga urg'u beriladi.

Demak, aralash darsni tarkibiy qismlari qotib qolgan narsa emas, uni doimo o'zgartirib turish lozim bo'ladi. Ba'zi xollarda avval yangi mavzuni o'tib, so'ngra uga berilgan vazifani tekshirish mumkin, ayrim hollarda darsni uga vazifa berish bilan ham boshlash mumkin.

Aralash darsni 5-sinfda "Yer qobiqlari" 6-sinfda har bir materik va okeanni tabiiy sharoitini, 9-sinfda materiklar yoki ayrim mintaqalarning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini o'tishda qo'llash mumkin.

16.3.3. Yangi mavzuni o'rganish darsi

Mazkur dars turi to'la yangi mavzuni o'tishga bag'ishlanadi. Shuning uchun unda uga berilgan vazifani tekshirish va baholash qismi bo'lmaydi. Mazkur dars quyidagi hollarda qo'llaniladi:

- darsni hajmi katta bo'lgan taqdirda;
- dars murakkab bo'lgan taqdirda.

Mazkur darsda bilimlar chuqur va har tomonlama ochib beriladi. Mazkur darslar uchun mavzuni o'qituvchi oldindan tanlab oladi va unga tegishli o'quv vositalarini tayyorlaydi.

Ushbu darslarda asosiy o'qitish metodi bo'lib tushuntirish hisoblanadi. Bunda o'qituvchi sinf taxtasidan, haritalardan, chizmalardan, rasm va jadvallardan hamda qo'shimcha adabiyotlardan foydalanishi lozim.

O'tilgan mavzuni mustahkamlash maqsadida o'quvchilarga qator topshiriqlar berish mumkin. Bunda ular olgan bilimlarni amalda qo'llashadi, yoki bo'lmasa bir necha vazifalarni bajarishni topshiriq sifatida berish mumkin. Bu esa yangi materiallarni o'zlashtirishni osonlashtiradi. Masalan, dunyo siyosiy haritasini o'rganayotganda tarixiy va siyosiy haritadan foydalanib qo'yidagi vazifalarni o'quvchilarga topshirish mumkin:

- XX asrning boshigicha dunyoda qanday yirik davlatlar bor edi;
- XX asrning boshlarida Afrikada qanday mustaqil davlatlar mavjud edi;
- birinchi jahon urushidan so'ng jahon siyosiy haritasidan qanday davlatlar davlat sifatida yo'q bo'ldi;
- ikkinchi jahon urushidan so'ng qanday mustaqil davlatlar vujudga keldi;

- XX asrning oxirida qaysi davlatlar parchalanib ketdi va qanday yangi davlatlar paydo bo'ldi;

- XXI asrda qaysi davlatlar mustaqillikni qo'lga kiritdi va x.k.

Yangi mavzuni o'rganish darsi qo'yidagi tarkibiy qismlardan iborat: darsni maqsadini aniqlash; yangi mavzuni tushuntirish davomida o'quvchilarni bilish faoliyatini tashkil qilishi lozim; mavzuni alohida mantiqiy qismlari bo'yicha umulashtirish va mustahkamlash; o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarni amalda qo'llash bo'yicha o'quvchilarga topshiriqlar berish; uyga vazifa berish.

Mazkur darslarda quyidagi mavzularni o'rganish mumkin; "Yer po'stining tuzulishi (V-sinf); "O'rta Osiyoning tabiiy geografik rayonlashtirish" "O'zbekistonni iqtisodiy rayonlashtirish" (VIII- sinf); "Jahon siyosiy haritasi", "Jahon tabiiy resurslari", "Jahon aholisi" va x.k.

16.3.4. Geografik ko'nikmalarni shakllantirish darsi.

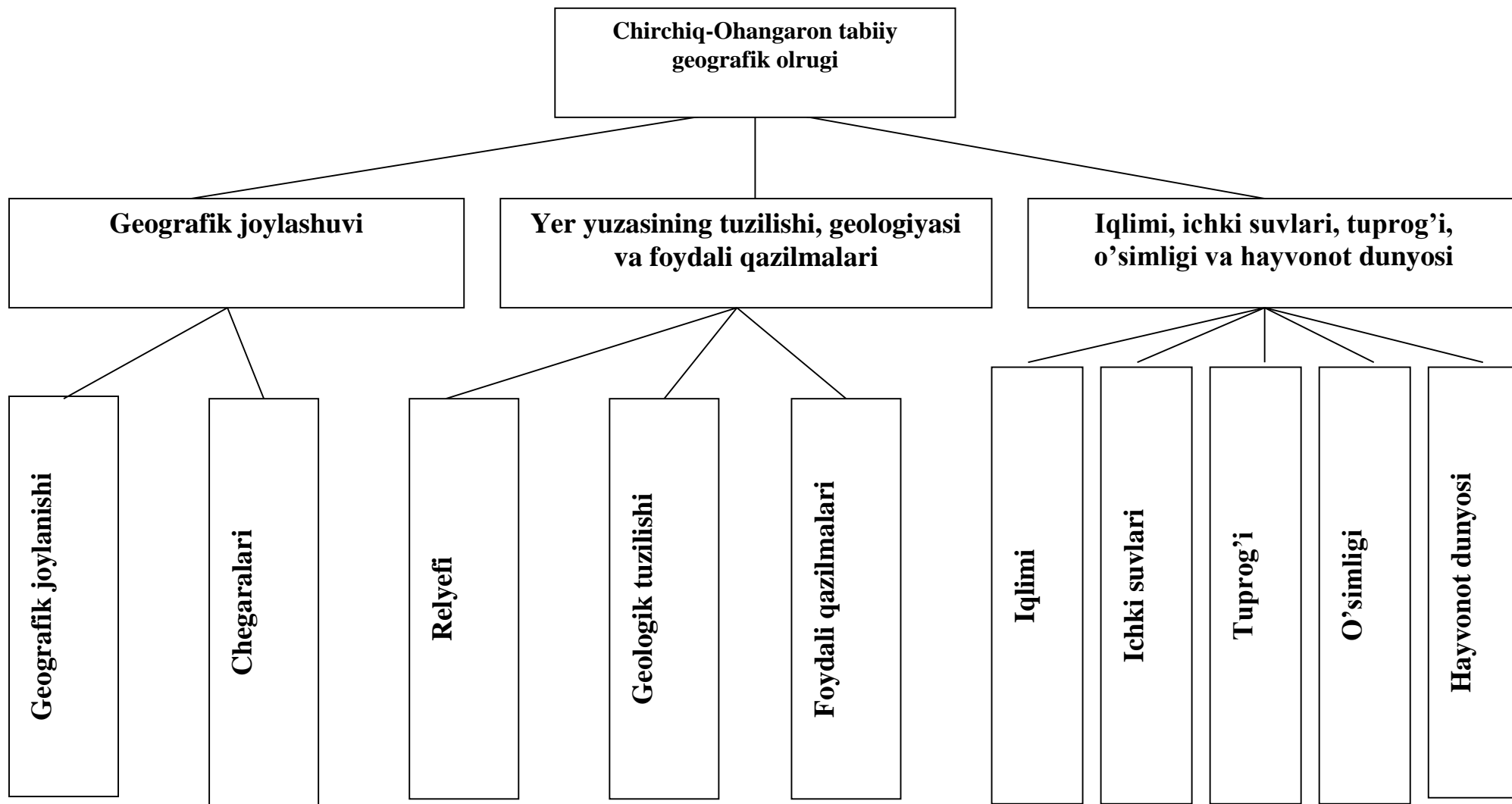
Mazkur darsning asosiy vazifasi geografiya predmetlari uchun xos bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirishdir. Mazkur ko'nikmalar nazariy bilimlarni o'zlashtirishga, mustahkamlashga va amalda qo'llashga imkon beradi. Ko'p xollarda mazkur darslarni bilimlarni mustahkamlash va geografik ko'nikmalarni shallantirish darsi ham deb ataladi. O'qitishni sifatini oshirishdagi vazifalarni kuyilishi va yechilishi munosabati bilan hamda o'quvchilarni amaliy faoliyatga bo'lgan e'tiborni ortishi bilan mazkur darslar turini ahamiti yanada ortadi. Bunday darslarda o'quvchilar faoliyatini asosiy shakli bo'lib amaliy ishlarni bajarish hisoblanadi. Mazkur amaliy ishlarni bajarish davomida o'quvchilarda geografik ko'nikmalar shakllanadi.

Ushbu darslarda o'quvchilarni nazariy va amaliy faoliyati bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Shuning uchun geografik ko'nikmalarining katta qismi yangi bilimlarni olish jarayonida shakllantiriladi. Ayrim amaliy ishlar mazkur darslarda bajariladi, masalan, geografik koordinatalarni aniqlash, masshtab turlarni bilan ishlash, Turon tekisligi bo'ylab o'tkazilgan tabiiy geografik kesmani tahlil qilish (VII sinf). Ayrim amaliy ishlarni yangi mavzuni o'rganib bo'lgandan keyin bajarish mumkin. Bunda olingan bilim va ko'nikmalar mustahkamlanadi. Masalan, o'quvchilarni iqtisodiy diagrammalar bilan ishlash ko'nikmalarini darsni mustahkamlash bosqichida olib borish mumkin. Amaliy mashg'ulotlarni uyga vazifani tekshirish jarayonida ham o'tkazish mumkin. Bunda o'quvchilar ma'lum bir qolip asosida ishlashadi. Ya'ni ma'lum bir qolip asosida daryoga, dengizga yoki ko'llarga ta'rif berish, ayrim davlatlarni iqtisodiy geografik ta'rifini tuzish va h.k.

Amaliy ishlar ikki turga bo'linadi: o'qitadigan (o'rgatadigan); yakuniy. O'rganadigan (mashq qildiradigan) amaliy ishlarning maqsadi o'quvchilarni ma'lum bir geografik topshiriqni bajarishga o'rgatishdir. Masalan, geografik kordinatalarni aniqlash, haritada masofani masshtab orqali aniqlash; daryo suv sarfini hisoblash; hududni tabiiy geografik tavsifini tuzish; demografik ko'rsatgichlarni xisoblash; iqtisodiy geografik tavsiflarni tuzish. Demak, o'rgantuvchi amaliy ishlarda turli ko'nikmalar shakllantiriladi, tegishli bilimlar mustahkamlanadi.

Qator o'rgatuvchi amaliy ishlardan so'ng yakuniy amaliy ish o'tkaziladi. Uning maqsadi olingan bilim va shakllantirilgan ko'nikmalarni o'zlashtirish darajasini tekshirishdir. Masalan, Chirchiq Oxangaron o'lkasini tabiiy geografik tavsifini tuzilishi ko'nikmalari shakllantrilgandan so'ng O'zbekistonni boshqa tabiiy geografik o'lkalarni o'quvchilar amaliy mashg'ulot darslarida mustaqil o'rganishlari mumkin. Buning uchun o'quvchi tabiiy geografik o'lkalarni o'rganish texnologiyasini modul tizimini ishlab chiqishi mumkin. (4 -rasm).

Har bir tabiiy geografik rayon uchta quyidagi modullarga bo'linadi: tabiiy geografik rayonni geografik joylashishi va chegaralari; yer yuzasini tuzilishi, geologik sharoiti va foydali qazilmalari; ichki suvlari, tuprog'i o'simligi va hayvonot dunyosi. Mazkur modullar yanada mayda modullarga bo'linadi. Masalan, ikkinchi modulni quyidagi modulchalarga bo'lishimiz mumkin: rayonning reliefi; rayonning geologik tuzilishi; rayonning foydali qazilmalari. O'quvchilar bilim va ko'nikmalarni yaxshi o'zlashtirishlari uchun mazkur modullarni yanada maydaroq qismlarga bo'lish mumkin. Masalan, foydali qazilmalar modulini quyidagi qismlarga bo'lish mumkin: yoqilg'i energitika foydali qazilmalari; metalli foydali qazilmalar; nometall foydali qazilmalar.

4-rasm. O'zbekiston tabiiy geografik rayonlarini o'rganishni modulli texnologiyasi.

Demak, yakuniy amaliy ishlar geografik voqea va xodisa hamda obyektlarni tavsifiga bag'ishlanar ekan. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida hamma xalq xo'jaligi tarmoqlarini yoki ayrim davlatlarni modul' texnologiyasidan foydalanib o'rganish mumkin. Masalan, jahon sanoatini o'rganishda uni quyidagi modullarga bo'lib o'rganish mumkin: metallurgiya sanoati; mashinasozlik; yengil sanoat; qurilish xom ashyosi sanoati; oziq-ovqat sanoati; va h.k. ular o'z navbatida yana maydaroq modullarga bo'linib ketishadi. Masalan, mashinasozlikni yana quyidagi modulchalarga bo'lib yuborish mumkin: avtomobilsozlik; stanoksozlik; podshipnik ishlab chiqarish; teplovozsozlik; samalyotsozlik; ekskavatorsozlik; vagonsozlik; qishloq xo'jaligi mashina sozligi; kema sozlik; va h.k.

Geografik ko'nikma va malakalarni shakillantirish darsi quyidagi qismlarga bo'linadi: ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni qo'yish; o'quvchilarni o'quv vositalari bilan tanishtirish (darslik, harita, jadvallar, diagrammalar). Ular amaliy mashg'ulotlarni bajarishda zarur bo'ladi; o'quv ishlari usullarini o'zlashtirish bo'yicha ko'rsatmalar berish; amaliy ishlarni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish; bajarilgan amaliy ishlar natijalarini rasmiylashtirish; qilingan ishlarni yakunlash; uyga vazifa beish va uni bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berish.

Amaliy ishlar bajarishni samaradorligi ishni aniq tashkil qilishga bog'liq bo'lib, bunda qiyoslash; solishtirish; oddiy hisob -kitoblarni bajarish; ma'lum reja yoki qolip asosida geografik voqea va hodisalarni tavsifini tuzish; bog'liqliklarni aniqlash; harita bilan ishlash va h.k.

16.3.5. Takrorlash, umumlashtirish va bilimlarni tekshrish darslari

Takrorlash darsi. Geografiya ta'limida keng tarqalmagan, juda kam hollardagina qo'laniladi. Chunki har bir geografiya darsida muntazam ravishda o'quvchilarni bilim va ko'nikmalari tekshirib boriladi.

Takrorlash darslari quyidagi xollarda qo'llaniladi:

- yirik bo'limlar va mavzularni o'tib bo'lingandan so'ng bilimlarni mustahkamlash maqsadida;
- agar yangi material oldingi darslar bilan bog'langan bo'lsa, takrorlash yangi mavzuni o'zlashtirishga yordam bersa.

Geografiya ta'limida takrorlash darsini qachon va qaysi mavzuni o'rganishda qo'llashni o'qituvchi xal qiladi. Takrolash darslarini quyidagi mavularni o'rganishdan so'ng qo'lash mumkin: Yer qobiqlari (5-sinf); materiklar tabiiy sharoiti; okeanlar tabiiy sharoiti; materiklar iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi.

Bilimlarni umumlashtirish darsi. Mazkur darslar quyidagi tarkibiy qismlardan borat: o'quvchilarni darsni maqsadi va vazifalari bilan tanishtirish; ta'limiy-tariyaviy vazifalarni bajarish; darsni yakunlash; uyga vazifa berish. Hozirgi paytda umumlashtirish darslari keng tarqalmoqda. Ular maktab geografiya kurslarini barchasida ko'zda tutilgan. Ko'p hollarda bunday darslarni umumiyashtiruvchi takrorlash darsi ham deb ataladi. Chunki bilimlar umumlashtirilganda ular albatta takrorlanadi.

Bilimlarni umumlashtirishni ahamiyati quyidagi hollarda namoyon bo'ladi:

- bilimlarni umumlashtirish o'quvchilar ongida dunyoqarash g'oyalarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega;
- bilimlarni umumlashtirish har bir geografiya predmetidagi bilimlarni tizimlashda ya'ni tartibga solishda katta ahamiyatga ega. Geografiya ursida tabiiy hududiy komplekslar, dunyoning yaxlitligi va bir butunligi, jahon xo'jalik tizimi va h.k

Bilimlarni tizimlashtirish deganda geografik voqea va hodisalar, obyektlarni tarqalishi va taqsimlanishi tushuniladi. Bunda geografik voqea va hodisalar hamda obyektlar o'xshash belgilarga ko'ra tizimlarga yoki guruhlariga bo'linadi. Masalan, daryo vodiylari, tekislik landshaftlari, cho'llar, rivojlanayotgan davlatlar, rivojlangan davlatlar, yevropoidlar, mongoloidlar, negroidlar va h.k.

Shuning uchun umumlashtiruvchi darslarini yirik bo'limlarni o'rganib bo'lgandan so'ng o'tkaziladi.

Umumlashtiruvchi darslarning muhim xususiyatlaridan biri o'quvchilar bilimlarni tizimlashtirish va umumlashtirish asosida yangi bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishadi. Shuning uchun o'quvchilar o'zlarining bilimlariga asoslanib dunyoqarash g'oyalarni umumiy belgilari, tomoillari qonuniyatlarini egallash bo'yicha geografik ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

O'quvchilar bilimlarini tekshirish va cisobga olish darslari. Yirik mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng mazkur darslar o'tkaziladi. Bunday darslar quyidagi tarkibiy qismlardan iborat: dars maqsadi va vazifasini qo'yish; bilimlarni tekshirish va xisobga olishni shakllari va usullari haqida o'quvchilarga ma'lumotlar yoki ko'rsatmalar berish; baholash mezonlarini e'lon qilish.

Mazkur darslarni quyidagi mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng uyushtirish mumkin: Yer qobiqlari (5-sinf); har bir materik tabiiy sharoiti; har bir minitqaoning iqtisodiy geografik sharoiti va h.k.

16.4. Ekskursiya – geografiyani o'qitishning muhim shakli

Geografik ekskursiyalar – sinf yoki muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv dasturiga muvofiq, o'qituvchi tomonidan maktabdan tashqarida tabiiy muxit yoki sun'iy yaratilgan sharoitda ob'ektlarning yashash muhiti va unga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish maqsadida o'tkaziladigan o'quv-tarbiya jarayonining muhim shakli sanaladi.

O'quv ekskursiyalari umuma'lim maktablari ta'limiy–tarbiyaviy ishlarda katta o'rin tutadi. O'quv ekskursiyalarida yil davomida olingan bilimlar mustaxkamlanadi va tabiatda va ishlab chiqarishda mustaqil tadqiqotlar olib borish ko'nikmalari shakllantiriladi.

Ekskursiyaning turlari.

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida ekskursiyalar davomiyligiga ko'ra, bir soatlik, bir kunlik va ko'p kunlik bo'lishi mumkin.

Bir soatga mo'ljallangan ekskursiya – geografiya maydonchasida yoki o'quv tajriba yer maydonchasida o'tkaziladi.

Bir kunga mo'ljallangan ekskursiya – tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga, fermer xo'jaliklariga, hayvonot yoki botanika bog'iga, suv omboriga

uyushtiriladigan ekskursiya planini maktab ilmiy bo'lim mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

Ko'p kunlik ekskursiya – o'quv yilining oxirida kompleks ekskursiya deb, bunga tarix, geografiya, biologiya, til adabiyot, jismoniy tarbiya yoki harbiy ta'lim fani o'qituvchilari bilan birgalikda o'tkaziladi. Ko'p kunlik ekskursiya – rejasini pedagogik kengashda tasdiqlanadi.

O'quv ekskursiyalari maktablarda bahorda va kuzda o'tkaziladi. Ularning asosiy qismi tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga uyushtiriladi.

O'quv ekskursiyalarining maqsadi maktabda olingan geografik bilim va ko'nikmalarni yanada mustaxkamlash va maktabdan va sinfdan tashqari ishlarda kuzatishlar olib borish ko'nikmalarini shakllantirishdir.

Mazkur maqsadlardan kelib chiqqan xolda o'quv ekskursiyalarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1. Joyda reja olish va xaritalar bilan ishlash bo'yicha olingan bilimlarni yanada chuqurlashtirish va dala, ya'ni tabiiy sharoitda topografik va kartografik ishlarini olib borish ko'nikmalarini shakllantirish.

2. Astronomik bilimlarni yanada chuqurlashtirish va osmon jismlari oy, sayyoralar va yulduzlarni (katta va kichik ayiq, qutb yulduzlarini) aniqlash va ularga qarab mo'ljal olish ko'nikmalarini shakllantirish;

3. Joyning relyefini o'rganish va relyef to'g'risidagi bilimlar va ko'nikmalarni yanada chuqurlashtirish xamda dalada mustaqil ravishda relyefning asosiy turlarini o'rganish ko'nikmalari shakllantirilishi. Bundan tashqari relyef hosil qiluvchi omillarni ham o'rganish usullari bilan tanishtiradi.

4. Joyning geologik tuzilishini o'rganish metodikasi bilan tanishtirish.

5. Ob-havoni kuzatish vva suv havzalarini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish. O'quvchilar ob-havo turlarini aniqlay olishlari lozim.

6. Joyning tuproq qoplamini o'rganish va asosiy tuproq turlarini aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish

7. Joyning o'simlik qoplamini o'rganish usuli bilan tanishtirish. O'simliklarni qavatlariga (yaruslarga) bo'lib o'rganish ko'nikmasini shakllantirish.

8. Hayvonot dunyosini o'rganish ko'nikmalarini shakllantirish.

9. Landshaftlarniajratish ko'nikmalarini shakllantirish.

10. Korxonani o'rganish ko'nikmasini shakllantirish.

Demak, mazkur vazifani bajarish davomida o'quvchilarning olgan geografik bilimlari va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi, ularda tabiatni va tabiiy geografik jarayonlarni o'rganish va kuzatish tajribalariga va ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Bu esa keyingi sinflardagi geografik bilimlarni o'zlashtirishda juda katta zamin yaratadi.

O'quv ekskursiyalari tabiiy geografiya kurslari (V-VII sinflar) bo'yicha 4-marta uyushtiriladi, iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kursi bo'yicha 1-marta ishlab chiqarish korxonasiga uyushtiriladi.

O'quv ekskursiyalari quyidagi turlarga bo'linadi:

- tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari;
- iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari;
- o'lkashunoslik o'quv ekskursiyalari;

- maxsus o'quv ekskursiyalari (geografik, beogeografik, meteorologik va h.k).

O'quv ekskursiyalari turi va o'tkazilish joyini geografiya o'qituvchisi tanlaydi.

Tabiiy geografiya o'quv ekskursiyalarining asosiy maqsadi o'quvchilarni maktabda olgan bilim va ko'nikmalarini yanada mustaxkamlashdir. Iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalari davomida o'quvchilar ishlab chiqarish jarayonini o'rganishadi va sanoat geografiyasi xaqida bilim va ko'nikmalari kengaytiriladi.

O'lkashunoslik bo'yicha o'quv ekskursiyalari davomida o'quvchilar o'lkani tabiati, boyligi, xo'jaligi, madaniy-tarixiy yodgorliklarini o'rganishadi va tegishli ma'lumotlar yig'iladi.

Maxsus geografik sayoxatlar o'qituvchini dasturiga binoan olib boriladi. Ular ko'pincha joyning geologik sharoitini va foydali qazilmalarini, tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosini yoki ko'nikmalarini o'rganishga bag'ishlangan bo'ladi.

O'quv ekskursiyalariga chiqishdan oldin tayyorgarlik ishlari olib boriladi. Tayyorgarlik ishlari quyidagi qismlarga bo'linadi: nazariy; amaliy; tashkiliy.

Nazariy tayyorgarlik jarayonida o'quv ekskursiyada amalga oshiriladigan ishlar xususiyati va turiga ko'ra o'quvchilarni bilimlari mustaxkamlanadi. Tabiatga uyushtiriladigan ekskursiyalarni olib borishdan avval sinf sharoitida tabiiy geografik bilimlar mustaxkamlanadi, ya'ni reja olish, litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera haqidagi nazariy bilimlar qaytariladi va mustaxkamlanadi.

Amaliy tayyorgarlik bosqichida o'quvchilarga ekskursiya davomida zarur bo'ladigan ish usullari haqida bilim va ko'nikmalar shakllantiriladi. Agar agar o'quv ekskursiya daryo vodiysi bo'ylab o'tkaziladigan bo'lsa daryoni ko'ndalang kesimini, suvni tozaligini va sarfini aniqlashni bilishlari va uddalay olishlari lozim. Agar o'quv ekskursiyada reja olish ko'zda tutilgan bo'lsa turlari bo'yicha amaliy ko'nikmalar shakllangan bo'lmog'i lozim.

Tashkiliy tayyorgarlik quyidagi bosqichlardan iborat:

- o'qituvchi ekskursiyani mavzusini e'lon qiladi. Mavzu tabiiy geografik yoki iqtisodiy geografik bo'lishi mumkin. Masalan, qishloqda suv xavzalarini o'rganish, maktab atrofidagi o'simliklarni o'rganish, ishlab chiqarish korxonasini o'rganish;

-o'qituvchi ekskursiyani maqsadi va rejasi bilan o'quvchilarni tanishtiradi. O'quv ekskursiyaning maqsadini o'qituvchi aniqlaydi. Uning maqsadi o'quvchilarga topografik xaritalar bilan joyd ishlash ko'nikmalarini shakllantirish. O'quv ekskursiyaini rejasi bilan o'quvchilarni tanishtirish. Rejada yo'nalish, to'xtash joylari ko'rsatilgan bo'lishi lozim;

-sinf ma'lum bir guruxga bo'linadi; har bir guruxda 5-6tadan o'quvchi bo'lishi lozim. Xar bir guruxni raxbari tayinlanadi. Xar bir guruxni vazifalari tushuntiriladi;

- o'quvchilar qanday kiyim kiyishi, nimalarni o'zlari bilan olib borishini va ekskursiyada o'zlarini qanday tutishlarini va xavfsizlik muxofazasi qoidalariga roya qilishlari xaqia ko'rsatma beriladi.

O'qituvchi ekskursiyani maqsadi va vazifalaridan kelibchiqqan xolda jihozlar, priborlar va anjomlar ro'yxatini tuzadi va ularni yig'adi. O'quv

ekskursiyalarida quyidagi jihoz asboblari va uskunalari lozim bo'lishi mumkin: kompas, termometr, reyka, arqon, xarita, barometr, tuproq parmasi (bur) va h.k.

O'quv ekskursiyalarini quyidagi xollarda o'tkazish mumkin: yangi mavzuni o'rganishdan oldin; qator mavzularni o'rganib bo'lgandan so'ng.

O'quv ekskursiyalarini muvoffaqiyatli o'tkazish ekskursiya o'tkaziladigan joyni tanlashga bog'lik. Agar ekskursiyani mavzusi relyef shakllarini o'rganishga bag'ishlangan bo'lsa iloji boricha relyefi xilma xil bo'lgan joy tanlanishi lozim. Tog' jinslariga bag'ishlangan ekskursiyalarni o'tkazishda geologik ochilmalar mavjud bo'lgan joylar tanlanadi.

O'quv ekskursiyalari o'tkaziladigan joylarni tanlashda quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- tanlangan joy o'quv mavzulari va o'quv o'lkashunoslik maqsadi va vazifalariga mos kelishi zarur. Demak, o'lkashunoslik materiallari bilan bevosita bog'liq bo'lgan mavzu va masalalarni o'rganishda;

- o'ziga xos o'quv ekskursiyai obyektlari bo'yicha ma'lumotlar to'plash, o'rganish, ularni tasvirlash va bevosita ko'rish imkonini yaratmog'i lozim;

- o'quv ekskursiyalari davomida tarbiyaviy ishlar amalga oshirilmog'i lozim. Masalan, maktab joylashgan qishloq, tuman, shaharda noyob va yo'qolib borayotgan o'simlik va hayvonot dunyosining, noyob tabiat yodgorliklarini mavjudligi va h.k;

- o'quv ekskursiyalarida o'quvchilarni yoshi bilan bog'lik bo'lgan xususiyatlarni xisobga olish;

- geografiya va o'lkashunoslik obyektlarini o'zgarishini o'quvchilar tomonidan qabul qilinishini xissiy-emotsional xususiyatlarini xisobga olish;

- ma'lum bir geografiya predmetlari bo'yicha aniq mavzularning o'quv tarbiyaviy talablarini xisobga olish;

- o'qituvchi va o'quvchilarni o'quv ekskursiyaini o'tkazishga tayyorgarlik darajasini xisobga olish;

- o'quv sayxatlarida ma'lumotlarni yig'ish imkonini xisobga olish. Mazkur ma'lumotlar qayta ishlangandan so'ng ularni kitob shaklida nashr qilish mumkin.

16.4.1 Tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari

Umumta'lim maktablarida o'quv ekskursiyalarining katta qismi tabiiy geografiya kurslari buyicha o'tkaziladi. SHuning uchun tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari bo'yicha juda ko'p ishlar amalga oshirilgan.

Tabiiy geografiya o'quv ekskursiyalarini ikkita yirik guruxga bo'lishimiz mumkin.

- umumiy tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari. Bunda ekskursiya davomida o'quvchilar joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish ko'nikmalariga ega bo'ladi;

- maxsus tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari. Bunday ekskursiyalarda tabiiy geografik sharoitlarni ayrim tarkiblari aloxida o'rganiladi. Masalan, relyefi, tuproq, o'simlik va h.k.

Umumiy tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari maktab tabiiy geografiya kurslarini ma'lum bir predmetlarini o'rganib bo'lingandan so'ng uyushtiriladi.

Tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari quyidagi tartibda o'tkaziladi:

1. O'quv ekskursiyalariga tayyorgarlik ishlari. Tayyorgarlik ishlariga quyidagilar kiradi: ekskursiya o'tkaziladigan joyni tanlash va uni xaritasini toptash yoki xomaki rejasini tuzish; ekskursiyani vaqtini va davomiyligini aniqlash; ekskursiya uchun zarur bo'lgan jihozlar va priborlar ro'yxatini tuzish va u ularni topish; o'quvchilar bilan suxbat o'tkazish va ularni ma'lum bir guruxlarga bo'lish;

2. O'quv ekskursiyaini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: ma'lum bir vaqtda o'quvchilar yig'iladi. Ular bilan yana bir marta suxbat o'tkaziladi. Unda o'quv ekskursiyaining maqsadi va vazifalari tushuntiriladi.

Xar bir to'xtalgan joyda quyidagi ishlar bajariladi. Nuqtaning (joyning) geografik o'rni aniqlanadi. Nuqtaning geografik o'rni maktabga nisbatan, daryoga nisbatan, yo'lga va boshqa tabiiy geografik yoki iqtisodiy ob'ektlarga nisbatan aniqlanishi mumkin.

Bundan tashqari agar topografik xarita mavjud bo'lsa nuqtaning matematik geografik o'rni xam aniqlanadi. SHundan so'ng nuqtaning umumiy tabiiy geografik o'rganiladi. Avval nuqtaning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, relyefi, gidrografik tarmoqlari, tuproqlari o'simlik va hayvonot dunyosi hamda landshaftlari o'rganiladi. Demak, umumiy tabiiy geografik ekskursiyalarda o'quvchilar xar bir nuqtani yoki joyni umumiy tabiiy geografik sharoitini o'rganish va baxolash ko'nikmalariga ega bo'lishadi. Bu esa yil davomida olgan tabiiy geografik bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash va yanada chuqurlashtirish imkonini beradi.

Joyni geologik tuzilishini o'rganish iloji boricha ochilmalar mavjud bo'lgan joyda olib boriladi. Birinchi navbatda, ochilmada qaysi davr yotqiziqlari va qanday tog' jinslari ochilib qolganligi aniqlanadi. Tekislikda ko'proq to'rtlamchi davr yotqiziqlari keng tarqalgan bo'ladi. Tog'li o'lkalarda bir necha geologik davrlarga xos bo'lgan ochilmalar bo'lishi mumkin. Ochilmada qanday tog' jinslari joylashganligi aniqlanadi. Ular magmatik, cho'kindi va metamorfik jinslarning qaysi guruhiga mansubligi aniqlanadi. O'quvchilarga ular qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. Cho'kindi jinslar ochilmasi o'rganilayotganda ularni qatlamsimon joylashganligiga o'quvchilar e'tibori qaratiladi va xar qatlamdagi jinslarni xususiyatiga qarab ularni qanday sharoitda xosil bo'lganligi tushuntiriladi. Masalan agar ochilmani tubida shag'al va xarsang toshlar qatlami, uning ustida qumlar, qumlarni ustida gillar qatlami joylashgan bo'lsa demak dastlab kuchli oqim ta'sirida xarsang toshlar oqizib kelingan, so'ngra sokin oqim sharoitida qum qatlami xosil bo'lgan. Dengiz yoki ko'l sharoitida yoki sekin oqadigan ariq daryo sharoitida gillar qatlami vujudga kelgan.

Joyning foydali qazilmalari o'rganilganda ekskursiya davomida g'isht xomashyosi, shag'allar, toshlar va qurilish materiallari o'rganilishi mumkin.

Joyni relyefini o'rganishda o'quvchilar diqqatini relyef hosil qiluvchi omillar va asosiy relyef shakillarini ajratishga qaratilishi lozim. Bundan tashqari tashqi kuchlar va inson faoliyati ta'sirida hosil bo'lgan relyef shakillari xam aloxida ajratib ko'rsatilishi zarur.

Joydagi suv havzalari daryo, soy, ko'l, buloq bo'lishi mumkin. Shuning uchun o'quvchilarga gidrografik sharoitni asosiy tarkibiy qismlari xaqida gapirib, mazkur tarkibiy qismlarni qaysi biri o'rganilayotgan joyda mavjudligi aytib o'tiladi va uni o'rganiladigan o'lchamlari ko'rsatib beriladi.

Joydagi tuproqlar o'rganilganda ularning asosiy turlariga e'tibor beriladi. O'simliklar o'rganilganda ular uchta qatlamga bo'lib o'rganiladi: daraxtlar, butalar, o'tlar, hayvonlarni o'rganishda ular ham guruxlarga bo'lib yuboriladi: sudralib yuruvchilar, tuyoqlilar, qushlar.

Xar bir nuqtada tarqalgan landshaftlarni o'rganish.

Maxsus tabiiy geografik ekskursiyalari ayrim mavzularni o'tib bo'lgandan so'ng amaliy ko'nikmalarni shakillantirish maqsadida o'tkaziladi. Masalan, litosfera, gidrosfera, atmosfera va biosfera mavzularini o'tib bo'lgandan so'ng uyushtirish mumkin.

Maxsus tabiiy geografik o'quv ekskursiyalarini o'tkazish quyidagi tartibda amalga oshiriladi: o'quv ekskursiyaining maqsadi va vazifalari xamda o'tkazish joyi, vaqti o'qituvchi tomonidan ishlab chiqiladi. O'quv ekskursiyai xaqida va ekskursiya o'tkazish tartibi qoidalari xaqida o'quvchilar bilan suxbat o'tkaziladi.

Maxsus o'quv ekskursiyalari quyidagi mavzularda olib borilishi mumkin: joyning geologik tuzilishni o'rganish; joyning relyefini o'rganish; joyning ichki suvlarini o'rganish; joyning tuprog'ini, o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish; joyning landshaftlarini o'rganish;

Umumiy tabiiy geografik o'quv ekskursiyalaridan farq qilib maxsus tabiiy geografik ekskursiyalarda tabiatni ayrim tarkibiy qismlarini juda chuqur va har tomaonlama o'rganiladi. Masalan, joyning geologik tuzilishi ochilma mavjud bo'lgan sharoitda quyidagicha o'rganiladi (B. A. Chernov, 1985)

1. Kundalikda ochilmaning tartib raqami va ochilmani o'rganish vaqti yoziladi, ochilmani geografik o'rni aniqlanadi va kundalikka yozib qo'yiladi.

2. Ochilmani qatlamlarini joylanishini aniqlash. Xar bir qatlamning qalinligi va tog' jinslarining xolatini o'rganish.

3. Ochilmani kundalikda chizmasini chizish. Xar bir qatlamni chizish davomida undagi tog'jinslarini tarkibiga e'tibor berish. Tarkibi nimalardan iborat, qo'shilmalar bormi, bor bo'lsa ularning o'lchamlarini aniqlash. Qatlamlar chizmasida pastdan yuqoriga qarab xarflar bilan belgilanadi.

4. Qatlamlardagi tog' jinslarining rangi, tarkibi, qo'shilmalari, xolati tavsifi tuziladi. Masalan, qizil rangli gil, tarkibida mayda shag'al toshlar mavjud, gilning namligi o'rtacha. Gillar plastik xolatda. Qatlamlarni yotish xolati aniqlanadi: gorizantal yoki qiya yotish. Qatlam qiya yotgan bo'lsa uning qiyaligi aniqlanadi. Agar fotoapparat bo'lsa ochilmani rasmga olish mumkin.

5. Tog' jinslarini namunalari olinadi. Namunalar qopchalarga olinishi mumkin. Agar uning tarkibiy xolati o'zgarmagan xolda olish lozim bo'lsa o'lchami 10x10x10sm li monolitlar olinib ular parafanlanadi. Buning uchun parafin (sham) eritilib, dokacha o'ralgan monolit unga botiriladi. So'ngra monolitga etiketka yopishtiriladi. Unda quyidagi ma'lumotlar yozilgan bo'lishi lozim. Monolit olingan ochilmani tartib raqami, tog' jinslarining nomi, olingan chuqurlik, monolit olingan yil, oy, kun.

O'quvchilar ochilmalarni o'rganish ko'nikmasiga ega bo'lganlaridan so'ng bunday ishlarni mustaqil ravishda bajarishlari mumkin.

16.4.2. Iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalari

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari yuqori sinflarda o'tkaziladi va o'quvchilarni iqtisodiy bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlaydi va bir vaqtni o'zida iqtisodiy geografik tadqiqotlar olib borish usullarini egallashadi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha o'quv ekskursiyalari xam ikki guruxga bo'linadi: umumiy iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalari; maxsus iqtisodiy o'quv ekskursiyalari.

Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari. Umumiy iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari o'quv yilining oxirida ma'lum bir predmet to'la o'rganilib bo'lingandan so'ng olingan bilim va ko'nikmalarni mustaxkamlash uchun o'tkaziladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari quyidagi tartibda o'tkaziladi.

O'quv ekskursiyalariga tayyorgarlik davrida o'qituvchi ekskursiya o'tkaziladigan joyni tanlaydi, mazkur joy iqtisodiy geografik sharoiti xaqida ma'lumotlarni to'playdi. O'quv ekskursiyai rejasi ishlab chiqiladi.

O'quv ekskursiyaini o'tkazish. O'quv ekskursiyai o'tkaziladigan kun belgilangan vaqtda o'quvchilar yig'ilishganda o'qituvchi yana bir marta suxbat o'tkazadi. O'quv ekskursiyaining maqsadi, vazifalari, obykti va ekskursiya davomida o'quvchilar amal qilishi lozim bo'lgan qoidalar tushuntiriladi. SHundan so'ng o'quv ekskursiyai boshlanadi.

Ma'lum bir joyning ijtimoiy geografik sharoitini o'rganish quyidagi tartibda olib boriladi.

Obyektni iqtisodiy geografik o'rnini aniqlash. Iqtisodiy geografik obyektlarni geografik o'rnini asosiy davlat axamiyatiga ega bo'lgan avtomobily, xavo va temir yo'llarga nisbatan, tuman, viloyat va markazlarni xamda poytaxtga nisbatan, yirik daryolar va dengizlarga nisbatan joylanishi.

So'ngra joyning ya'ni obyektning tabiiy sharoiti va tabiiy resurslari o'rganiladi. Tabiiy resurslarni o'rganishda ularni quyidagi guruxlarga bo'lib o'rganish maqsadga mufoiqdir: yer resurslari, suv resurslari, mineral resurslar, tuproq resurslari, biologik resurslar, rekratsion resurslar.

Aholi va mehnat resurslari quyidagi tartibda o'rganiladi: qishloq yoki maktab joylashgan joy axolisining joylashishi, ularning kasbi, statistik ma'lumotlar asosida axolining boshqa ko'rsatgichlari xam aniqlanadi. Obyektning xo'jaligi o'rganiladi. Bunda sanoatning asosiy tarmoqlari, dexqonchilik va chorvachilikning qaysi tarmog'i yaxshi rivojlanganligi aniqlanadi va aynan shu tarmoqqa ko'proq e'tibor beriladi.

Agar qishloq yoki maktab joylashgan joydan davlat yoki viloyat axamiyatiga ega bo'lsa ular xaqida ma'lumotlar aniqlanadi. Bunday yo'llar mavjud bo'lmagan tadqiqotlarda qishloqdagi yoki shahardagi yo'llarni o'rnini tavsifi beriladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalari. Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya kurslarida maxsus o'quv ekskursiyalari ko'proq o'tkaziladi.

Maxsus iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalarida xo'jalikni ayrim tarmoqlari alohida chuqur va xar tomonlama o'rganiladi. Masalan, joyning mineral resurslari; suv resurslari; ishlab chiqarish korxonalarini va h.k

Mazkur o'quv ekskursiyalari davomida o'quvchilarda sanoat va qishloq xo'jaligi haqida chuqur bilim va ko'nikmalar shakillantiriladi.

Sanoat korxonalarini quyidagi tartibda o'rganish mumkin:

1. Korxonaning barpo etilish vaqti, sabablari, rivojlanishning asosiy bosqichlari.

2 Korxonaning iqtisodiy geografik o'rni; tabiiy obyektlarga nisbatan joylashishi (joy relyefi, suv xavzalari, o'rmonlar, foydali qazilma konlari va h.k); transport yo'llariga, boshqa aholi manzilgoxlariga va yirik xo'jalik obyektlariga nisbatan joylashishi.

3. Korxonani qaysi vazirlikka bo'yso'nishi: tuzilishi; texnologik jarayonini o'ziga xos xususiyati; texnologik jihatdan qurollanganligi va avtomatlashtirish darajasi; korxonani ishlab chiqarish aloqalari; fan texnika yutuqlarini qo'llanilishi.

4.Korxonani ixtisoslashuvi va uni asoslash; mahsulot turlari; foydalanilgan xom-ashyo, yoqilg'i va materiallar turlari va ularni tejash; elektro texnika ta'minoti; chiqindilardan foydalanish.

5.Korxonadagi ishchilar soni va ularni mehnat kategoriyalari, kasblar va malakalar bo'yicha tarkibi; ishchilarni ma'lumotlik darajasi; mehnat va hayot sharoiti va ularni yaxshilash choralari.

6.Mehnat unumdorligi o'sishi; mahsulot sifatini oshirish va tannarxni pasaytirish.

7.Korxonani rivojlantirish yilliklari.

Qishloq xo'jalik korxonalarini quyidagi tartibda o'rganiladi:

1. Qishloq xo'jalik korxonasining (fermer xo'jaligi) vujudga kelish vaqti va sabablari. Tabiiy sharoitning o'ziga xos xususiyatlari. Tabiiy va iqtisodiy obyektlarga nisbatan geografik joylashishi; suv ayirg'ichda, vodiya, botiqda, terassada, yoyilmada joylashishi; yo'llarga (asosiy, ikkinchi darajali, temir yo'llar va h.k.) va axoli punktlariga nisbatan joylanishi.

2. Qishloq xo'jaligi korxonasining o'lchamlari: ekin maydoni, axolisi va uning zichligi ($1m^2$ ga)

3. Fermer xo'jaligining yer fondi, ularning o'lchamlari va turlari.

Foydalanilayotgan yerlar; yaxshilangan yerlar (sug'orilish, qurilish, sho'r yuvish, jarlarni tekislash).

4. Fermer xo'jaligining ixtisoslashuvi (don, sabzavot, texnika ekinlari, bog'dorchilik, uzumchilik).

5. CHorvachilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaligi: ixtisoslashuvi (qoramolchilik, qo'ychilik, echkichilik, yilqichilik, parrandachilik va h.k). yem-xashak ta'migoti.

16.4.3.Tarixiy geografik va o'lkashunoslik ekskursiyalari

Tarixiy geografik o'lkashunoslik umumta'lim maktablarda, akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilarni shaxs sifatida shakillanishida muhim rol o'ynaydi.

o'ynaydi. O'lkashunoslik tadqiqotlarida o'quvchilar quyidagi faoliyatini amalga oshirishadi.

O'lkashunoslik bilish faoliyati mazkur faoliyat davomida o'lkashunoslar o'lka to'g'risidagi alohida tarixiy vaqealar va ma'lumotlar xaqida bilimlarga ega bo'lishadi.

Mazkur faoliyat ma'naviy yo'nalishiga ega va turli xil murakkablikka ega bo'lgan darajalardan iborat. Masalan, o'lka haqida oddiy bilimlardan tortib ekspeditsiyalardan olingan murakkab bilimlarga ega bo'ladilar.

O'zgartiruvchi faoliyati. Mazkur faoliyat davomida amaliy-ma'naviy qadriyatlar barpo qilinadi (ko'rgazmalar, tarixiy o'lkashunoslik burchaklari, maktab muzeylari, memorial taxtalarni tashkil qilish).

Qadriyatlarga yo'naltirilgan faoliyat ham asosan ma'naviy xususiyatga ega. mazkur faoliyat natijasida har qanday shaxs o'zi uchun va jamiyat uchun u yoki bu tarixiy ma'lumotlarni voqealarni, kishilarni qaxramonligini ahamiyatini anglaydi. Qadriyatlarga yo'naltirigan faoliyat ma'naviy qadriyatlarini ishshlab chiqaruvchi shaklida ularni iste'molchisi sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, urf-odatlarni avloddan-avlodga o'tishi. Bunda katta avlod ma'naviy qadriyatlarni ishlab chiqarish, yosh avlod esa uni iste'mol qiladi.

Kommunikativ faoliyati o'lkashunosliklarda o'zaro aloqa, munosabat. Ko'nikma va malakalarni shakilantiradi va rivojlantiradi. Xayotni xar qanday bosqichida mustaqil ravishda shaxsiy aloqalarni o'rganishga imkon beradi.

Yuqoridagi keltirilgan tarixiy-o'lkashunoslik faoliyatining hamma turlari bir-biri bilan chambarchas o'z aro bog'langan va yaxlit faoliyat turi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, maktabda yoki joyda o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish davomida memorial taxta o'rnatish o'zgartirish faoliyatiga kiradi, uni o'rganish uchun yangi bilimlar olish bilish faoliyatiga kiradi, mazkur bilimlar ichidan eng muximini tanlab olish kadrlar faoliyatiga, shaxslar bilan bo'laigan muloqatlar esa kommunikativ faoliyatga kiradi.

O'lka tarixi o'lkashunoslikning murakkab faoliyatiga kiradi. Bunday tarixiy materiallarning xajmi katta tarixiy davrni o'z ichiga oladi.

Tayanch so'z va iboralar: *O'qitish jarayoni, o'qitish shakllari, dars,dars tiplari, darsdan tashqari ishlar, ekskursiya va sinfdan tashqari mashg'ulotlar, o'zaro uzviy bog'liqlik.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiyani o'qitishda foydalaniladigan o'qitish shakllarini aniqlang.
2. Darsning darsdan tashqari ishlar bilan o'zaro uzviy bog'liqligini nimalardan iborat?.
3. Darsning ekskursiya bilan o'zaro uzviy bog'liqligini isbotlang.
4. Darsning sinfdan tashqari mashg'ulotlar bilan o'zaro uzviy bog'liqligini misollar ёрдамида исботланг
5. Kirish darsi qanday sharoitlarda o'tiladi?
6. Aralash dars qanday tarkibiy qismlardan iborat?

7. Yangi mavzuni o'rganish darsi qanday sharoitda o'tkaziladi?
8. Darsning asosiy turlari chizmasini chizing.
9. O'quv ekskursiyalarini maqsad va vazifalari nimadan iborat?
10. Tabiiy geografik ekskursiyalarning asosiy maqsadi nima?
11. O'quv ekskursiyalariga tayyorgarlikni qanday turlarini bilasiz?
12. O'quv ekskursiyalari o'tkaziladigan joylarni tanlashda nimalarga e'tibor beriladi?
13. Tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari qanday turlarga bo'linadi?
14. Iqtisodiy va ijtimoiy geografik o'quv ekskursiyalari qaysi sinflarda o'tkaziladi?
15. Sanoat korxonalari qanday tartibda o'rganiladi?
16. Qishloq xo'jalik korxonalari qanday tartibda o'rganiladi?
17. Tarixiy-geografik o'lkashunoslikni obyektlariga nimalar kiradi?

XVII BOB. GEOGRAFIYA DARSLARINI REJALASHTIRISH

17.1. Geografiya darsning yillik va kundalik rejasini ishlab chiqish

Geografiya darslarini rejalashtirish geografiya ta'limidagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ma'lumki, umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiyani o'qitishning asosiy shakli dars sanaladi. Darsda o'quv fani yuzasidan asosiy o'quv materialini o'rganiladi, lekin dars o'qitishning boshqa shakllari bo'lgan darsdan tashqari ishlar, sinfdan tashqari mashg'ulotlar va ekskursiyalar bilan uzviy bog'liq. Chunki darsda darsdan tashqari ishlar masalan, geografiya maydonchasida olib borilgan o'lchov ma'lumotlari, tayyorlangan ko'rgazmali qurollar, ekskursiyada tayyorlangan gerbariyalar va kolleksiyalardan foydalaniladi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarning geografiya o'quv fanlaridan o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlashga, kengaytirishga, rivojlantirishga, kasbga ongli ravishda yo'llashga xizmat qiladi.

Demak, geografiyani o'qitishda dars, darsdan tashqari va sinfdan tashqari mashg'ulotlar, ekskursiyalardan o'z o'rnida rejali va samarali tashkil etilishi, ya'ni o'qitishga tizimli yondoshuvni amalga oshirish lozim.

O'qituvchi ushbu mashg'ulotlarni bir-biri bilan uzviy ravishda tashkil etish asnosida geografik ta'lim samaradorligiga erishish, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, umumgeografik va xususiy tushunchalar hamda o'quv-amaliy ko'nikmalarni izchil ravishda tarkib toptirish, mantiqiy fikr yuritishga o'rgatishni nazarda tutadi.

Geografiyani o'qitishda tizimli yondoshuvni amalga oshirish uchun o'qituvchi o'quv yili boshida yillik reja tuzishi lozim. Mazkur reja geografiyani o'qitishning barcha shakllarini uzviy ravishda qamrab olishi, o'quv dasturidan o'rin olgan boblar va mavzular bo'yicha darslar tizimi, o'quv yilidagi choraklar va ta'tillar hisobga olingan holda o'tkazish muddatlari, fanlararo bog'lanishlar, ekskursiyalar, darsdan va sinfdan tashqari ishlar aks etadi.

Geografiya darslarini rejalashtirish ikki qismdan iborat: yillik va dars rejasi, darsning samaradorligi uni qanday rejalashtirilganligi bog'liq. Mavzuli va dars

rejalari qanday mukammal tuzilgan bo'lsa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarni egallashi shuncha tez va oson bo'ladi.

Geografiya o'qituvchi yillik, ya'ni yillik reja tuzishi uchun:

- O'quv dasturidagi har bir bobning didaktik maqsadini, shuningdek, bobdagi mavzularning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarini aniq tasavvur qilishi;

- Mavzularni o'qitishda yil fasllari, mavzuning ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlari, o'quvchilarda shakllantiriladigan biologik tushunchalar, tarkib toptiriladigan ko'nikmalarni hisobga olgan holda o'qitish metodlari, ko'rgazma vositalarini tanlashi.

- O'quvchilar tomonidan o'tkaziladigan kuzatish va tajribalarning mazmuni va muddatlarini aniqlashi;

- Darsda namoyish etiladigan tajribalarni avvaldan tayyorlash muddatlarini belgilashi;

- Har bir darsda ta'lim-tarbiyaning uzviyligi, boblar, mavzular va fanlararo bog'lanishlarni amalga oshirish yo'llarini belgilashi;

- O'quvchilarning mustaqil ishlari uchun didaktik va tarqatma materiallarni tayyorlash, mustaqil o'qish uchun qo'shimcha adabiyotlarni tanlashi;

- Amaliy mashg'ulotlar, ekskursiyalarni tashkil etish uchun zarur bo'ladigan jihoz va asboblarni aniqlashi lozim.

Xulosa qilib aytganda, o'qituvchi yillik rejada o'qitish jarayonining yaxlitligini nazarda tutishi, o'z pedagogik faoliyatini shu reja asosida tashkil etishi, unda o'qitishning barcha shakllarining uzviyligini ta'minlagan holda ularni o'tkazish muddatlari ko'rsatilgan bo'ladi.

Hozirgi vaqtda metodika va maktab amaliyotida geografiya bo'yicha o'quvchilar bilan olib boriladigan o'quv ishlarining quyidagi shakllari qabul qilingan: dars va ular bilan bog'liq bo'lgan ekskursiyalar, uy vazifalari, darsdan tashqari ishlar va sinfdan tashqari ishlar.

Metodik jihatdan to'g'ri tashkil qilingan ta'lim jarayonida shu o'qitishning barcha shakllari – o'qitishning asosiy shakli bo'lgan dars bilan uzviy bog'liqdir, ular geografik tushunchalarni, dunyoqarashni, tafakkurni va amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi.

Yillik rejalashtirishda ma'lum bir geografiya predmeti bo'limlari bo'yicha o'quv yili bo'yiga berilgan soatlar hajmi doirasida taqsimlab chiqiladi. Bunda o'qituvchini bilimlar tizimini shakllantirish, mavzular va darslar orasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash, tushunchalarni shakllantirish yo'llarini aniqlash va ularni shakllantirishni asosiy bosqichlarni, tayanch bilim va tushunchalarni ajratishni, amaliy ishlar tizimini aniqlashni rejalashtirish ko'zda tutiladi. Mavzuli rejalashtirish quyidagilarni aniqlashga imkon beradi: a) ma'lum bir kurs bo'yicha o'quv jarayonlarini to'la ko'rishga imkon beradi; b) ma'lum bir kurs bo'yicha dars turlarini aniqlashga; v) o'qituvchi va o'quvchilarni hamkorlikda faoliyatini metodlari va usullarini birgalikda qo'llashga. Odatda mavzuli rejalar soatlar hajmini o'zgarimagan taqdirda ayrim o'zgarishlar va qo'shimchalar kiritilgan holda 3-4 yil davomida foydalanishga mo'jallangan bo'ladi.

Hozirgi davrda geografiya dasturlarning va predmetlarining asosiy xususiyati ulardagi bilimlarni sinfdan- sinfga murakkablashib borishidir. Shu munosabat bilan har bir geografiya darsi ma'lum bir bilim va ko'nikmalarni o'quvchilar tomonidan mustaqil o'zlashtirishini shakllantirishda alahida bosqich bo'lmog'i lozim. Shuning uchun umuta'lim maktablaridagi har bir sinf predmeti bo'yicha, bo'limlar va mavzular bo'yicha rejasi ma'lum bir – biri bilan bog'langan tizim deb qaralmohi lozim. Mazkur tizimning barcha qismlari bir-biri bilan chambarchas bog'langan. Mazkur tizimni ikkita yirik bo'limga bo'lishimiz mumkin: tabiiy geografiya va iqtisodiy geografiya. Ushbu ikki tizim bir-birini to'ldirishi lozim. Tabiiy geografik tizimning o'zi alohida geografiya predmeti tizimidan, ular esa bo'limlar, mavzular tizimlaridan iborat. Shuning uchun har bir darsni ma'lum bir yaxlitlikni bir bo'lagi bo'lgan tizim deb qarash mumkin.

Darslar tizimida turli xil darslar turlari ko'zda tutilmog'i lozim. Ular turli xil didaktik maqsadlarga ega bo'lishi mumkin. Ayrim darslarda faqat yangi material o'rganishi mumkin, ayrimlarida darsni hamma qismlari bo'lishi mumkin ya'ni tashkilliy qism, bilimlarni tekshirish yangi mavzuni o'rganish, olingan bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash, uyga vazifa berish.

Yuqoridagi fikrlar e'tiborga olingan holda geografiyani o'qitishda foydalaniladigan yillik rejani tuzish uchun quyidagi jadval namuna sifatida berilmoqda.

Boblar va mavzular	Soat	Sana	Sinf		Fanlararo bog'lanish		Ekskursiya	Sinfdan tashqari ishlar

O'quv yili uchun tuzilgan yillik reja qat'iy emas, unga yil davomida muayyan holatlarni hisobga olgan holda tegishli o'zgartirishlar kiritish, ekskursiya va sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish va o'tkazish muddatlari o'zgartirilishi mumkin.

Dars rejasi. Dars rejasi har bir ajratilgan soat doirasidagi mavzuga tuziladi. Dars rejasi quyidagi qismlardan iborat bo'ladi. Darsning mavzusi; darsning maqsadi; darsning jihozi; darsda qo'llaniladigan o'qitish metodi; dars mavzusining qisqacha tavsifi; dars mavzusida uchraydigan geografik nomlar tizimi; dars mavzusida uchraydigan olimlar; dars mavzusida uchraydigan atamalar; darsni mustahkamlash uchun savol va topshiriqlartizimi; uyga vazifa berish.

17.2. O'qituvchini darsga tayyorgarligi

O'qituvchi har bir darsga chuqur va to'la tayyorlanmog'i lozim. O'qituvchini darsga tayyorgarligi quyidagi qismlardan iborat: darsni maqsad va vazifalarini aniqlash; darsning mazmunini aniqlash; o'qitishni metodlarni aniqlash; o'qitish vositalarini tanlash; darsni tarkibiy tuzilishini aniqlash. Darsni maqsadi bu mazkur dars davomida o'quvchilar o'qituvchi raxbarligida o'quv tarbiya va rivojlantirish bo'yicha erishadigan oldindan rejalashtirilgan yakuniy natijadir. Darsning maqsadi mazkur mavzu bo'yicha dasturdagi va darslikdagi materiallar mazmunini ishlab

chiqish asosida aniqlanadi. Darsning maqsadini aniqlash uni mazmunini ishlab chiqishga, o'qitish materialini tanlashga va darsni borishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Maqsad aniqlangandan so'ng ushbu maqsadga erishish uchun darsning tuzilishi ishlab chiqiladi. Darsning maqsadini aniqlash quyidagi talablarga javob berishi mumkin:

- darsning maqsadi juda qisqa shaklda ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsning maqsadida o'quvchilar qanday bilimlarni egallashlari, qanday ko'nikmalar shakllantirilishi ifodalangan bo'lmog'i lozim;
- darsda qanday bilim va ko'nikmalarni shakllantirilishi yoki ularni chuqurlashtirish ko'rsatilishi lozim.

Darsning mazmunini aniqlash. Darsni mazmunini quyidagi bilim manbalar asosida aniqlash mumkin:

- darslik asosida. Darslikda xar bir mavzu uchun alohida matn ajratilgan bo'ladi. Matn, rasmlar, chizmalar va jadvallar bilan jihozlangan bo'ladi. Matnni oldida o'tgan darsga doir yoki matnni mazmunini tushunishni yengillashtiradigan savollar beriladi. Matnni oxirida esa olingan bilimlarni va ko'nikmalarni mustaxkamlash uchun savol va topshiriqlar tizimi beriladi;

- mazkur kur uchun nashr qilingan metodik qo'llanmalarda xar bir mavzu yoki bo'limni o'qitish metodikasi bo'yicha tavsiyalar berilgan. Demak darslik bilan birga metodik qo'llanma xam dars mazmunini ishlab chiqishda asosiy manba bo'lishi mumkin;

- qo'shimcha adabiyotlar dars mavzusi mazmunini ishlab chiqishda muxim manba bo'lib xisoblanadi. Masalan, O'zbekiston iqtisodiy rayonlari o'rganayotganda har bir viloyat bo'yicha chiqarilgan kitob va risolalardan foydalanish mumkin. Materiklar va okeanlar kursini o'rganayotganda har bir materik yoki okean tabiiy sharoitiga bag'ishlangan kitoblardan foydalanish mumkin;

- kundalik matbuot. Radio va tilevideniya ma'lumotlaridan ham dars mazmunini ishlab chiqishda foydalanish mumkin;

- dars yana qiziqarliroq o'tishini ta'minlash uchun sayyoxlar va olimlarning esdaliklari, turli xil xalqlarning urf-odatlarini haqidagi ma'lumotlardan foydalanish ham katta natija beradi.

Dastlab darsni ta'limiy va g'oyaviy mazmuni ishlab chiqiladi. Dars nixoyatda murakkablashib, materiallar ko'payib ketmasligi uchun o'quv mavzusi mazmuni ishlab chiqilayotganda asosiy, ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar ajratiladi. Ikkinchi darajali va qo'shimcha materiallar darsni asosiy mazmunini oydinlashtirish va chuqurlashtirish maqsadida ishlatiladi. Ayrim xollarda darsda ko'zlangan materiallarni o'rganib bo'lmaydi, bunday xollarda qolgan material uyga vazifa sifatida beriladi va uni o'quvchilar mustaqil o'rganishadi.

Dars mazmuni ishlab chiqilagandan so'ng o'qituvchi uni bayon qilish rejasini ishlab chiqadi.

O'qitish metodini tanlash. O'qitish metodlarini tanlash darsni maqsadi va o'quv materiallari mazmuniga bog'liq.

O'qitish metodini tanlash o'rganiladigan mavzuni mazkur kursda tutgan o'rniga bog'liq. Ma'lum bir kursni o'rgangan sari o'quvchilarni bilimlari ortib boradi, shundan so'ng reproduktiv usulni qo'llash mumkin. Bundan tashqari ijodiy usullarni ham qo'llash mumkin. Masalan, O'zbekiston tabiiy geografiyasini ikkinchi regional qismini o'quvchilar xaritalar yordamida mustaqil o'rganishlari mumkin. Xuddi shunday ishlarni o'quvchilar jaxonning iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasini aloxida davlatga bag'ishlangan qismini o'rganishda xam amalga oshirishlari mumkin. O'qitish metodlarini tanlashda o'quvchilarni yoshlari ham xisobga olinmog'i lozim. Quyi sinf o'quvchilari uzoq vaqt diqqat bilan eshita olishmaydi. Tez toliqishadi va zerikishadi. SHuning uchun quyi sinflarda o'qituvchi o'qitish metodlarini tez-tez o'zgartirib turishi zarur. Bunda o'yinlardan foydalanish katta samara beradi, chunki bunday sharoitda o'quvchilar toliqmaydi va kerakli bilim va ko'nikmalarni tez o'zlashtiradilar.

Dars uchun o'quv vositalarini tanlash ham muxim ishlardan xisoblanadi. O'quv vositalarini tanlash o'qituvchi uchun unga murakkab bo'lmagan ish xisoblanadi, chunki dasturda xar bir mavzu bo'yicha zarur bo'lgan o'quv vositalarining turlari berilgan bo'ladi. O'qituvchini vazifasi ulardan darsning qaysi qismida va qanday foydalanishni aniqlash xisoblanadi. O'quv vositalari bo'yicha savollar va topshiriqlar ishlab chiqiladi. Bu esa o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashlarini osonlashtiradi.

O'quv vositalarini tanlaganda quyidagilarni xisobga olish zarur:

- o'quv vositalari darsni mazmuniga mo'bo'lishi lozim;
- o'quv vositalari tanlangan o'quv metodi mazmunini to'ldirishi zarur;
- o'quv vositalari o'quvchilarni yoshiga va qobiliyatlariga mos tushishi lozim;
- o'quv vositalari amaliy va mustaqil ishlarni olib borish uchun imkon yaratishi lozim;
- o'quv vositalari o'quvchilarni bilim va ko'nikmalarini egallashlarini osonlashtirishi lozim.

O'qitish metodi va vositalari to'ri tanlangan darsning samaradorligi yuqori bo'ladi.

17.3. Geografiya darsi tahlili va tahlilga qo'yiladigan talablar

Dars tahlili o'qituvchilar ortasida o'zaro tajriba almashish, pedagogik mahoratni tahlil qilish va o'rganish, turli metodlardan dars jarayonida foydalanish yo'llarini o'rganish kabi bir qancha maqsadlarda amalga oshiriladi. Geografiya darsining taxlili quyidagi tartibda olib boriladi:

1. Maktab, sinf, fan oqituvchisining familyasi ismi.
2. Dars mavzusi, uning maqsadi va vazifalari.
3. Darsdagi o'quv materyalining mazmuni, ilmiyligi, dasturga muvofiqligi, tarbiyaviy yo'nalishi, dars mazmunida nazariya bilan amaliyotning aloqadorligi
4. Darsning borishi, izchilligi o'zaro bog'lanish va uning qismlari o'rtasidagi bog'liqligi, o'quvchilar bilimini tekshirish, ta'lim metodlarining tanlanishi. Dars samaradorligini oshirishga qaratilgan talablar. O'quvchilarning faoligini oshirish, o'quvchilar ulgurmovchiligini oldini olish uchun ko'riladigan tadbirlar.

5. O'quvchilarni mustaqil ishlarini tashkil qilishda o'qituvchining rahbarligi:
a) oqituvchining ish metodi, maqsadga erishishda qatiyatligi o'quvchilarga nisbattan talabchanligi ularni nazorat qilib turishi, o'qituvchining nutqi, madaniyati, pedagogik mahorati va xokazo.

6. Darsda o'quvchilarning mustaqil ishlari, darsga qiziqishi ular bilish faoliyatining faolligi, o'quvchilar bilim olishga jalb etish metodlari.

7. Dars natijasi ijobiy tamoni va kamchiliklari. Dars bo'yicha umumiy xulosa. Shu dars mavzusi bo'yicha o'qituvchining ishini yaxshilash, o'quvchilar faolligini oshirish bo'yicha va muloxazalar.

O'qituvchi darsini kuzatish tartibi quyidagicha amalga oshirildi:

1. Darsga tayyorlanish: darsning talimiy va tarbiyaviy ahamiyati, darsning reja-ko'chirmasi, o'quv qo'llanmalari, sinf xonasini tayyorlash, o'qituvchining darsga tayyorgarligi.

2. Darsning boshlanishi va uning tashkiliy qismi: sinf darsga tayyormi? Zarur kartalar osilganmi? Sinf doskasi tayyormi? Texnika vositalari kartinalar tayyormi? Darsga nisbattan sinf o'quvchilarining kayfiyati qanday?

3. Uy vazifalarini tekshirish: tekshirish metodi, tekshirish jarayonida o'quvchilar xolati, uy vazifasini bajarmagan o'quvchilar xolati.

4. Tekshirilayotgan bilimning yangi mavzu bilan bog'liqligi, bilimlarni tekshirishda karta vositalaridan foydalanish axvoli, o'qituvchi baxosini obektiv qo'yilganligi ko'nikmalarini egalash axvoli.

5. Yangi materyalni o'rganish; o'quvchilar dars mavzusi bilan tanishtirish. Yangi materyalni maqsadini ochib beradimi? Yangi materyalni o'rganish va tushuntirish tartibi? Yangi materyalni ta'limiy tarbiyaviy ahamiyati. O'rganiladigan tushunchalar atamalar va nomlar.

6. O'rganilgan darsni mustaxkamlash, yangi mavzuni qaysi savollari mustaxkamlanadi. Mustaxkamlashda qanday metodlar qo'llaniladi. Mustaxkamlasgda maqsadga erishiladimi?

7. Dars davomida bajarilgan amaliy va mustaqil ishlar.

8. Uy vazifasi topshiriqni ng mazmuni darslik va kartalardan foydalanish ko'rinishlari mavjudmi? Uy vazifasini bajarish bo'yicha ko'rsatmalar berildimi?

Dars tahlilining taxminiy mazmuni

I. Darsga tayyorgarlik

a) Darsning mavzusi b) darsning maqsadi v) darsga oid o'quv qurollari g) darsga o'quvchilar tayyorligi.

II. Darsni ng boshlanishi

a) O'quvchilar intizomi
b) dars mazmunining xozirgi zamon geografiya fani bilan bog'liqligi.
v) yangi mavzu bilan o'tilan mavzuni bog'lanishi

III Oquvchilarning bilimi, ko'nikma va malakalarini tekshirish

a) o'quvchilar bilimini tekshirish uchun savvillar qo'yilishi;
b) o'quvchilar malakasini tekshirish uchun savollar;
c) qoyilgan savollarning o'quvchilar saviyasiga mosligi
d) savollarni yechishda o'quvchilar faolligi va bu borada ko'rilgan tadbirlar
e) so'rash shakli yalpi yakka

IV. Yangi mavzuni o'rganish

1. o'quvchilarning yangi bilimlarni o'rganishni tashkil qilish bo'yicha o'qituvchi ish metodlarini o'rganish
2. o'qituvchining yangi bilimlarini mazmu nini bayon qilishni baxolash
 - a) ta'lim- tarbiyaviy
 - b) darsning umumiyligi
 - c) fanlararo aloqlar o'rnatish
 - d) o'rganilayotgan materyallarning amaliy ahamiyati
 - e) tayanch bilimlarni ishlata olish
 - f) yangi materyallarni bayon etish uslub va metodlari.
 - g) Amaliy ishlarni tashkil etish ko'rgazmalikdan foydalanish
 - h) Mustaqil ishlar tashkil etish
 - i) Materyallarning o'quvchilar yoshiga mosligi
 - j) O'quvchilar bialn yakka tartibda ishlash
 - k) Yaxshi 200 abo'sh o'zlashtiruvchi o'quvchilar bilan ishlash
 - l) Texnika vositalaridan foydalanish

V Darsning bzarcha boshqichlarida o'quvchilar ishlarini baholash

- a) O'quvchilar diqqti faolligi
- b) O'qituvchi savollariga javob berish tezligi
- c) O'qituvchining o'tirib javob berishdagi holati bilan taxta oldida javob berishni qiyoslash
- d) Javobni karta bilan boglay olishi
- e) Materyallarni tartib bilan yorita olish

VI. Yangi materyallarni mustaxkamlash

- a) Dars rejasida yangi materyallarini mustaxkamlashni ng o'rni
- b) Materyalni mustaxkamlash metodi (suxbat o'quvchilarning mustaqil ishlari va xokazo)

VII. Uyga vazifa

- Darsda uy vazifasini o'rni
- Uy vazifasining o'quvchilarga tushunarli bo'lishi
- Uy vazifasini bajarishni yangi yo'llari
- Uy vazifasini bajarish uchun o'qituvchining yo'l yoriqlari va ko'rsatmalari
- Uyga vazifani bajarishda juda ko'p vaqtni olmaydimi
- Uy fazifasini bajarishda qanday ko'nikmalar egallash mumkun

VIII. O'qituvchining pedagogik mahorati

- Oqituvchi qiyofasi dars berishdagi mustaqilligi fikrni to'liqligi bilim darajasi
- O'zini va sinfni boshqara olish intizomini yo'lga qo'yish
- O'quvchilar bilan muomlasini pedagogik fakt
- O'qituvchi nutqi ravonligi

IX. Darsga umumiy baxo berish va xullosalash

- Qo'yilgan maqsad va ta'lim tarbiyaviy vazifani amalga oshirish
- O'quvchilar qanday yangilikga erishdilar
- Qanday bilimlar tizmland

- Darsga qo'yilgan vazifalarning (ta'limning tarbiyaviy rivojlantiruvchi bajarilishi)
- O'qituvchi faolligini (a talimiy va tashkiliy ta'lim maqsadi, vazifalari) metodlariga javob bera oladimi
- O'qituvchining qaysi xislatlari ijobiy
- O'qituvchini g sizga yoqmagan tamonlari n
- Darsni tashkil etishdagi takliflar
- Darsning bahosi:

Tayanch so'z va iboralar: *Geografiyadan yillik reja va mavzuli-taqvim reja, bob, mavzu, geografik tushuncha, dars, laboratoriya mashg'uloti, amaliy mashg'ulot, dars tahlili.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiyadan yillik istiqbol reja tuzishning ahamiyatini aniqlang. Mazkur rejani tuzishda o'qituvchi nimalarni nazarda tutishi lozim?
2. Geografiyadan mavzuli-taqvim reja tuzishning mohiyatini aniqlang.
3. Mavzuli-taqvim reja tuzishda o'qituvchi nimalarga e'tiborini qaratishi zarur deb hisoblaysiz?
4. O'quv dasturidagi dasturidagi boblar va mavzular o'quvchilarda geografik tushunchalarni shakllantirish tizimi ekanligini aniqlang.
5. Geografiyadan laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning maqsadi, vazifalari, ta'lim-tarbiya jarayonida tutgan o'rnini belgilang.
6. Geografiya o'quv fanlarining dasturlarini tahlil qiling va istiqbol, mavzuli-taqvim reja tuzing.
7. Geografiya darslarini tahlil qilishda darsning qaysi jihatlariga asosiy e'tibor qaratish lozim?
8. O'rtog'ingiz tomonidan tashkil etilgan sinov darsini tahlil qiling va o'rtog'ingiz bilan fikr almashing.

XVIII BOB. BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALAR, QO'YILADIGAN TALABLAR VA SHAKLLANTIRISH METODIKASI

18.1. Bilim, ko'nikma va malakalar va ularga qo'yiladigan talablar

Umumiy o'rta ta'lim maktablarida geografiyani o'qitishning asosiy maqsadi o'quvchilarda DTS bilan me'yorlangan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish sanaladi.

SHu sababli, geografiya o'qitish metodikasining asosiy muammolaridan biri o'quvchilarda ta'lim mazmunining asosiy tarkibiy qismi bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalasi hisoblanadi va mazkur masala juda ko'p geograf-metodistlar tomonidan tadqiq etilgan.

O'quvchilarda bilimlarni shakllantirish uchun, avvalo uning ta'rifini bilib olish zarur.

Bilim – narsa va hodisalarning muhim belgi va xususiyatlari, jarayonlar va ular o'rtasidagi bog'lanishlar to'g'risida fan tomonidan aniqlangan tushunchalardan tarkib topadi.

Demak, bilim – tushunchalar tizimidan iborat bo'lib, tushunchalarni shakllantirish muammosi yetakchi o'ringa chiqadi.

Geografik tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish geografik ta'lim va tarbiyaning harakatlantiruvchi kuchi, o'quv materialini mazmunining asosiy birligi sanaladi.

Tushuncha – narsa va hodisalarning umumiy belgilarini aks ettiruvchi fikr. Tushunchalar mohiyati jihatidan *aniq* va *mavhum* tushunchalarga ajratiladi.

Bir butun narsaga aloqador tushuncha *aniq tushuncha* deyiladi. Masalan, Yevrosiyo, Afrika, Appalachi, musson, bosim va h.k.

Moddiy borliqdagi narsalarni ajratib olingan ba'zi xususiyat sifat va xolatlarga, shuningdek narsalar o'rtasidagi ichki munosabatlarga, qonuniyatlarga qaratilgan tushunchalar *mavhum (abstrakt) tushunchalar* deb ataladi. Masalan, kenglik, uzunlik, balandlik, tog'lik, ixtisoslik, bozor va h.k.

Tushunchalarni egallash uning negizida yangi tushunchalarni egallash uchun asos bo'lib xizmat qiladi va tushunchalar o'rtasida to'g'ri aloqadorlik o'rnatishni ta'minlaydi.

Tushunchani egallash deganda: uning mazmuni hamda u bilan bog'liq bo'lgan tasavvurlarni egallash tushuniladi. Geografiya kursidagi har bir tushuncha oquvchilar ongida turli metodlar, yo'llar bilan shakllantiriladi. Buni har bir narsa, voqea, hodisa mazmuni belgilaydi.

Geografik tushunchalarni egallashning eng asosiy tomoni shundaki, ularga ta'rif bermay turib ularni egallab bo'lmaydi. Geografik tushunchalar induktiv va deduktiv yo'llar bilan tushuntirilishi mumkin (11-jadval).

11-jadval

T/R	INDUKTIV	DEDUKTIV
1	Geografik obyekt va hodisalarni kuzatish	Tushunchaning ta'rifini berish
2	Ularni taqqoslash orqali tushuncha belgilarini ajratish	Tushunchaga xos bo'lgan asosiy belgilarni ajratish va egallash
3	Umumlashtirilishi	Tushuncha aloqadorligini aniqlash
4	Tushunchaga ta'rif berish bo'yicha bajariladigan ishlar	Mashqlar orqali tushuncha belgilarini mustahkamlash
5	Tushuncha haqidagi bilimni amalda qo'llash	Yangi o'quv vaziyatida tushunchani qo'llash

Yuqoridagilarga erishish uchun o'quvchilarda bilish faoliyatini tashkil etish zarur. O'quvchilarning bu faoliyatini tabiiy geografik va iqtisodiy geografik bilim manbalariga, juladan, geografik xarita, statistik ma'lumotlar, kuzatish va tajriba natijalariga tayanmasdan tashkil etib bo'lmaydi. Geografik tushunchalarni egallashdagi ikkinchi muhim xususiyat ilmiy tushunchalarning bir-biri bilan bog'lanib tizim hosil qilganligidir. Masalan, maktab tabiiy geografiya kurslari Yer tabiatiga. Geografik qobiqlar tarkibi va rivojlanishiga oid bo'lgan yagona bilimlar

tizimiga ega. Shu tufayli ham tabiiy geografik tushunchalar mantiqan va geografik mazmun jihatdan bir-biri bilan bog'liq. Bunga misol tariqasida "tabiiy hududiy komplek", "geografik qobiq", "tabiat komponentlari" va boshqalarni keltirish mumkin. Geografik tushunchalarni shakllantirish uzoq muddat talab qilinadigan jarayon bo'lib, bir necha kurs davomida o'rganiladi. Masalan, ekologiya tushunchasini shakllantirish. U quyi sinflardan boshlanib, yuqori sinfgacha davom etadi. Geografik tushunchalarni shakllantirish jarayoni boshqarilish xususiyatiga ega bo'lib, uni o'qituvchi amalga oshiradi. O'qituvchi darslik va darsliklar asosida tushunchalarni ajratadi, ularni egallash, mustahkamlash va amalda qo'llash bosqichlarini belgilaydi, hamda o'quvchilarni tushuncha mazmuniniqanday egallash zarurligini ta'minlaydi. Geografik tushunchalar ta'lim jarayonida sekin asta rivojlanadi. Darsda shu narsaga e'tibor berish kerakki, umumiy tushunchalarni shakllantirish yakka tushunchalarga tayanmasdan amalga oshmaydi. Masalan, O'zbekiston relyefi tushunchasi shu paytda yaxshi shakllantirilishi mumkinki, qachonki o'quvchilarda relyef va relyef hosil qiluvchi omillar haqida tushunchalar mavjud bo'lsa. Quyida O'rta Osiyo tabiati tushunchasini shakllantirish jarayonini misol tariqasida keltiramiz. Tahlil va abstrakt (mavhum) dan foydalanib, o'quvchilar hayolan O'rta Osiyoni qicmlarga bo'ladilar. O'rta Osiyoning tog'li qismi va ularning elementlarini (relyefi, iqlimi) bilan tanishish o'quvchilarni O'rta Osiyoning tabiati komponentlari aloqadorligini bilib olishga yordam beradi. O'rta Osiyo relyefi, iqlimi, o'simliklari va boshqa komponentlarini boshqa xududlar bilan qiyoslash orqali ularning o'ziga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarini ajratadilar. Keyinchalik esa deduktiv yo'l bilan tabiat komponentlari haqidagi umumiy tushunchalarga tayanib ular o'rtasidagi aloqadorlik va bog'liqlikni ajratadilar. O'rta Osiyo tabiatini boshqa hududlar tabiati bilan taqqoslash orqali O'rta Osiyo tabiat kompleksi degan to'liq tushunchani egallaydilar.

Geografik obyektlarni ko'rgazmali qurollarsiz va xaritasiz o'rganish ularga xos bo'lgan belgilarni ajratishni birmuncha qiyinlashtiradi. Xarita va ko'rgazmali qurollar o'rganilayotgan obyektga doir muhim belgilarni o'zida mujassamlashtirgan bo'lishi kerak. Yakka tushunchalarni shakllantirish uchun o'quvchilar hayolan shu obyektни xarita bilan bog'lay olish kerak. Shu tufayli ham xarita yakka tushunchalarni shakllantiruvchi asosiy manbadir. Faqat xarita orqaligina istalgan geografik obyektning geografik o'rniga xos bo'lgan belgilarni ajratish va shu hududning ichki xususiyatlarini ajratish imkoniyatlari tug'uladi.

Taqqoslash geografik tushunchalarni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. O'quvchilar o'zlariga tanish obyektlarni o'rganilayotgan obyektlar bilan taqqoslash orqali ularga xos bo'lgan belgi va xususiyatlarni bilib oladilar. Masalan, Amedaryo va Sirdaryoni taqqoslashda har ikkala daryoning shumolga oqishini, uzunligi deyarli tengligini, ularni baland tog'lardan boshlanishini, to'yinishini hamda deyarli bir xil ekanligini aniqlaydilar. Obyektlar komponentlarini oddiy qiyoslash orqali o'qituchi murakkabroq taqqoslashga o'tadi. Masalan, nima uchn ularning shimolga tomon oqishi sabablarini, irmoqlari, Amudaryo suvining nima sababdan Sirdaryoga nisbatan loyqa ekanligini kabi ko'plab xususiyatlarini ajratadilar. Tushuncha quyidagi xollarda o'quvchilar tomonidan egallangan hisoblanadi:

1. O'quvchi tushunchaga ta'rif bera olsa (agar u umumiy tushuncha bo'lsa).

2. Tushuncha mazmuniga xos bo'lgan belgilarni ajrata olsa, tushuncha belgilari o'rtasidagi aloqadorlik va bog'liqlikni farqlay olsa.
3. O'rganilayotgan geografik obyekt yoki hodisa haqida o'quvchi obrazli tasavvurga ega bo'lsa.
4. O'quv vazifalarini bajarishda tushunchani mustaqil qo'llay olsa.

Tushunchaning muvoffaqiyatli o'zlashtirilishi uchun o'quvchilar e'tiborini tushuncha belgilarini tahlil qilishga qaratishi kerak. Ishning bunday tashkil qilinishi o'quvchilarni obyekt va hodisalardagi eng muhim va ikkinchi darajali belgilarni ajratishlari, ularni taqqoslashga va guruhlashga o'rgatadi. Bunda ekskursiyalar, joyda amaliy ishlar uyushtirish katta rol o'ynaydi. O'quvchilarni umumiy tushunchalarni mustaqil qo'llay olishi uchun reproduktiv metod va ijodiy hamda muammoli topshiriqlarni (qisman o'zgaruvchan va tadqiqot metodlari) bajarishga o'rgatish kerak.

Geografiyani o'qitishda bilimlarni amalda qo'llash o'ziga xos xususiyatlarga ega. Bu quyidagi yo'nalishlarda bo'lishi mumkin:

1. Amaliy topshiriqlarni, masalan, yer osti suvlarining harakatini, chiqurligini aniqlash, daryoning suv sarfi, o'rtacha chuqurligini aniqlash va boshqalar.

2. Geografik bilimlarni tabiat xodisalari va voqealarini tushuntirishda (yil fasllarining almashinishi yoki siyosiy xaritalarni o'zgarishi) ishlatish mumkin.

3. Bilimlarni qo'llash avval o'zlashtirgan bilimlarni va yangi bilimlarni egallash jarayonida ham ishlatish mumkin. Iqtisodiy geografik tushunchalarni shakllantirish ham o'ziga xos bo'lib, odatda u uchta bo'g'indan iborat bo'ladi.

- a) Kirish. O'quvchilar bu bo'g'inda dastlab mamlakat yoki hududning boshqa mamlakatlar va hududlar o'rtasida tutgan o'rnini, maydoni va aholisi, tabiiy boyliklari, mehnat resurslari bilan ta'minlanish, xalq xo'jaligidagi ixtisoslik tarmoqlarining tutgan o'rniga oid ma'lumotlar bilan tanishadilar.

- b) Mamlakat yoki hududning iqtisodiy geografik ta'rifiga ega bo'lgan xususiyatlari bilan tanishadilar. Shu bo'g'inda to'liq tushunchaga ega bo'ladilar.

- c) Mamlakat yoki iqtisodiy rayonni boshqa iqtisodiy rayon va mamlakatlarga qiyoslash orqali tushunchani amalda qo'llashga erishadi. Har bir bo'g'in har xil ishlashni talab qiladi.

18.2. Amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikasi

Geografik ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikasi bilim egallash, ko'nikma va malakani shakllanishi bilab chambarchas bog'liq. O'quv ishlari metodikasini bilish ko'nikmalarni shakllantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Ilg'ir geografiya fani o'qituvchilari va metodistlar o'quvchilar amaliy tayyorgarligiga katta e'tibor beradilar. Maktab geografiyasida shakllantiriladigan ko'nikmalar mazmun jihardan emas, bajarish murakkabligi bo'yicha ham farq qiladi. Masalan, Ufq tomonlarini aniqlash oddiy ko'nikma bo'lsa, topografik planni o'qish va uni tuzish esa murakkab ko'nikma hisoblanadi. Geografiya o'qitish metodikasi shakllantiriladigan ko'nikma va malakalarning ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatini to'raligicha ochib bergan va o'quvchilarga yetkazish

metodlarini ham ishlab chiqqan. Faqat geografiya ta'limiga xos bo'lgan amaliy ko'nikma va malakalarga quyidagilar kiradi: joyda mo'ljal ola bilish, joy planini tuzish, topografik plan va turli mazmundagi geografik kartalarni o'qish, tabiatda va ishlab chiqarishda kuzatish natijalarini yozib borish va qayta ishlash, ststistik iqtisodiy materiallar bilan ishlash va h.k.

Har bir geografik ko'nikmani shakllantirish murakkab harakat tizimlarini talab qiladi. Odatda ko'nikma va malakalar bir vaqtning o'zida shakllantiriladi. Chunki amaliy topshiriqlarni bajarishda ularning ayrimlari ongli ravishda, ba'zilari bevosita, ammo ong nazorati ostida bajariladi. Masalan, topografik planini o'qish ko'nikmasi o'z ichiga yo'nalishlarni aniqlash, masshtab yordamida plandagi masofalarni o'lchash, topografik belgilarni o'qish, joyda obyektlar o'rtasidagi aloqadorlikni o'rnatish kabilarni o'z ichiga oladi. Yuqoridagilardan topografik belgilarni ishlatishni bilishgina malaka darajasini ko'rsatadi.

Ob-havoni kuzatish ko'nikmasi deganda termometr, barometr, flyuger bilan ishlash, ko'z bilan bulutlar shakli va turlarini, ob-havoning boshqa alomatlarini aniqlash tushuniladi. Shular qatorida ob-havo haroratini aniqlash va barometr bilan ishlash malaka darajasigacha ko'tarilishi mumkin.

Geografik ko'nikma va malakalar ko'p xollarda bilim sifatini belgilaydi. Tajribalar shuni ko'rsatyaptiki, qayerda o'quvchilarda xarita bilan ishlash ko'nikmasi shakllantirilsa, ularning javoblari ham xarita bilan bog'langan bo'ladi. Xarita bilan ishlash ko'nikmasini egallay olmagan o'quvchilardagi quruq, o'qituvchi bayoni yoki kitobdan o'qiganlarni takroridan iborat bo'lib qoladi.

Geografik xaritalarni o'qiy olishga o'rgatilgan o'quvchilardagi harakat yaqqol ko'zga tashlanib turadi. Aksariyat o'quvchilar va talabalar javoblarini kuzatish geografiya bo'yicha olimpiadalarda ishtirok qilgan o'quvchilarning bilimlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ular xaritadan bilim manbain sifatida foydalanadilar, ularning bergan javoblari to'liq bo'lib, biror hududning tabiiy sharoiti va xo'jaligini xarita asosida tavsiflab bera oladilar. Boshqa o'quvchilarga bu hislatlar xos emas.

Ko'nikma va malakalar kelgusida o'quvchilarni amaliy hayotga tayyorlanishda turli xil ilmiy-ommabop adabiyotlardan, xaritalardan bilimlarni egallash muhim ahamiyatga ega. Ular o'quvchilar tomonidan mazkur ko'nikmalarning egallanishini yengillashtiradi, masalan, joyda ufq tomonlarini aniqlash ko'nikmasi xaritada mo'ljal olish ko'nikmasini egallashga yordam beradi. O'quvchilarning ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi hamda ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga ham ijobiy ta'sir qiladi. O'quvchilar ko'nikma va malakarni amalda qo'llash orqali geografik qonuniyatlarning obyektivligiga ishonch hosil qiladilar.

Geografiya o'qitish metodikasida geografik ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodlari to'la ishlab chiqilmagan. Masalan, o'quvchilarning u yoki bu mavzudagi qaysi harakati ko'nikma darajasiga, qaysilarini malaka darajasiga ko'tarish mumkin? O'qituvchi o'quvchilarga qanday yakka tartibda yondashishi kerakligi masalalari geografiya ta'limida atroflicha o'rganilgan. O'quvchilarda geografik ko'nikmalarni hosil qilish uchun o'qituvchi ko'nikma hosil qilishidagi

harakat metodlarini ko'rsatibgina qolmasdan, balki, o'quvchilar uchun (ko'nikma egallashi uchun) zarur topshiriqlarni ishlab chiqishi kerak.

Mashqlar jarayonida oddiy ko'nikmalar sekin-asta malakaga aylanadi. Amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirishning metodik shart-sharoitlari o'ziga xos xususiyatlarga ega. Ba'zi ko'nikma va malakalar oz vaqt va ko'p kuch talab qilsa (gerbariylar yig'ish, komposdan, nivilerdan foydalanish va h.k.), ba'zilari juda ko'p murakkab harakat metodlarini va ko'p vaqt talab qiladi. Masalan, geografik xaritani o'qish ko'nikmasini hosil qilish quyidagi murakkab jarayonlarni talab qiladi: moljal olish, daraja va kilometr hisobida aniqlash, punktlar, hududlar o'rtasida fazoviy bog'liqlikni qiyoslash, geografik koordinatalarni aniqlash, xaritada ko'rsatilgan obyektlar va hodisalar o'rtasidagi sabab oqibatlar aloqadorligini o'rgatish, alohida obyektlar (daryo, ko'l, suv ombori, botqoqlik)ni ta'riflash, ko'rsatilgan hududni malakat, tuman, shaharning tabiiy geografik va iqtisodiy geografik tavsifini yozish va h.k.

Ko'nikma va malakalar shakllanishi ko'pgina sabablarga: o'quv jihozlari va vositalari, o'quvchilarning shaxsiy xususiyatlariga ham bog'liq. Lekin, o'qituvchi asosiy saba hisoblanadi. O'qituvchi rahbarligining mazmuni ham shundan iboratki, ko'nikma egallash jarayonida u o'quvchilar harakatini tahlil qiladi. Ushbu ko'nikma va malakani egallash uchun qanday nazariy bilimlar zarurligini aniqlaydi. Ko'nikmani shakllantirishdagi muhim omillardan yana biri nazariy materialni amalda qo'llash vaqti va o'rni hisoblanadi. Masalan, mahalliy kanal, daryo rejimi (oqim tezligi, eni, chuqurligi)ni o'lchash. Ushbu amaliy ish O'zbekiston ichki suvlari mavzisini o'rganib bo'linganidan so'ng bajarish maqsadga muvofiq. Agar ushbu ish mavzu o'rganilmasdan avval bajariladigan bo'lsa, o'quvchi uni mexanik tarzda o'zlashtirib, uning mohiyatiga tushunmasliklari mumkin. Demak, ko'nikmalarni shakllantirish bevosita mavzuni o'rganish jarayonida bo'lsa, uni sifatli bo'lishini ta'minlaydi.

Har bir kurs darslarini rejalashtirishda shakllantirilishi lozim bo'lgan ko'nikma va malakalar o'z aksini topishi va ularning maqsadi aniq belgilanishi lozim. Shakllantiriladigan ko'nikmalarni rejalashtirishda uning qayera o'tkazilishini aniqlash ham muhim ahamiyatga ega. Darsda shakllantirilayotgah har bir ko'nikmaning amaliy ahamiyati uning xalq xo'jaligidagi roli aniq ochib berilishi lozim. Shundagina o'quvchilarda ularni egallashga bo'lgan havas, qiziqish ortadi.

Tayanch so'z va iboralar: *Geografik bilim, geografik ko'nikma, geografik malaka, ko'nikma tarkibi, ko'nikma shakllantirish bosqichi, ko'nikma va malaka sifati, tabiiy geografik ko'nikmalar, iqtisodiy geografik ko'nikmalar*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografik bilim nima?
2. Nazariy va emperik bilimlarni qiyoslang.
3. Bilimlarni egallash jarayoni qanday qismlarni o'z ichiga oladi?
4. Geografik tushunchalarning turlarini va ularni shakllantirishning asosiy metodlarini ayting.
5. Tushunchalarning induktiv va deduktiv yo'li nima? Misollar keltiring.

6. Qanday xolatlarda tushuncha o'quvchi tomonidan egallangan hisoblanadi?
7. Geografik ko'nikmalarni shakllantirish bosqichlarini ayting.
8. Geografik ko'nikma va malakalarni shakllantirishning bilimlar sifati bilan qanday aloqadorligi mavjud?

XIX BOB. GEOGRAFIYA KABINETI VA UNI JIHOZLASH

19.1. Geografiya kabineti va uni jihozlash

Geografik bilimlarni o'zlashtirishda geografiya xonasi va unda joylashgan jihozlar katta ahamiyatga ega. Geografiya xonasi mavjud bo'lgandagina tegishli o'quv vositalaridan ta'lim jarayonida samarali foydalanish mumkin. Geografiya xonasi o'quv vositalari majmuasini, mebellar, o'qituvchi va o'quvchilar uchun moslamalar, o'quv jihozlarini saqlash qurilmalari, texnik vositalar, ekspozitsion materiallar, ilmiy-metodik qo'llanmalardan iborat murakkab tuzum bo'lib hisoblanadi.

Geografiya xonasini uch qismga bo'lishimiz mumkin: a) o'quvchilarni joyi; b) o'qituvchini joyi; v)jihozlar.

O'quvchilarni ish joyi. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi ikki o'rindiqli stol va stuldir. Ular yog'ochdan yoki temirdan qilingan bo'lishi mumkin. Bu yerda asosiy antropometrik talab, stol va stullarning balandligi o'quvchilar bo'yiga mos kelishi lozim.

O'quvchilar stollarini joylashtirayotganda umumiy gigienik talablarga amal qilish lozim. Stol va stullarni uch qator qilib joylashtirgan ma'qul. Ular sinf taxtasidan 2 m uzoqlikda joylashishi zarur. Deraza va stollar hamda stullar qatori oralig'idagi masofa 60 sm dan kam bo'lmasligi lozim. Oxirgi qatoragi stullar bilan shkaflar orasida o'tish uchum masofa bo'lmog'i lozim. O'quvchilar stollarda bo'yiga qarab o'tirishi lozim.

Geografiya xonasida o'qituvchilarni ish joyi. O'qituvchi odatda o'rta qatorni boshida joylashadi. Uning ish joyi o'quv vositalarini namoyish qiladigan joy hisoblanadi. O'qituvchi o'tirgan joydan sinfni hamma tomoni va sinfdagi barcha o'quvchilar ko'rinib turishi lozim. O'qituvchini ish joyi quyidagi talablarga javob bermog'i lozim:

1. Sinfni barcha tomoni hamda barcha o'quvchilar o'qituvchi nazoratidan chetda qolmasligi lozim.
2. O'qituvchini stoli yonida o'quv vositalarini namoish qiladigan yoki ulardan foydalaniladigan moslamalar bo'lmog'i lozim;
3. Geografiya darslarida ko'p hollarda asosiy o'quv vositasi sifatida haritadan foydalanilganligi uchun kartografik vositalarni namoish qiladigan moslamalar bo'lishi e'tibordan qochmasligi lozim.

O'quv vositalarini namoyish qiladigan stolni balandligi 90 sm dan oshmasligi lozim, uning yuzasi esa 120x75 bo'lishi zarur. Namoyish stolida proeksion apparatlarni, deraza pardalarini, haritalarni tushuntirib va ko'taradigan boshqaruv pultini joylashtirish mumkin. Namoyish stoli bilan birga o'qituvchi stoli ham

bo'lmog'i lozim. Unda o'qituvchini kitoblari, daftarlari, darsga oid materiallar va sinf jurnali joylashadi. Mazkur joyda o'qituvchi o'tirib ishlaydi. Stolning baladligi 75 sm, yuzasi 75x76 sm bo'lmog'i lozim.

Geografiya xonasidagi sinf taxtasi o'qituvchi va o'quvchilar tomonidan turli o'quv maqsadlarda foydalaniladi, ularni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin:

- yozish uchun;
- chizish uchun;
- chizmalarni, diagrammalarni, xomaki haritalarni chizish uchun;
- jadvallarni, rasmlarni joylashtirish uchun;
- ekranli qo'llanmalarni namoishi uchun;
- o'qituvchi tomonidan topshiriqlar yozish;
- o'qituvchi tomonidan dars mavzusi rejasini yozish uchun.

Sinf taxtalarining o'lchamlari quyidagicha bo'lmog'i lozim: 180x1105 sm jadvallar va rasmlarni saqlash uchun yasalgan sandiqlarni o'qituvchiga yaqin joylashtirilgani maqul.

Geografiya xonasida o'quv vositalarini joylash o'quv dasturi bo'limlari va sinflar bo'yicha bo'lishi lozim. Buning uchun bo'limli shkaflardan foydalaniladi. Mazkur shkaflar olinadigan va qo'yiladigan tokchalardan iborat bo'ladi. Bundan tashqari jihozlarni saqlash uchun ham sandiqlar bo'lishi lozim. SHkaflarda kitoblar, jurnallar, audio, video qo'llanmalar saqlanadi.

Geografiya o'qitishni texnika vositalarini saqlash va ulardan foydalanish uchun moslamalar bo'lmog'i lozim. Masalan, diaproektorlar, kinoproektorlar, grofoproektorlar (plyonkalar bilan ishlash uchun).

Geografiya xonasida turli xil yo'nalishdagi kartotekalar albatta bo'lmog'i lozim. Ularni quyidagi guruhlariga bo'lishimiz mumkin:

- o'qituvchilarni darsga tayyorgarlik kartotekasi. Unda dars mavzusi, mazmuni, o'qitish metodlari va usullari, vositalari, dars rejasi yozilgan bo'ladi;
- o'quv jihozlari kartotekasi;
- mavzular bo'yicha masala va mashqlar kartotekasi;
- yozma ishlar kartotekasi;
- mavzuli kartotekalar;
- qo'shimcha adabiyotlar kartotekasi;
- jurnallar va gazetalar kartotekasi;
- davlatlar kartotekasi va h.k.

Ma'lum bir mavzuga muammolar tayyorlash jarayonida turli xil ko'rgazmali qurollardan uyg'unlashgan xolda foydalanishni ko'zda tutilsa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Matnli ma'lumotlar rasmlar, chizmalar va diagrammalar bilan boyitilgan bo'lmog'i lozim.

19.2. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy xo'jalik ishlari

Geografiya xonasi o'quvchilarni bilim olish faoliyatini samarali tashkil qilishda katta ahamiyatga ega. Shuning uchun geografiya xonasini tashkil qilishga

katta ahamiyat berilmog'i lozim. O'qituvchilarni geografiya xonasida qiladigan ishlari quyidagi bosqichlardan iborat:

Birinchi bosqich. O'qituvchi geografiya xonasini qabul qilib oladi. Xonani qabul qilib olgandan so'ng o'qituvchi quyidagi ishlarni amalga oshiradi:

-kabinetdagi mavjud bo'lgan o'quv jihozlari ro'yxatini tuzadi. O'quv jihozlariga: mebellar, barcha o'quv vositalarini namoyish qilish va saqlash moslamalari kiradi. Buning uchun barcha ishga yaroqli bo'lgan o'quv jihozlarini ro'yxati tuziladi. Shu bilan birga ishga yaroqsiz ta'imrlash lozim bo'lgan o'quv jihozlari ro'yxati ham tuziladi. O'quv xonasida mavjud o'quv jihozlari optimal xona jihozlari bilan solishtiriladi va xonaning jihozlar bilan ta'minlanganlik darajasi aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich. Mazkur bosqichda barcha o'quv jihozlari ularga ajratilgan joylarga o'rnatiladi. O'qituvchi va o'quvchining ish joyi tashkil qilinadi. O'quv vositalari saqlanadigan joy aniqlanadi va ular o'qitishni texnik vositalari va geografik haritalardan foydalanish uchun moslamalar bilan jihozlanadi. So'ngra quyidagi ishlar amalga oshiriladi:

- geografiya xonasini qayta jihozlash, namoyish stendlari uchun materiallar to'plash, o'lkashunoslik materialini yig'ish bo'yicha ishlar rejasi tuziladi;

- o'lkashunoslik burchagini va muzeyini jihozlash rejasi tuziladi. Unda o'lka tabiiy va iqtisodiy sharoiti tarkibiy qismlari namunalari, modellari va maketlari joylashtiriladi. Masalan, tog' jinslari namunalari, qishloq yoki shahar modeli, qishloq xo'jalik yoki sanoat mahsulotlari namunalari;

- geografik maydonchani jihozlash rejasi tuziladi;

- geografiya xonalaridagi barcha jihozlar, asbob-uskunalar ro'yxati tuziladi.

Uchinchi bosqichda va geografiya xonasini keyingi faoliyati davomida yetmayotgan jihozlar to'ldiriladi, eskilari yangilanadi, yangi jihozlar chiqqan bo'lsa ular olinadi va o'rnatiladi. Kutubxona yangi adabiyotlar bilan boyitib boriladi. Bir vaqtning o'zida geografiya xonalaridagi barcha o'quv jihozlari tartibga tushiriladi va katalogi tuziladi. O'lkashunoslik burchagi yoki muzeyi hamda geografiya maydonchasi jihozlanadi.

Mazkur ishlarni barchasini geografiya o'qituvchisi o'zining xo'jalik- tashkiliy faoliyati davomida bajaradi va uning muhim pedagogik faoliyatiga kiradi. Geografiya xonasi jihozlanish darajasi o'quvchilarni bilish faoliyatini samarasini belgilab beradi. Shuning uchun geografiya xonasini jihozlash bo'yicha o'qituvchi aniq rejani ishlab chiqmog'i lozim.

19.3.Geografiya xonasidan o'quv va sinfdan tashqari ishlarda foydalanish.

Hozirgi vaqtda geografiya xonasidan samarali foydalanish muammosi hamon dolzarb muammolardan bo'lib turibdi. Chunki geografiya xonasidagi ayrim o'quv vositalari umuman yil davomida foydalanilmaydi, ayrimlaridan, masalan, geografik haritalar muntazam foydalaniladi.

Geografiya xonasida joylashgan barcha o'quv vositalaridan dars jarayonida samarali foydalanish uchun ularni ta'lim jarayonida bir nechtasidan uyg'unlikda foydalanish zarurligini geograf-metodist olimlar takidlab o'tishgan (Yu.G. Barishova 1983 y)

Dars jarayonida o'quv vositalaridan uyg'unlikda foydalanish quyidagi samaralarni beradi:

- geografik obyekt, voqea va hodisalar haqida aniq tasavvurlar hosil qilishga yordam beradi. Masalan, tabiiy obyektlar, audiovizual va ko'rgazmali vositalar;

- yangi darsni tushunishga va yangi tushunchalarni shakllantirishga imkon beradi. Masalan, chizmalar, haritalar, modellar va h.k;

- olingan bilimlarni amalda qo'llashni taminlaydi. Masalan, ma'lumotnomalar, turli xil topshiriqlarni yechish uchun tayyorlangan tarqatma materiallar, yozuvsiz haritalar, test topshiriqlari, yozma topshiriqlar va h.k.

O'quv jihozlari majmualari yoki ularning ayrim qismlari (tarkiblari)dan dars jarayonining turli qismlarida foydalanish mumkin (takrorlashda, yangi mavzuni o'rganishda, olingan bilimlarni mustahkamlashda). Bevosita darslardan tashqari geografiya xonasida sinfdan tashqari ishlarni, geografiya to'garagi mashg'ulotlarini o'tkazishda, o'lkashunoslik va boshqa ishlarni olib borishda ham foydalanish mumkin.

Geografiya xonasida sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda juda katta ahamiyat kasb etadi. Geografiya xonasi jihozlaridan foydalanib o'quvchilar darsdan tashqari vaqtlarida geografik kechalar, sayohatlar, ekursiyalar, tanlovlar rejalarini tuzishlari mumkin. O'quvchilar geografik borliq, voqea va hodisalarni modellashtirish, ularni xomaki materiallarini yasash ko'nikmalariga ega bo'lishadi, texnik o'quv vositalaridan foydalanish malakalariga ega bo'lishadi.

Geografiya xonasidagi kutubxonadan foydalanib o'quvchilar sinfdan tashqari mutoala bilan ham shug'ullanishlari mumkin. Geografiya xonasidagi kutubxonalarda adabiyotlar quyidagi yo'nalishlarda saqlanadi: ilmiy-geografik, ilmiy-fantastik, ilmiy-ommabop, sarguzasht va badiiy adabiyotlar. Geografiya xonasiga keladigan kitoblar mavzular, bo'limlar, kurslar bo'yicha guruhlashtiriladi. Har bir kitobga annotatsiya yoziladi.

Geografiya xonasida to'garak mashg'ulotlari ham o'tkaziladi. O'quvchilar mashg'ulot va muhokama o'tkazish uchun turli xil mavzular va topshiriqlar beriladi. Geografiya xonasida o'quvchilar okean tubiga va Yer qariga sayohat uyushtirishlari, fazoga sayohat qilishlari, tropik o'rmonlarda yurishlari, o'z shahri, tumani, viloyati, Pomir va Tyan'shan tog'lariga sayohatga chiqishlari mumkin. To'garaklarning o'quv qo'llanmalari va vositalari tayyorlash bo'limi geografiya xonasini yangi o'quv vositalari bilan tanishishi mumkin. Geografiya to'garagini mazkur bo'linmasining ishlariga yuqori sinf o'quvchilarini ham jalb qilish mumkin. Bunday sharoitda geografiya xonasida yetishmaydigan jihozlar ro'yxati tuziladi va ular o'quvchilar yordamida tayyorlanib joy-joyiga qo'yiladi.

O'quvchilar tomonidan olib boriladigan o'lkashunoslik materiallari geografiya xonasida o'lkashunoslik burchagiga o'rnatiladi va dars jarayonida foydalaniladi. O'lkashunoslik ishlari natijalari tog' jinslari namunalariidan, gerbariyalardan, sanoat va qishloq xo'jaligi mahsulotlari namunalariidan, hamda

diagrammalar, chizmalar, ko'rgazmali qurollardan iborat. Ular darsdan tashqari va tashqi ishlarda foydalanilishi mumkin.

Geografiya xonasida fakul'tativ mashg'ulotlar ham o'tkazish mumkin. Fakul'tativ mashg'ulotlar topografiya, ekologiya, geologiya asoslari va boshqa fanlardan o'tkazilishi mumkin. Topografiyadan fakul'tativ mashg'ulotlar o'tkazish uchun geografiya xonasida topografik asbob uskunalar (astrolyabiya, nivelir, reyka), topografik harita, kurvimetr, transportir, ugomer va boshqa jihozlar bo'lmog'i lozim. Geografiya darslaridan fakul'tativ mashg'ulotlar o'tkazish uchun geografiya xonasida quyidagi jihozlar bo'lmog'i lozim: tog' jinslari namunalari; toshqotgan o'simlik va hayvonlar namunalari; geologik kesmalar; geoxronologik jadval; turli xil geologik davrlarda yashagan o'simliklar va hayvonot dunyosi rasmlari va h.k.

***Tayanch so'z va iboralar:** Geografiya kabinetini, o'quv vositalari, o'quv jihozi. fakultativ mashg'ulot, amaliy mashg'ulot, sinfdan tashqari ishlar, geografiya to'garagi, sinf taxtasi, kartoteka.*

TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Geografiya xonasini jihozlariga qanday talablar qo'yiladi?
2. Geografiya xonasida o'quvchilarni ish joyi qayerda joylashadi?
3. Geografiya xonasida o'qituvchining ish joyini aniqlang.
4. Geografiya xonasida o'quvchining ish joyi qanday talablarga javob berishi lozim?
5. Sinf taxtasidan qanday maqsadlarda foydalaniladi?
6. Geografiya xonasidagi kartotekalar qanday guruhlariga bo'linadi?
7. O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy-xo'jalik ishlari qanday bosqichlarga bo'linadi?
8. Geografiya xonasidan qanday maqsadlarda foydalaniladi?

XX BOB. GEOGRAFIYA TA'LIMIDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNING TURLARI, ULARNING MAQSAD VA VAZIFALARI

20.1. Geografiya ta'limida sinfdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari

Sinfdan tashqari ishlar umumta'lim maktablarida juda muhim ta'limiy – tarbiyaviy ahamiyatga ega. shuning uchun sinfdan tashqari ishlar o'quv jaryonining ajralmas qismi hisoblanadi. Sinfdan tashqari ishlarga geografiya to'garagi, sinfdan tashqari o'qishlar, geografik konferentsiyalar, geografik kechalar, geografik haritalar, geografik seksiyalar, geografik jamiyatlar, o'lkashunoslik muzeyi, geografik klublar kiradi.

Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni bilish faoliyatini rivojlantirishda, mustaqil ishlarni, ko'nikmalarni shakllantirishda, o'quvchilarni tabiatga va o'z vataniga muhabbat ruxida tarbiyalashda, o'quvchilarni o'z vatanlarini yutuqlaridan faxirlanish tuyg'ularini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega, shuning uchun

sinfdan tashqari ishlarni maqsadi va vazifalari aniq ishlab chiqilsa ularni samarasi juda yuqori bo'ladi.

Sinfdan tashqari ishlarning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat: o'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishga o'rgatish; o'z yashab turgan joyi haqida bilimlarini chuqurlashtirish; o'quvchilarni tabiiy muhit haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish; o'quvchilarga geografiya faniga qiziqish uyg'otish; o'quvchilarni geografik tadqiqot usullari bilan tanishtirish va h.k.

O'quvchilarni tabiatni tushunish va tabiatni sevishga o'rgatish geografik to'garaklarda, geografik kechalar, geografik haftalar va boshqa sinfdan tashqari ishlarda olib boriladi. Unda o'quvchilar o'qituvchini topshirig'iga binoan tabiat haqida turli ilmiy ommabop va badiiy adabiyotlar bilan tanishadi. Mazkur adabiyotlar bilan tanishish va berilgan topshiriqlarni bajarish davomida ularda tabiatning asosiy tarkibiy qismlari, tabiatni qo'riqlash haqida bilimlar shakllanadi.

Tabiat va tabiatni sevish bo'yicha berilgan topshiriqlarda qo'riqxonalar, milliy bog'lar, buyurtmalar, yo'qolib ketgan va yo'qolish arafasida turgan hamda himoya qilinadigan o'simlik va hayvonlar dunyosi, noyob tabiat yodgorliklari haqida ma'lumotlar muhims o'rin tutadi.

O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish. O'zi yashab turgan joy haqida bilimlarni chuqurlashtirish sinfdan tashqari ishlarni bajarishda o'tkazilishi mumkin. Buning uchun o'qituvchi quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ma'lumotlar to'plashni o'quvchilarga topshirmog'i lozim:

-joyni tabiiy geografik sharoiti xaida: geografik joylanishi, geologik tuzilishi; foydali qazilmalari; relyefi; iqlimi; ichki suvlari; tuprog'i, hayvonot dunyosi;

- joyning iqtisodiy geografik sharoiti haqida: iqtisodiy geografik o'rni; tabiiy resurslari; aholisi; xo'jaligi (sanoati, qishloq xo'jaligi), transporti va tashqi iqtisodiy aloqalari;

-rekratsion va turistik obyektlari.

Mazkur yo'nalish bo'yicha o'quvchilar alohida – alohida topshiriqlar bkerishi mumkin. Joyning tuprog'i, o'simligi va hayvonot dunyosi haqida ma'lumotlar bo'lmasa o'quv sayoxatlari davomida yig'ilgan ma'lumotlardan foydalanish mumkin.

Mazkur maqsadni bajarish davomida o'quvchilar o'z yashayotgan joylari haqida bilimlarni yanada chuqurlatirishadi.

O'quvchilarni tabiiy muhit haqidagi tasavvurlarini rivojlantirish.

O'quvchilarni tabiat haqida, o'z yashash joyini geografik sharoitini o'rganish jarayonida tabiiy muhit haqida tasavvurlari yanada kengayadi va rivojlanadi. Tabiatni asosiy tarkibiy qismlarini (litosfera, gidrosfera, atmosfera, biosfera) o'rganish davomida o'quvchilarni tabiiy muhit haqida tasavvurlari kengaya boshlaydi.

O'quvchilarda geografiya faniga qiziqish uyg'otish. Geografiya to'garagida, geografik kechalarda va boshqa sinfdan tashqari ishlarda geograf sayox va olimlar, yirik geografik kashfiyotlar, materiklarni kashf qilish tarixi, xalq xo'jaligini rivojlanishida geografiyani o'rni haqida ma'lumotlarni o'rganish davomida o'quvchilarda geografiya faniga bo'lgan qiziqish ortib boradi.

O'qituvchilarni geografik tadqiqot usullari bilan tanishtirish muhim ahamiyatga ega. mazkur ishlarni ham asosan geografiya to'garagida olib boriladi. Unda turli xil geografik tadqiqotlar haqida to'garak a'zolari ma'lumotlar tayyorlab ular asosida ma'ruzalar tayyorlashadi.

Sinfdan tashqari ishlar quyidagilarni amalga oshirishga imkon beradi:

- tarbiyaviy ishlarni olib borishga imkon beradi; Sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilar o'z yashash joyining tabiati, xo'jaligi va aholisi haqida chuqur bilimlarga ega bo'lishadi. Bu esa ularda vatanparvarlik hamda vatan bilan fahirlanish tuyg'ularini shakllanishiga imkon beradi;
- sinfdan tashqari ishlar olingan bilimlarni hayot bilan bog'lashga, nazariy bilimlarni O'zbekistonni buyuk davlatga aylantirish amaliyoti bilan bog'lashga imkon beradi;
- sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarni kasbiy va mehnatga tayyorlashga imkon beradi, ularda mustaqillik xususiyatlarini shakllantiradi. Bunday ishlar to'garak ishlarini olib borishda, muhim amaliy tadbirlarni, tajriba va eksperimentlarni o'tkazishda amalga oshiriladi;
- sinfdan tashqari ishlar o'quv ishlari bilan chambarchas bog'langan. Chunki sinfdan tashqari ishlarda o'quvchilarni geografik bilim va ko'nikmalari yanada chuqurlashadi;
- sinfdan tashqari ishlar maktabdan tashqari ishlar bilan chambarchas bog'langan. Mazkur bog'liqlik ushbu ishlarni olib borish shaklida, mazmunida va metodlarida ifodalanadi. Maktabdan tashqari ishlarni sinfdan tashqari ishlardan farqi ular maktabdan tashqari tashkilotlar tomonidan uyushtiriladi va amalga oshiriladi (yoshlar uyi, yosh turistlar uyushmalari va x.k).

Bilish manbalariga ko'ra sinfdan tashqari ishlarni olib borishni quyidagi usullarini ajratish mumkin (Yu.A. Valishin, 1985)

- og'zaki usullar (verbal) ma'ruza, suhbat, intervyu. Ushbu usullarda bilish manbai bo'lib o'qituvchini so'zi hisoblanadi. Suhbatlar, ma'ruzalar, intervyularni olimlar, ekspeditsiya xodimlari, davlat muassalari xodimlari, xalq xo'jaligi mutaxasislari olib boradi;

- amaliy usullar ular bitta yoki o'quvilar guruhi bilan o'tkaziladigan amaliy ishlarda qo'llaniladi. Mazkur amaliy mashg'ulotlarda o'quvchilar geografik asbob uskunalar va jihozlardan foydalanish, geografik haritalar bilan ishlashni, atrof muhitni muxofaza qilishni amalda o'rganishadi;

- kuzatish usullari. Ushbu usullarni tabiatni va xo'jalikni kuzatishda qo'llash mumkin. Bu esa geografik voqea va xodisalar hamda borliqlarni har tomonlama o'rganishga imkon beradi. Tabiatni va xo'jalik faoliyatni kuzatish muntazam va vaqtincha bo'lishi mumkin. Masalan, ob-havoni daryo va ko'l satxini yer po'stini harakatlarini muntazam kuzatib boriladi. Tabiiy geografik jarayonlar, iqtisodiy geografik jarayonlarni ma'lum bir vositalarda kuzatish mumkin. Masalan, surilmani rivojlanishi, daryo erroziyasi, yer yuzasini cho'qishi qishloq xo'jalik yoki sanoat mahsulotlarni ishlab chiqarish va boshqalarni ma'lum vaqtda ko'z atish mumkin;

- tajriba –eksperimental usuli tabiatda kuzatish qiyin bo'lgan geografik voqea va xodisalarni kuzatish uchun qo'llaniladi. Masalan, cho'qindi jinslarni hosil

bo'lishi; qirg'oqlarni to'lqin ta'sirida yemirilishi, quduqlarni tuzilishi va shakllanishini namoyish qiladigan masalalar;

- qurish va modellashtirish. O'rganilayotgan geografik voqea va xodisalarni mohiyatini namoyish qiladigan modellarni turli xillarini yaratish, jihozlar, uskunalar, jihozlarni ko'rish va yasash. Modellar geografik obyektlarni tuzilishini tadqiq etishda qo'llaniladi. Modellar o'rganilayotgan geografik obyektlar hajmi haqida tasavvurlar boradi (daryo vodiysi, tog', vulkon, jar, to'g'on, fabrika, domna pechi va h.k.)

- sayoxat usuli. Geografik voqea va xodisalar obyektlarni tabiatda, ishlab chiqarishda ko'rgazmalarda, muzeylarda bevosita o'rganiladi;

- manbalarni o'rganish usuli. O'quvchilarni mustaqil ishlarida katta ahamiyatga ega. Mazkur usul geografik voqea va hodisalar hamda obyektlarni o'rganishni turli bosqichlarda qo'llaniladi: tadqiqotchi tayyorgarlik bosqichida; tadqiqotni o'tkazish bosqichida; tadqiqot qatnashchilarini umumlashtirish bosqichida;

- kartografik usul. Geografik tadqiqotlarda muhim o'rin tutadi. Geografiya ta'limida geografik bilimlarni tasvirlashda tadqiq qilishda va o'rganishda qo'llaniladi.

Yuqoridagi sinflardan tashqari ishlarni o'tkazish metodlarini o'quvchilarni mustaqil bilim olishlarini faollashtirishni turli bosqichlarida qo'llash mumkin.

20.2. Sinfdan tashqari ishlarning shakllari

Sinfdan tashqavri ishlarning asosiy shakllariga geografik to'garaklar, geografik seksiyalar, geografik klublar, o'lkashunoslik muzeylari, sinfdan tashqari o'qitish, "Geografiya kechalari" kiradi.

20.2.1. Geografiya to'garaklari

Geografiya to'garaklari sinfdan tashqari ishlarni asosiy shakli bo'lib xisoblanadi. Geografiya to'garagining asosiy maqsadi o'quvchilarni geografiya faniga qiziqishini kuchaytirish, ularni geografik bilim va ko'nikmalarni yanada rivojlantirish, chuqurlashtirish va kengaytirishdan iborat.

Geografiya to'garagini tashkil qilish va uni faoliyatini muntazam olib borishda to'garak boshlig'i quyidagi ishlarni amalga oshiradi: a) tashkiliy ishlar; b) to'garakni ilmiy yo'nalishlarini aniqlash; v) to'garakda ilmiy ishlarni borishini boshqarish.

Tashkiliy ishlarga quyidagilar kiradi:

- geografiya to'garagi uchun joy tanlash. Geografiya to'garagi uchun alohida xona sifatida geografiya kabinetini olish mumkin. Chunki geografiya kabinetida to'garak a'zolari uchun zarur bo'lgan asbob-uskunalar, jihozlar, jihozlar geografik hartalar va atlaslar mavjud bo'ladi. Mabodo geografiya kabinetini bo'lmasa to'garak a'zolari tomonidan maktab rahbariyati yordamida jihozlanishi lozim. Geografiya xonasidagi barcha o'quv vositalari ro'yxati bo'lmog'i lozim. Geografiya xonasida o'quv vositalari geografiya fanini tarmoqlari bo'yicha

joylashtirilgan bo'lmog'i lozim. Masalan, tabiiy geografiya, iqtisodiy geografiya, o'lkashunoslik, qo'shimcha vositalar (qo'shimcha adabiyotlar);

- to'garakni a'zolarini ruyxatini tuzish. to'garakka turli sinflardan geografiya faniga qiziquvchilar a'zo bo'lishlari mumkin. Shuning uchun to'garak a'zolaprining yoshi ham qiziquvchanlik darajasi va bilim va ko'nikmalari ham turlicha bo'ldi, demak to'garakni ishini loyihalashtirilayotganda, to'garak a'zolariga topshiriqlar berayotganda mazkur farqlar xisobga olinmog'i lozim;

- to'garakni tashkiliy qo'mitasini tuzish. To'garakni birinchi majlisida uning tarkibiy qo'mitasi tuziladi. Bunda to'garakni rahbari, yo'nalishlar bo'yicha rahbar va a'zolar aniqlanadi va tasdiqlanadi;

- to'garakni nomi va uning yo'nalishlari aniqlanadi. To'garakni nomi "Yosh geograf" bo'lishi mumkin. Uning ichida quyidagi yo'nalishlarni tashkil qilish mumkin: "Yosh tabiiy geograf", "Yosh iqtisodiy geograf", "Yosh o'lkashunos", "Yosh geolog", "Yosh topogrof", "Yosh kartograf", "Yoshmeteorolog", "Yosh gidrolog", "Yosh ekolog", va h.k.

- to'garak va uning tarmoqlarini ish rejasi tasdiqlanadi va uning ish faoliyatini boshlanadi. Ish rejasi o'quv yili va chorak uchun tuziladi. Har o'quv yilida xisobot qilingan ishlar bo'yicha hisobot tuziladi. To'garakning ishi har haftada bir marta o'tkaziladi.

To'garakning faoliyati. To'garakning faoliyati yuqorida aytganimizdek muntaazam ravishda haftada bir marta o'tkazib turiladi. To'garakda ishlar sektsiyalar ya'ni bo'limlar bo'yicha olib boriladi. Har bir bo'limda eng kamida 5-tadan a'zo bo'lishi lozim. Har bo'lim rahbari to'garak a'zolariga olib boriladigan ishlarni bo'lib beradi. Masalan, "Yosh o'lkashunos" bo'limida ishlar quyidagicha bo'lishi mumkin: Buyuk tabiiy geograf olimlar merosini o'rganish; Tabiiy geografik sharoit komponentlarini o'rganish (tog' jinsari, relyef, iqlim, ichki suvlar, tuproq o'simlik va hayvonot dunyosini o'rganish), landshaftlarni o'rganish; ob-havoni o'rganish va h.k.

Geografiya to'garagida ilmiy ishlarni olib borishda geografik tadqiqotlar olib borish bo'yicha nashr etilgan metodik qo'llanmalar katta yordam beradi. Masalan, joyni geologik sharoitini, o'simlik va hayvonot dunyosi, tuprog'i, tarixi, arxeologik yodgorliklarini o'rganish bo'yicha nashr qilingan metodik qo'llanmalar katta ahamiyatga ega.

Iqtisodiy geografik yo'nalishda olib boriladigan to'garak ishlarida statistik ma'lumotlar, iqtisodiy ma'lumotlar, iqtisodiy sharoitni tavsifiga bag'ishlangan qo'llanmalar va mongografiyalar katta ahamiyatga ega.

To'garakda to'garak a'zolari haqida ma'lumotlar jurnali, har bir to'garak a'zosida esa kundalik bo'lmog'i lozim.

Chrak oxirida yoki o'quv yilining oxirida har bir tarmoq o'z qilgan ishlari haqida xisobot beradi. Ular asosida to'garak rahbari umumiy yakuniy hisobot tayyorlaydi.

20.2.2. Geografik jamiyat, klub va o'lkashunoslik muzeyi

Sinfdan tashqari ishlarni mazkur shakli yangi xisoblanadi, chunki u ilgari mmaktabdan tashqari ishlar toyifasiga kirar edi va maktabdan tashqari muassalar

tomonidan tashkil qilinadi. Masalan. "Globus" geografiya jamiyati yoshlar kulubini tarkibida keng tarqalgan edi.

Geografiya to'garagiga qaraganda geografiya jamiyatida a'zolar ko'proq bo'ladi va uning faoliyati turli tumanligi bilan ajralib turadi. Geografiya jamiyatining maqsadi o'quvchilar orasida va maktab joylashgan hududa geografik bilimlarni tashviqot qilishdan iborat. Geografiya jamiyatida o'quvchilar izlanuvchanlik va tadqiqotchilik faoliyati bilan shug'ullanadi.

Geografik izlanuvchanlikda o'quvchilar kutubxonadagi mavjud xujjatlarni o'rganishadi, ya'ni arxiv materiallari, foto rasmlar, davriy nashriyot materiallari, amaliy va ilmiy-ommabop adabiyotlar, statistik materiallar, geografik haritalar, rasmlar va kartinalarni o'rganishadi.

Geografik izlanishda maxalliy aholidan so'rov o'tkazish ham katta ahamiyat kasb etadi. Izlanuvchanlikda kuzatish katta o'rin tutadi. Bunda tabiat, tabiat hodisalari, ishlab chiqarish jarayoni kuzatiladi. Izlanuvchanlikda eski va yangi haritalarni solishtirish ham muhim natijalarni berishi mumkin.

Izlanuvchanlikdan so'ng o'quvchilarni tadqiqot ishlariga qiziquvchanligini oshirish lozim. O'quvchilar tadqiqot ishlariga jalb qilinganda ularni tadqiqot o'tkazish usullari bilan tanishtirish lozim. Shundan so'ng ularda tadqiqot o'tkazish uchun mustaqil ishlar topshirish mumkin. Bunda o'quvchilar matematik, kartografik usul bilan hamda geografik asbob-uskunalar, jihozlar va jihozlar bilan ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishlari shart. Tadqiqot ishlari quyidagi yo'nalishlarda olib borilishi mumkin: joyni tuprog'ini o'rganish va haritaga tushirish; joydagi antropogen landshaftlarni o'rganib ularni geografik haritaga tushirish, joydagi ishlab chiqarish korxonalarini o'rganish va h.k.

Geografik klublar. Uning asosiy maqsadi o'quvchilarni darsdan bo'sh vaqtlarini ilmiy-bilish faoliyati bilan to'ldirishdir. Geografik klubdagi ishlar to'garak, izostudiya, folklor ansambli, kinolektoriya va boshqalar bilan birga olib boriladi. Geografiya jamiyatiga o'xshab geografik klub ham o'quvchilarni katta qismini jalb qiladi. Uning o'tkazadigan marosimlarda maktab joylashgan qishloq yoki maxallaning aholisi ham qatnashishi mumkin. U faqat geografik bilimlarni targ'ibot qilibgina qolmasdan o'quvchilarni maktabdagi mashg'ulotlar tugagandan so'ng bekorchilik va boshqa keraksiz ishlar bilan shug'ullanishini oldini oladi. Chunki u maktab joylashgan maxalla yoki qishloqning madaniy markazi bo'lib ham hisoblanadi. Geografik klublar hozirgi vaqtda maktabdan tashqari muassasalarda ham tashkil qilinishi mumkin.

O'lkashunoslik muzeyi. O'lkashunoslik muzeyini jihozlash geografik to'garak, geografik jamiyat yoki klub asosida olib boriladi. Sinfdan tashqari hamda maktabdan tashqari ishlarning natijalari o'lkashunoslik muzeyini tashkil qilish va jihozlashda katta ahamiyatga ega. Geografiya to'garagini har bir tarmog'i bo'yicha yig'ilgan materiallar muzeyga eksponat sifatida qo'yiladi. Masalan, "Yosh biolog" bo'limi muzeyini tuproq, o'simlik va hayvonot dunyosi namunalari bilan jihozlashlari va muntazam to'ldirib borishlari lozim, "Yosh iqtisodiy geograf" tarmog'i esa joydagi ishlab chiqarish korxonalarini maketlari va ularning mahsulotlari namunalari bilan muzeyni jihozlashlari mumkin va h.k

O'ltanunoslik muzeyi sinfdan tashqari ishlarni natijalarini umumlashtirib ko'rsatadi. Mazkur muzey ishlarida "Yosh tarixchi" to'garagi a'zolari ham qatnashishi mumkin. Ularni qo'llagan materiallari o'lka tarixi bo'limining eksponatlarini to'ldiradi.

20.2.3 Geografik konferentsiyalar va kechalar

Maktab o'quvchilarini geografiya faniga qiziqtirishni yana bir bosqichi "Geografik konferentsiya" hisoblanadi geografik konferentsiyada ishlar quyidagi tartibda olib boriladi.

1. Konferentsiyaning mavzusi aniqlanadi. Konferentsiyaning mavzusi geografiya fanining hamda o'lka geografiasining dolzarb muammolariga bag'ishlanadi. Masalan, cho'llanish jarayoni, iqlimni isishi, yoqilg'i resurslarini muammosi, demografik muammo, ekologik muammo va h.k.

2. Konferentsiyaga tayyorgarlik bo'yicha ma'lum bir mavzuga bag'ishlangan adabiyotlar ro'yxati tuziladi. 10-15 kun avval konferentsiya o'tkazish haqida ma'lumot osib qo'yiladi.

3. Konferentsiyani o'tkazish. Konferentsiya qatnashchilari o'zlari tanlagan mavzu bo'yicha loyiha tayyorlashadi va uni konferentsiyada himoya qilishadi. Masalan O'zbekiston maktablarida "Orol muammosi"ga bag'ishlangan konferentsiya tashkil qilish mumkin. Geografiya o'qituvchisi mazkur muammoni quyidagi qismlarga bo'lib har bir bo'lim bo'yicha loyiha tayyorlashni xoxlovchi o'quvchilarga topshirishi mumkin: Orolni XX asrning birinchi yarmidagi tabiiy geografik sharoiti; Orolni XX asrning ikkinchi yarmidagi quriy boshlashining asosiy sabablari; Orolni qurishini geografik oqibatlarini; Orolni qutqarib qolish bo'yicha loyixalar.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'yicha quyidagi loyixalarni yashab turgan joyi bo'yicha tuzilishi mumkin:

1. Joyining (shahar, tuman, qishloq) geografik joylanishi. Bunda quyidagii ma'lumotlar yoritiladi: matematik geogrvfik joylanishi; tabiiy geografik joylanishi; iqtisodiy geografik joylanishi; siyosiy geografik joylanishi; geogekologik joylanishi.

2. Joyning tabiiy resurslari

3. Joyning tarixi

4. Joyning iqtisodiy geografik joylanishi

5. Joyning rekratsion va turistik obyektlari

6. Joyning rivojlanish kelajagi

Mazkur mavzularni o'quvchilarga bo'lib beriladi va ular geografik konferentsiya uchun ma'ruza tayyorlashadi.

Geografik kechalar. Geografik kechalar o'quvchilarni xordig'ini, ya'ni dam olishini tashkil qilish maqsadida uyushtiriladi. Geografik kechalarda sinfdan tashqari ko'p ishlarni uyg'unlashgan xolda o'tkaziladi: ma'ruzalar, devoriy gazetalar chiqarish, vektorinalar, KVN, geografik va ekologik mazmunga ega bo'lgan filmlar.

Geografik kechalarda quyidagi mavuzalarda ishlar uyushtirilishi mumkin: alohida viloyat, tuman yoki shaharning iqtisodiy geografik sharoiti; shahar yoki tumanning ekologik muammolarri; shahar yoki tumandagi demografik muammolar va h.k.

20.4. Sinfdan tashqari ishlarning asosiy yo'nalishlari

Sinfdan tashqari ishlar juda xilma xildir. Ayrim sinfdan tashqari ishlar ko'p xollarda bir birini qaytaradi. o'lkashunoslik; ilmiy- Shuning uchun ular ma'lum bir yo'nalishlar bo'yicha guruhlashtiriladi: turistik bilish; madaniy va oqartuv; mehnat; muzey; nashriy (Yu.I.Valishina, 1985 y.)

Turistik o'lkashunoslik yo'nalishi. Ushbu yo'nalishga sayoxatlar, o'quv ekskursiyalari, geografik ekspeditsiyalar, geografik yig'inlar (slyotlar) kiradi. Geografik yurishlar (poxodlar) turistik o'lkashunoslik ishlarining eng keng tarqalgani hisoblanadi. Mazkur yurishlarda turistik va o'lkashunoslik ishlar uyg'unlashgan xolda olib boriladi. Turistik ishlarga yo'nalishni tanlash va ishlab chiqish, turistik ko'nikmalarni egallash kiradi.

O'lkashunoslik ishlariga esa o'z yashash joyining tabiatini, xo'jaligini, tarixini, madaniy yodgorliklarini o'rganish kiradi.

Yurishga tayyorlanish va o'tkazish quyidagi bosqichlardan iborat:

- tayyorgarlik bosqichi. Mazkur bosqichda yurishga chiqadiganlar soni, sinfi, ro'yxati aniqlanadi. Yurishda zarur bo'ladigan jihozlar asbob uskunalar aniqlanadi . yurishlar bir kunlik va ko'p kunlik bo'lishi mumkin;
- yurish yo'nalishi aniqlanadi. Aniqlangan yo'nalish bo'yicha yurish , dam olish joylari, tushlik qiladigan, tunaydigan joylar aniqlanadi; oziq-ovqat masalalari hal qilinadi;
- yo'nalishni tanlash yurish maqsadiga qarab aniqlanadi. Yurishni maqsadlariga qarab turistik va o'lkashunoslik anjomlari ro'yxati tuziladi va topiladi;
- yurishni o'tkazish. Yurishdan oldin uning maqsadi vazifalari hamda qoidalari haqida o'quvchilarga ko'rsatma beriladi. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi. Har bir guruhning boshlig'i tayinlanadi va vazifalari aniqlanadi. Masalan, bir guruh mashrutni tabiiy sharoitini o'rganadi. Relyef shakillari gidrografik obyektlar, tuproq , o'simlik va hayvonot dunyosi asosiy landshaft turlari, noyob tabiat obyektlari o'rganib boriladi. Ikkinchi guruh esa mashrut bo'yicha joylashgan iqtisodiy geografik obyektlarni o'rganib boradi: qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi, sanoat korxonalarini, aholi punktlari, transport shaxobchalari. Uchunchi guruh tarixiy obidalar, rekratsion va turistik obyektlarni o'rganib haritaga tushirib borishadi;
- yurish so'ngida uning natijalari qayta ishlanadi va xisobot natijalari geografik konferentsiya yoki geografiya to'garagi yig'ilishida muhokama qilinadi.

Geografik ekskursiyalar maktabdan va sinfdan tashqari ishlarning asosiy shakllaridan biri hisoblanadi.

Geografik ekskursiyalar qisqa muddatli ya'ni bir kunli bo'lib va asosan tabiatga va sanoat korxonalariga uyushtiriladi. Geografik ekskursiyalarning maqsadi o'quvchilarni nazariy olgan bilimlarini mustahkamlash, tabiatni va ishlab chiqarishni faqat ko'rib qolmasdan ularni tadqiq etish ko'nikmalarini

shakllantirishdir. Har qanday geografik ekskursiya uch qismdan iborat bo'ladi: ekuskurtsiyaga tayyorgarlik; ekuskurtsiyani o'tkazish; olib boriladigan ishlarni yakunlash. Ekskursiya natijalari bo'yicha xisobotlar tuziladi va geografiya to'garagi yig'ilishda himoya qilinadi.

Geografiya ekspeditsiyalar murakkabroq mudati nisbatan kattaroq bo'lgani uchun maktabda uncha keng tarqalmagan. Geografik ekspeditsiyalarni o'tkazishni murakkabligi quyidagilarda namoyon bo'ladi: ekspeditsiyaning maqsadini ishlab chiqish; ilmiy topshiriqlarni ishlab chiqish yoki olish, jihozlar va anjomlarni olish; o'quvchilarni turistik va geografik nuqtai nazardan tayyorlash, ekspeditsiyani o'tkazishini tashkiliy jihatdan murakkabligi.

Umumta'lim maktablarida ekspeditsiyalar dorivor o'simliklarni aniqlash va belgilash, ichimlik suv zaxiralarini qidirish, rekratsion va turistik imkoniyatlarini aniqlash va baholash bo'yicha olib borilishi mumkin.

Ilmiy bilish yo'nalishi. Ilmiy bilish yo'nalishiga geografiya to'garagi va uning bo'limlari. Geografik jamiyatlar, klublar va muzey faollari yig'ilishlari kiradi.

Yig'inda ma'ruzalar, xabarlar eshitiladi va muhokama qilinadi. Yig'ilishning mavzulari turlicha bo'lishi mumkin, ular asosan to'garakda olib boriladigan ishlar mavzulariga bog'liq bo'ladi. Masalan, "Maktab joylashgan joyning iqtisodiy geografik sharoiti", "Maktab joylashgan tumanning aholisi", "Maktab joylashgan qishloqning tabiiy resurslari" va h.k.

O'quvchilarni ilmiy bilish faoliyatida geografik konferentsiyalar katta ahamiyatga ega. Geografik konferentsiyalarda o'quvchilarning ekspeditsiya va ekskursiya hamda sinfdan tashqari ishlarda olib borilgan ishlari yakunlanadi.

Bunday konferentsiyalarda o'quvchilarni ilk manbalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish muhim o'rin tutadi. Bunda nazariyani amaliyot bilan bog'lash birinchi o'rinda turadi. Konferentsiyada sinfdan tashqari ishlarda predmetlararo aloqalar amalga oshiriladi.

O'quvchilarning ilmiy bilish faoliyati "Geografik haritalarda" ham muvafaqiyatli olib borilishi mumkin. Bunda hafta davomida maktabda olib boriladigan sinfdan tashqari ishlarni barchasi geografiyaga bag'ishlanadi. Bunday haftaliklarning mavzusini geografiya o'qituvchisi tanlaydi. U geografiyaning, ekologiyaning va o'lkashunoslikning turli muammolariga bag'ishlanishi mumkin.

Madaniy-oqartuv va mehnat yo'nalishi. Ushbu yo'nalishga geografik kechalalar, viktorinalar, krosvordlar, geografik o'yinlar va boshqalar kiradi.

Geografik kechalarda quyidagi ishlar amalga oshirilishi mumkin: ashula aytish, she'r o'qish, geografik o'yinlar o'tkazish mumkin. Geografik o'yinlarni quyidagi turlarini o'tkazish mumkin: harita bo'ylab sayoxat, topografik o'yinlar, geografik loto.

Madaniy - oqartuv yo'nalishning asosiy tadbirlaridan biri bilimni tekshirishga yo'naltirilgan savollar, topshiriqlar, viktorinalar, krosvordlar, quvnoq qo'shiqlar kiradi. Oxirgi paytlarda geografik KVN va boshqa tadbirlar rivojlanmoqda.

Sinfdan tashqari tadbirlarni quyidagi mavzularda o'tkazish mumkin: "Toshkent mustaqillik yillarida", "O'zbekiston sanoati mustaqillik yillarida", "O'zbekiston geografik viktorina tashkil qilish mumkin.

Mehnat yo'nalish. Sinfdan tashqari ishlarni barcha shakllarida olib boriladi. Mazkur yo'nalish bo'yicha quyidagi tadbirlarni o'tkazish mumkin:

- tarixiy va madaniy yodgorliklarni muhofaza qilish;
- tabiatni muhofaza qilish: o'simlik va hayvonot dunyosini, noyob tabiat obektlarini, rekreatsion va turistik obektlarni muhofaza qilish;
- o'quvchilarni maktab o'lkashunoslik muzeyini jihozlashda, geografiya kabinetini tashkil qilishda, geografiya maydonchasini tashkil qilishda qatnashishi jarayonida ularga tegishli mehnat tarbiyasi boriladi.

Muzey va nashriy hamda ekologik yo'nalish. Geografik muzeylar juda xilma-xil bo'lishi mumkin. O'lka tabiatini o'rgangan olimlar muzeyi, buyuk geograf-olimlar va sayyohlar muzeyi va x.k.

Maktab geografiya muzeyi o'lkashunoslik muzeylari bilan mazmuni va tuzilishi ba'zi xollardan o'xshash bo'lishi ham mumkin.

Maktab geografiya muzeylari quyidagi bo'limlardan iborat bo'lishi mumkin: tabiiy geografik; iqtisodiy geografik; geoekologik; rekratsion va turistik. Tabiiy geografik bo'limda maktab joylashgan qishloq tuman, shaharning geologik tuzilishi, foydali qazilmalari, relyefning asosiy shakllari, suv havzalari, magistrallari, tuproqlar namunallari, o'simliklar gerbariyalari, hayvonot dunyosining qotirilgan tanalari, landshaft ko'rinishlari bo'yicha ko'rgazma materiallar tayyorlanadi va namoish uchun ma'lum bir tartibda joylashtiriladi.

Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya bo'limida maktab joylashgan joy maketi yoki haritasi tabiiy resurslari, sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlari namunalari, sanoat obyektlarining maketlari, transport tizimi, maorif va sog'liqni saqlash muassalari maketlari yoki ular haqidagi ma'lumotlar namoyish qilinadi.

Geografiya bo'limida maktab joylashgan qishloq yoki tumandagi qo'riqlanadigan joylar, qizil kitobga kiritilgan o'simlik va hayvonot dunyosi haqida ma'lumotlar ko'rgazmaga qo'yiladi.

Rekratsiya va turizm bo'limida tabiatni go'zal dam olish joylari, tarixiy-geografik obidalar, memoriy yodgorliklar haqida ko'rgazmalar joylashtiriladi.

Sinfdan tashqari ishlar davomida o'quvchilar devoriy gazetalar chiqarishlari mumkin. Bundan tashqari o'quvchilar tuman, shahar viloyat va respublika matbuotida ham maqolalar e'lon qilishlari mumkin.

Sinfdan tashqari ishlarning ekologik bilimlarga yo'naltirilganligi. Sinfdan tashqari olib boriladigan ishlarni diyarli barchasi ekologik yo'nalishga ega bo'ladi, mazkur ishlar jarayonida o'quvchilarda ekologik bilim va ko'nikmalar, eng muhimi ekologik madaniyat shakllantiriladi.

Geografiya to'garagi a'zolari tomonidan olib boriladigan tabiiy geografik va iqtisodiy geografik ishlarning barchasida ekologik tadqiqotlar olib boriladi. Bunda tuproqni, suvni, xavoni ifloslanganlik darajasiga baxo beriladi. Muxofaza qilinadigan o'simlik va hayvonot dunyosi vakillari haqida ma'lumotlar to'planadi. Maktab joylashgan qishloq, tuman va viloyatlardagi atrof muhitni ifloslovchi asosiy manbalar aniqlanadi.

Shunday qilib sinfdan tashqari ishlar davomida o'quvchilar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy jarayonlarni o'rganish bo'yicha ko'nikmalarga ega bo'lishadi.

Tayanch so'z va iboralar: Sinfdan tashqari ishlar, geografiya to'garagi, sinfdan tashqari o'qishlar, geografik konferensiyalar, geografik kechalar, geografik haritalar, geografik seksiyalar, geografik jamiyatlar, o'lkashunoslik muzeyi, geografik klublar kiradi.

**TALABALARNING O'ZLASHTIRGAN BILIMLARINI NAZORAT QILISH UCHUN
SAVOL VA TOPSHIRIQLAR**

1. Sinfdan tashqari ishlarni qanday turlarini bilasiz?
2. Sinfdan tashqari ishlarni maqsadi nimalardan iborat?
3. Sinfdan tashqari ishlarni vazifalari nimalardan iborat?
4. Sinfdan tashqari ishlarni olib borishni qanday usullarini bilasiz?
5. Sinfdan tashqari ishlarni qanday shakllari mavjud?
6. Geografiya to'garagini asosiy maqsadi nimalardan iborat?
7. Geografiya to'garagini tashkil qilish qanday bosqichlardan iborat?
8. Geografiya jamiyatini vazifalari nimalardan iborat?
9. Geografik konferentsiya qanday sharoitlarda o'tkaziladi?
10. Geografik kechalarni maqsadlari nimalardan iborat?
11. Sinfdan tashqari ishlar qanday yo'nalishlarda olib boriladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Каримов И.А. “Юксак малакали мутахасислар – тараққиёт омили”. Т. “Ўзбекистон”. 1995
2. “Баркамол авлод–Ўзбекистон тараққиёти пойдевори”.Т “Шарқ”. 1997
3. “Баркамол авлод орзуси”. Т. “Шарқ”. 1998
4. Абдуғаниев О. География дарсларида техника воситаларидан фойдаланиш.Т. “Ўқитувчи”, 1995
5. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно- воспитательного процесса. М. Просвещение,1982
6. . Барабанов В.Ш. Итоговый контроль усвоения основных знаний и умений в 9 классе. География в школе, 1990, №3, с.-35
7. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии. Учпедгиз.М. 1969.
8. Баринова И.И. О базовом уровне географического образование выпускника средней школе. География в школе, 1990, №4, с30-32
9. Баринова И.И. Учебник и технология процесса обучения. География в школе, 1990, №5, с.31-33
10. Бельская Е.М. Мўминов А.А. Методические указания к использованию настенных картин по природоведению в 4 классе. «Ўқитувчи». Т.,1976
- 11.Вахобов Х., Абдуназаров Ў., Зайнутдинов А. География таълимида дарсликлар яратиш муаммоси. Ўзбекистон география жамияти ахбороти. Т. 2000, №21, 188-191 б
- 12.Вахобов Х., Алимова Н.Х. Махмуджўжа Бехбудийнинг «Китоби мунтахаби жуғрофия умумий ва намунавий жуғрофия» дарслиги хақида. Геогрфия ва кадриятлар. Мақолалар тўплами Т. 2001. 162-164 б
13. Вахобов Х., Абдурахмонов Б., Эшпўлатова Н. Умумтаълим ва ўрта махсус таълим муассаларида география таълимининг ўрни ва тузилиши. Ўзбекистон география жамияти ахбороти, 25 жилд, Т.2003
14. Вахобов Х. Ўзбекистон географиясининг долзарб назарий ва амалий муаммолари. “ География фанинг долзарб назарий ва амалий муаммоалари” Респ. Илм-амал. конф. материаллари. Т. 2006 3-7 б
15. Вахобов х., Тошева Н. Жадидчилик даврида география фанининг ривожланиши “ География фанинг долзарб назарий ва амалий муаммоалари” Респ. илм- амал. конф. материаллари. Т. 2006 145-146 б.
16. Вахобов Х., Рафиқиев А.А. Ўзбекистон табиати муҳофаза қилиш. Университет. Т. 2001, 38 б.
17. Вахобов Х., Тиллабоева М. Иқтисодий география асослари. Т.“ Ўқитувчи”, 2001, 150 б.
18. Вахобов Х. География. Учебное пособие для 6 класса вспомогательных школ. Узинкомцентр, Т. 2003. 106 б.
- 19.Вахобов Х., Пўлатова П. География. Ёрдамчи мактабларнинг 7-синфи учун дарслик. Т. Узникомцентр , 2003, 148 б

- 20.Вахобов Х., Сайдаматов Ф. География таълими мақсадларини тест топшириқларида ифодалаш. Респуб. Илмий- амалий. Конф. материаллари “Жанубий Ўзбекистонда география мактабларининг шаклланиши ва ривожланиши” Термиз, 2006, 19-20 б.
- 21.Вахобов Х., Абдурахмонов Б. Ўрта махсус ўқув муассаларида ўрганиладиган геонизариялар. “ География фанининг долзарб назарий ва амалий муаммолари”. Респ. илмий. амалий конф. матераиллари: Т. 2006 136-138 б.
- 22.Вахобов Х., Сайдаматов Ф., Эшпўлатова Н. География таълимида кўлланадиган педагогик технологияларни ишлаб чиқиш. Халқ таълими. 2007. №1, 102-105 б.
- 23.Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практическая мери, ТДПУ ахборот технологиялари ва масофавий ўқитиш маркази Ахборотномаси 2002, № 6 с. 13-26.
24. Герасимова Т.П., Коринская В.А. Методы и формы организации обучения географии. Изд –во «Прсвещение»,М. 1964., 221 с.
25. Герасимова Т.П. Основы методики обучения начальному курсу физической географии. М.1978.
- 26.Герасимова Т.П Требования к современному уроку физической географии. География в школе, 1981 №2
- 27.Герасимова Т.П., Ковалевская М.К., Панчешникова Л.М. Формирование мировоззрения учащихся средней школы в процессе обучения географии. М. Педагогика, 1982
- 28.Герасимова Т.П., Грюнберг Г.Ю, Неклюкова Н.П. Новый учебник по курсу физической географии. География в школе, 1990, №2, с32-38
- 29.Герасимова Т.П. Практические работы нового вида в 6 классе. География в школе, 1990, №4 с.41-44
- 30.Гладкий Ю.Н. Пробный учебник по социально-экономический географии мира: что нового? География в школе, 1991, №4, с26-30
- 31.Гузеев В.В. Оценка, рейтинг, тест. Школьные технологии, 1998, №3, г. ИИИ.40 с.
- 32.Даринский А.В. Методика преподавания географии. М. Просвещение, 1975, 368 с.
- 33.Даринский А.В. Урок географии в средней школе. М. Просвещение, 1984
34. Добржицкий В.С., Урок географии в средней школе. М. Просвещение, 1984
- 35.Душина И.В., Евлахина Т.И. Приёмы тематического планирование уроков в 6 классе. География в школе, 1980, №3
- 36.**Душина И.В. Педагогические технологии обучение географии. География в школе, 2001, №3 с.49-53**
- 37.Душина И.В., Система геолого-географических знаний в школьном курсе
38. Епишева О. Основные параметры педагогической технологии. ТДПУ Ахборот ва масофавий ўқитиш маркази. Ахборотномаси, 2002, №6, с3-9
39. Ефимова А.А., Коринская В.А. Методика препедования физической географии и частей света. М. , изд-во АПН РСФСР, 1957

40. Жўрабоев М. География ўқитишда предметлараро алоқа. Т. “Ўқитувчи”, 1983, 37 б
41. Зайченко Н.А. Понятие, необходимость, возможность социально-экономического образования в современной школе. Мат-лы международного семинарии. «Образование», 1995
42. Игнатъев В.О. О методике рисования на уроках географии «География в школе» 1960
43. Ильин Г. Педагогическая технология и педагогическое мастерство. “Новости интернета”, ТДПУ ахборот технологиялари ва масофавий ўқитиш маркази Ахборотномаси. 2003, №5 с.72-82
44. Информационные технологии в общеобразовательной школе. И Т в организации школьного образовательного процесса. Новости Интернета. Ахборот технологиялари ва масофавий ўқитиш маркази Ахборотномаси №14, Т. 2003. с.62-72
45. Каргалова С.Ф., Панфилова Т.С., Эрдели В.Г. Методика Преподавания географии. Госучпедгиз, 1966
46. *Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. М. Знание, 1989*
47. Ковалевская М.К. Методика массовой проверки качества обучения географии. В.кн. Проверка знаний и умения учащихся по географии. М., Просвещение, 1978
48. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе Анализ зарубежного опыта. М., Народное образование, 1998
49. Курбонниёзов Р. География ўқитиш методикаси. УрДУ, Урганч, 2001, 222б
50. Курбонниёзов Р. “Ўзбекистон географияси” қизиқарли савол ва топшириқлар. “Ўқитувчи” Т. 1997
51. Курбонниёзов Р. Географиядан ўқувчилар билимини текширишнинг шакли ва методлари. Т.1993
52. Кулинич Г.С., Николина В.В. Географические игры. География в школе 1991 №1
53. Кутийников С.Е. Модульные блокциклы в преподавании географии. География в школе, 2000, №5, ис. 66-70
54. Панчешникова Л.М. Теория дидактики-учетелю и методисту. « География в школе», 1990. №3 с. 24-31
55. Пашканг К.В. География в начальной школе. « География в школе», 1998. №4, с. 53-54
56. Петросян К.К. Вопросы экономики в школьном курсе географии. М., Просвещения, 1986
57. Петросюк А.А., Смирнова М. С. Сборник вопросов и заданий по географии. М. Новая школа, 1994
58. Понурова Г.А. Проблемный подход в обучении географии в средней школе. М., Просвещение, 1991.
59. Сиротин В.И. Тестовые задания для проверки знаний, умений и навыков учащихся. География в школе 1991, №2, с. 36-39

60. Смирнова В.М. Дидактические материалы по экономической и социальной географии мира. М. «Просвещение», 1996
61. Щенев В.А. Классификация уроков географии нетрадиционной формы. «География в школе». 1999 №2 с.33-34
62. Раджиев А.Б., Исмаилов А.А., Нарзиев Ж.Р., Ахмедов Х.П., Тог'аева Г.О. Ўқувчилар саводхонлигини баҳолаш бўйича халқаро тадқиқотлар дастури. Тошкент, 2019.
63. G'ofurov A.T. va boshqalar. Biologiya o'qitish metodikasi. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.
64. Ro'zieva D., Usmonboeva M., Holiqova Z. Interfaol metodlar: mohiyati va qo'llanilishi. T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2013.

MUNDARIJA

KIRISH	3
---------------------	---

I BOB.	GEOGRAFIYA O'QITISH METODIKASI FANINING MAQSADI VA VAZIFALARI.....	5
1.1.	Geografiya o'qitish metodikasi fan va o'quv fan sifatida.....	5
1.2.	Geografiya o'qitish metodikasining maqsadi va vazifalari.....	6
1.3.	Geografiya ta'limi metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi.....	7
II BOB.	GEOGRAFIYA TA'LIMINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH TARIXI.....	9
2.1.	Qadimgi davrda geografiya ta'limining rivojlanishi.....	9
2.2.	O'rta asrlarda geografiya ta'limining.....	10
2.3.	Buyuk geografik kashfiyotlar bosqichi.....	11
2.4.	Ilmiy geografik tadqiqotlar davrida geografiya ta'limining rivojlanishi.....	11
2.5.	Xorijda geografiya ta'limi.....	13
III BOB.	O'ZBEKISTONDA GEOGRAFIYA TA'LIMINING RIVOJLANISHI.....	18
3.1.	XIX arsning oxiri va XX asr boshlarida geografiya ta'limining rivojlanishi.....	18
3.1.1.	Jadidchilik harakatida ta'lim va tarbiya.....	18
3.2.	XX arsda O'zbekistonda geografiya ta'limining rivojlanishi	22
3.3.	O'zbekistonda kadrlar tayyorlash milliy dasturi	25
IV BOB.	GEOGRAFIYA TA'LIMDA ILMIY TADQIQOTLARINI TASHKIL ETISH.....	29
4.1.	Geografiya ta'limida ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish muammolari.....	29
4.1.1.	Nazariy tadqiqot metodlari.....	30
4.1.2.	Ekspirimental-emprik metodlar.....	31
4.2.	Metodik tadqiqotlar bosqichlari.....	34
V BOB.	PISA TADQIQOTLARI HAQIDA UMUMIY TAVSIFLAR. PISA TADQIQOTINI O'TKAZISH VA TASHKIL ETISH METODIASI.....	37
VI BOB.	PISA, PIRLS, TIMMS XALQARO BAHOLASH TADQIQOTLARI VA UNI O'ZIGA XOS TOMONLARI.	
VII BOB.	GEOGRAFIYA FANINI O'QITISHNING TA'LIMIY, TARBIYAVIY VA RIVOJLANTIRUVCHI MAQSADLARI.....	43
7.1.	Geografiya ta'limining maqsadlari va vazifalari.....	43
7.2.	Geografiya ta'limida kompetensiyalar.....	46
VIII BOB.	MAKTAB GEOGRAFIYASINING MAZMUNI VA TARKIBI.....	48
8.1.	Geografiyadan Davlat ta'lim standarti.....	48
8.2.	Geografiyadan o'quv dasturlari tahlili.....	52
8.3.	Maktab geografiyasi mazmuning tarkibiy qismlari.....	54
IX BOB.	BOSHLANG'ICH TA'LIMDA GEOGRAFIYA TA'LIMI	57

	MAZMUNI.....	
9.1.	Atrofimizdagi olam.....	57
9.2.	Tabiatshunoslik.....	58
X BOB.	TABIIY GEOGRAFIYA KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI	60
10.1 .	Tabiiy geografiya boshlang'ich kursi.....	60
10.2.	Materiklar va okeanlar tabiiy geografiyasi.....	62
10.3.	O'rta Osiyo va O'zbekiston tabiiy geografiyasi.....	63
XI BOB.	IQTISODIY GEOGRAFIYA KURSINING MAZMUNI VA VAZIFALARI.....	63
11.1.	O'zbekiston ijtimoiy va iqtisodiy geografiyasi.....	63
11.2.	Jahon mamlakatlari ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi.....	64
11.3.	Ichki predmetlararo aloqalar.....	65
XII BOB.	GEOGRAFIK TUSHUNCHALAR, ULARNING TURLARI VA SHAKLLANISHI.....	67
12.1.	Umumiy geografik va xususiy tushunchalarni shakllantirish va rivojlantirish.....	
12.2.	Geografiyani o'qitishda o'quvchilarda mustaqil va ijodiy faoliyatini tarkib toptirish.....	69
XIII.BOB	O'QITISH METODLARI TASNIFI, O'QITISH USULLARI.....	73
13.1.	Geografiya ta'limi metodlari haqida tushuncha.....	73
13.1.1.	O'qitish metodlarini sinflashtirish.....	73
13.1.2.	Geografiya darslarida o'qitish metodlarini tanlash.....	76
13.2.	O'qitishning og'zaki metodlari.....	77
13.2.1.	Tushuntirish metodi.....	78
13.2.2.	Hikoya metodi.....	79
13.2.3.	Suhbat metodi.....	80
13.2.4.	O'qib berish.....	83
13.2.5.	Ma'ruza metodi.....	83
13.3.	Muammoli o'qitish metodlari.....	84
13.3.1.	Geografiya fanidagi muammolar va ulardan ta'lim jarayonida foydalanish	84
13.3.2.	Muammoli bayon metodi.	86
13.3.3.	Reproduktiv va izlanuvchan metod	87
13.3.4.	Muammoli o'qitish metodi.....	92
13.4.	O'qitishning amaliy va ko'rgazmali metodlari.....	93
13.4.1.	Kartografik metod.....	93
13.4.1.1.	Asosiy kartografik tushunchalar.....	93
13.4.1.2.	Maktab geografik kartalarining turlari.....	96
13.4.1.3.	Kartalarni tushuntirish texnologiyasi.....	98
13.4.1.4.	Geografik kartalarni o'qish texnologiyalari.....	99
13.4.1.5.	Chizikli kartalar bilan ishlash texnologiyasi.....	101
13.4.1.6.	Globus bilan ishlash texnologiyasi.	103

13.4.7.	Kartografik tasavvurlarni shakllantirish texnologiyasi.....	104
13.4.2.	Kuzatish va tajriba.....	105
13.4.2.1.	Kuzatish metodi	106
13.4.3.	Tajribalar	110
13.4.3.1.	Geografiya darslarida o'tkaziladigan tajribalarga qo'yiladigan talablar.....	113
13.5.	Matematik va statistik metod	114
13.5.1.	Geografiya ta'limida matematik metodlar.....	114
13.5.2.	Geografiya kurslarida sonli ma'lumotlar.....	119
XIV BOB.	O'QITISHDA PEDAGOGIK TEXNALOGIYALAR. NOANA'NAVIY USULLAR VA KOMPYUTER TEXNALOGIYALARDAN FOYDALANISH TAJRIBASI	125
14.1.	Pedagogik texnologiyalar va ularning turlari.....	125
14.1.1.	Geografiya ta'limining maqsadlarini aniqlash.....	129
14.1.2.	Geografiya ta'limi maqsadlarini test topshiriqlarida ifodalash..	131
14.2.	Didaktik o'yinlar texnologiyasi.....	137
14.2.1.	Tabiiy geografik o'yinlar.....	138
14.2.2.	Iqtisodiy va ijtimoiy geografiya darslarida didaktik o'yinlar o'tkazish texnologiyasi.....	139
14.3.	Modulli ta'lim texnologiyasi.....	140
14.4.	Hamkorlikda o'qitish texnologiyalari.....	142
14.5.	Interfaol metodlar	144
14.6.	Geografiya ta'limida kompyuter texnologiyalaridan foydalanish.....	151
XV BOB.	GEOGRAFIYANI O'QITISH VOSITALARI.....	155
15. 1.	O'quv ko'rgazmali qurollar, asbob va jihozlar.....	155
15.1.1.	Natural vositalardan foydalanish texnologiyasi.....	156
15.1.2.	Geografik voqea va hodisalarni tasvirlaydigan o'quv vositalaridan foydalanish texnologiyasi.....	158
15.2.	O'qitishning texnik vositalari va ular bilan ishlash texnologiyasi.....	158
15.2.1.	Geografiya darslarida kinofil'mlardan foydalanish.....	160
15.2.2.	Televedeniyadan geografiya darslarida foydalanish.....	163
15.3.	Geografiya darsligi va u bilan ishlash texnologiyasi.....	164
15.3.1.	Geografiya darsligining tuzilishi.....	164
15.3.2.	Darslik bilan ishlash texnologiyasi.....	166
XVI BOB	GEOGRAFIYA DARSLARI VA ULARGA QO'YILADIGAN TALABLAR. DARS TIPLARI.....	169
16.1.	Geografiyani o'qitishni tashkil etish shakllarining umumiy tavsifi va ular o'rtasidagi uzviylik.....	169
16.2.	Dars – geografiyani o'qitishning asosiy shakli.....	172
16.2.1.	Geografiya darslarining tuzilishi.....	175
16.3.	Geografiya darslarining tiplari.....	177

16.3.1.	Kirish darsi.....	177
16.3.2.	Aralash dars.....	178
16.3.3.	Yangi mavzuni o'rganish darsi.....	179
16.3.4.	Geografik ko'nikmalarni shakllantirish darsi.....	180
16.3.5.	Takrorlash, umumlashtirish va bilimlarni tekshrish darslari.....	183
16.4.	Ekskursiya – geografiyani o'qitishning muhim shakli.....	184
16.4.1.	Tabiiy geografik o'quv ekskursiyalari.....	187
16.4.2.	Iqtisodiy geografik o'quv ekskursiyalari.....	190
16.4.3.	Tarixiy geografik va o'lkashunoslik ekskursiyalari	191
XVII BOB	GEOGRAFIYA DARSLARINI REJALASHTIRISH.....	193
17.1.	Geografiya darsning yillik va kundalik rejasini ishlab chiqish	193
17.2.	O'qituvchini darsga tayyorgarligi.....	196
17.3.	Geografiya darsi tahlili va tahlilga qo'yiladigan talablar.....	198
XVIII BOB.	BILIM, KO'NIKMA VA MALAKALAR, QO'YILADIGAN TALABLARVA SHAKLLANTIRISH METODIKASI.....	201
18.1.	Bilim, ko'nikma va malakalar va ularga qo'yiladigan talablar.	201
18.2.	Amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish metodikasi.....	204
XIX BOB.	GEOGRAFIYA KABINETI VA UNI JIHOZLASH	207
19.1.	Geografiya kabineti va uni jihozlash.....	207
19.2.	O'qituvchini geografiya xonasida olib boradigan tashkiliy xo'jalik ishlari.....	208
19.3.	Geografiya xonasidan o'quv va sinfdan tashqari ishlarda foydalanish.....	209
XX BOB.	GEOGRAFIYA TA'LIMIDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNING TURLARI, ULARNING MAQSAD VA VAZIFALARI.....	211
20.1.	Geografiya ta'limida sinfdan tashqari ishlarning maqsad va vazifalari.....	211
20.2.	Sinfdan tashqari ishlarning shakllari.....	214
20.2.1.	Geografiya to'garaklari.....	214
20.2.2.	Geografik jamiyat, klub va o'lkashunoslik muzeyi.....	215
20.2.3	Geografik konferentsiyalar va kechalar.....	217
20.4.	Sinfdan tashqari ishlarning asosiy yo'nalishalari.....	218
	Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati.....	222

GLOSSARIY

	Atama	Ruscha	Inglizcha	Mazmuni
1	Ta'lim	обучения	education	Ta'lim – bilimga ishtiyoqmand kishilarga bilim berish. U ko'proq aqliy faoliyat bilan amalga oshiriladi
2	Tarbiya	воспитания	upbringing	Tarbiya – ta'lim oluvchining ta'lim jarayonida egallagan bilimlarini, shu jumladan, ahloq va odob bilimlarini amaliyotda sinab ko'rib, ko'nikmasiga aylantirish, ya'ni ta'lim oluvchini o'quv jarayonida egallagan bilimlarini amaliyotda qo'llashga o'rgatish. U ko'proq jismoniy harakatlar bilan amalga oshiriladi.
3	Ilm	образование	science	Ilm – insonning muayyan sohada tadqiqotlar olib borib yangi bilimlarni aniqlash maqsadida olib boradigan faoliyat turi. Ilmiy faoliyatning mahsuli "bilim"dir.
4	Bilim	знание	learned	Bilim- o'rganilgan ma'lumotlarni eslab qolish va qayta tushuntirib berish
5	Ko'nikma	способность	aptitude	Ko'nikma- o'rganilgan bilimlarni tanish vaziyatlarda qo'llay olish.
6	Malaka	квалификация	habit	Malaka- o'rganilgan bilim va shakllangan ko'nikmalarni notanish vaziyatlarda qo'llay olish va yangi bilimlar hosil qilish
7	O'quv predmeti	учебные предмет	the subject of study	O'quv predmeti – mayyan fan ichidan saralanib, uzluksiz ta'lim jarayonining ma'lum bosqichida ta'lim oluvchilarga berilishi mumkin deb hisoblangan bilimlar majmui

8	O'quv jarayoni	учебный процесс	learning process	O'quv jarayoni - pedagog bilan ta'lim oluvchining bilim berish va bilim egallash maqsadida qilindigan hamkorlik harakatlari.
9	Texnologiya	технология	technology	Texnologiya - sub'ekt tomonidan ob'ektga ko'rsatilgan ta'sir natijasida sub'ektda sifat o'zgarishiga olib keluvchi jarayon
10	Innovatsiya	инновация	innavation	Innovatsiya – (ingliz tilidan olingan “Innovation” yangilik kiritish)- yangidan kiritilgan tushunchalar, tartib-qoidalar, texnologiya va yangiliklar.
11	O'qitish	учить	teaching	O'qitish- bu ta'lim oluvchilarga yangi o'quv axborotini taqdim etish, uni o'zlashtirishni tashkillashtirishga, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga, bilish qobiliyatlarini rivojlantirishga maqsadli yo'naltirilgan, muntazamli tashkiliy jarayondir
12	Vaziyat	ситуация	position	Vaziyat- (lotinchadagi situation - ahvol) – muayyan vaziyat, ahvolni hosil qiladigan shart-sharoitlar va holatlar uyushmas
13	Eksperiment	эксперимент	experiment	Eksperiment – pedagogik jarayonda bo'ladigan qonuniy aloqalarni o'rganish
14	Tajriba ishlari	экспериментальная работа	experimental work	Tajriba ishlari – eksperimental tadqiqotlar asosida yaratilgan metodik tizimlarni samaradorligini tekshirish vositasidir

15	So'roq, so'rov	вопрос, опрос	question, interview	Surov, so'roq — faqat o'zlashtirilgan ma'lumotlarni tiklabgina emas, balki uni isbotlab va tushuntirib berishdan iborat
16	Kompetensiy a	КОМПЕТЕНТНОСТЬ	competence	Kompetensiya — mavjud bilim, ko'nikma va malakalarni kundalik faoliyatda qo'llay olish qobiliyati
17	Baholash tizimi	рейтинговая система	evaluation system	Baholash tizimi — davlat ta'lim standarti bo'yicha umumiy o'rta ta'limning malaka talablarini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishi darajasini hamda umumiy o'rta ta'lim muassasasining faoliyati samaradorligini aniqlaydigan mezonlar majmuidan iborat
18	Qonuniyat	закон	legality	Qonunyatlar- geografik borliq (obyekt), xodisa, jarayonlar o'rtasida eng muhim va nisbatan mustahkam aloqa va bog'liqlarni aks etiradi.
19	Nazariya	теория	teheory	Nazariya- kishilar ilmiy faoliyatini umumlashmasidir
20	O'qitish metodi	методы обучения	teaching method	O'qitish metodi- ta'lim maqsadlariga erishish uchun o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati
21	Hikoya	рассказ	story method	Hikoya metodi - geografik borliq, voqea va xodisalarni jonli so'z bilan tasvirlash.
22	Muammoli bayon	объяснить проблемное	mysterios statement	Muammoli bayon- o'qituvchi tomonidan muammoni quyilishi va uni yechish yo'llarini asoslashga
23	Kuzatush	наблюдения	accompany	Kuzatish- tabiiy sharoitda geografik borliq, voqea va

				hodisalarni ma'lum bir maqsadli yo'nalishlarda o'quvchilar tomonidan qabul qilish.
24	Tajriba	экспериментальные	ehsperiment	Tajriba- geografik voqea va hodisalarni sodir bo'lishini suniy sharoitda amalga oshirish va o'rganish
25	O'qitish vositalari	учебные пособия	teaching tools	O'qitish vositalari- bu bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish maqsadida o'quv jarayonini tarkibiga kiritilgan turli xil bilim manbalaridir.
26	Geografik ekskursiya	географическая экскурсия	geographik excursion	Geografik ekskursiya – sinf yoki muayyan o'quvchilar guruhi bilan o'quv dasturiga muvofiq, o'qituvchi tomonidan maktabdan tashqarida tabiiy muxit yoki sun'iy yaratilgan sharoitda ob'ektlarning yashash muhiti va unga bog'liq holda o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish maqsadida o'tkaziladigan o'quv-tarbiya jarayonining muhim shakli sanaladi
27	Tahlil	анализ	Analysis	Tahlil- shunday jarayonki, unda narsa va hodisalarning qismlari, xususiyatlari tahlil etiladi.
28	Tasavvur	представление	performance	Tasavvur- atrofni o'rab olgan narsa va hodisalarning huddi shu onda qilinmaydigan hissi va ko'z oldiga keltirgan obrazidir
29	Taqqoslash	сравнение	comparison	Taqqoslash- bunda obektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi
30	Tushuntirish	объяснение	explanation	Tushuntirish- bayon

				qilinayotgan materialni o'quvchilar ongida idrok qilish va tushunib yeta olishiga mo'ljallangan va fikrlashga qaratilgan usul.
31	Solishtirish	сравнение	comparison	Solishtirish -kartalarni solishtirish va tahlil qilish bilan birga geografik obektga xos bo'lgan obekt va hodisalarning sabablarini aniqlashdan iborat.
32	Hikoya usuli	метод рассказа	method of story	Hikoya usuli -bu mavzularni bayon qilish shakli bo'lib, bunda voqea va hodisalarni tavsirlash asosiy o'rin tutadi
33	Didaktik vositalar	дидактические средства	didactic means	Didaktik vositalar – o'quv fanini o'zlashtirish samaradorligini oshiruvchi pedagogik vositalar.
34	Didaktik material	дидактический материал	didactic material	Didaktik material – foydalanilganda o'quvchilarning bilim olishini faollashtirish, o'quv vaqtini iqtisod qilishni ta'minlaydigan o'quv mashg'uloti uchun mo'ljallangan qo'llanmalarining maxsus ko'rinishi.
35	Didaktik tamoyillar	дидактические принципы	didactic principles	Didaktik tamoyillar – natijaviylikni ta'minlaydigan ta'lim jarayoniga qo'yilgan eng umumiy talablar tizimi.
36	Dizayn	дизайн	Design	Dizayn – o'quv materialni ifodalash (tavsiflash, namoyish) usuli.
37	Differensiallashgan ta'lim	дифференцированное образование	differentiated education	Differensiallashgan ta'lim - o'quvchilarning moyilligi, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olgan

				holda o'quv faoliyatni tashkil etish shakli.
38	Jarayon	Процесс	Process	Jarayon - qo'yilgan maqsadga erishish uchun yo'naltirilgan amallar yig'indisi
39	Individual (yakkama-yakka tartibda) masofaviy o'qitish	индивидуальное дистанционное обучение	individual distance learning	Individual (yakkama-yakka tartibda) masofaviy o'qitish - telekommunikatsiya va ta'limni ta'minlash uchun zarur dasturiy vositalariga ega bo'lgan masofa
40	"Ilg'or" va "yangi" pedagogik texnologiyalar	передовые и новые педагогические технологии	advanced and new pedagogical technologies	"Ilg'or" va "yangi" pedagogik texnologiyalar -bu ta'lim shakllarini qulaylashtirish maqsadida va masofaviy o'qitish, kompyuter va axborot texnologiyalardan audio va video vositalaridan multimediyadan foydalanib, o'qitish va bilim o'zlashtirishning jarayonlarini yaratish.
41	Evristik usul	эвристический метод	heuristic method	Evristik usul — o'quv mashg'ulotining uning rejasi, tuzilishi va ayrim qismlarini avvaldan tayyorgarliksiz tashkil etish (ya'ni o'quvchi uchun ham, o'qituvchi uchun ham eksprompt-dare). Avvaldan faqat darsning mavzusi, maqsadi, topshiriqlar hajmigina aniq bo'ladi
42	Strategik maqsad	стратегическая цель	strategic objective	Strategik maqsad -bizning bosh strategik maqsadimiz bozor iqtisodiyotiga asoslangan erkin demokratik jamiyat barpo etishdir. Bu siyosiy sohada jamiyat hayotining demokratlashtirish

				jarayonlarini chuqurlashtirish, iqtisodiy sohada, iqtisodiyotning barcha soha va tarmoqlarida erkinlashtirish jarayonlarini izchillik bilan amalga oshirish. Ijtimoiy sohada, jamiyat hayotining barcha jihatlarida kuchli ijtimoiy siyosat yuritish. Ma'naviy sohada, ma'naviy qadriyatlarimizni ilm-fan va taraqqiyot yutuqlari bilan boyitish, o'zligimizni chuqurroq anglash, milliy g'oya va istiqlol mavkursi tamoyillarini xalqimiy ongiga va qalbiga chuqurroq singdirish va h.k.
43	Ta'limda faollik	активность в обучении	activity in training	Ta'limda faollik — ta'lim jarayonida o'quvchi shaxsining faolligini va u ta'lim jarayonining sub'ekti ekanligini, aks ettiruvchi didaktik jarayon
44	Didaktika	Дидактика	didactics	Didaktika -(yunoncha didaktikos- o'rgatuvchi, ta'lim beruvchi) pedagogikaning tarmog'i. Ta'lim nazariyasi bilan shug'ullanadi. Didaktika atamasi ilk bor Yevropada XVII asrda o'qitish va ta'lim jarayoni haqida asarlar yaratgan olimlar tomonidan qo'llanila boshlagan
45	Didaktik material	дидактический материал	didactic material	Didaktik material — darsda va mustaqil ish uchun foydalanishga mo'ljallangan metodik qo'llanmalar, audio va

				videotasma yozuvlar, lug'atlar, ma'lumotnomalar va darsliklar
46	Diskussiya	Дискуссия	discussion	Diskussiya — o'quv jarayonining tarkibiy qismlaridan biri; muhokama, bahs yuritish.
47	Differentsial o'qitish	дифференцированное обучение	differentiated learning	Differentsial o'qitish — dasturni o'zlashtirish maqsadida alohida o'quvchilar yoki guruhga ularning tayyorlanganlik darajasi, bilish qobiliyatlarining rivojlanish darajasiga qarab yondashishni ko'zlovchi o'qitish
48	Rivojlantiruvchi o'qitish	развивающее обучение	developing training	Rivojlantiruvchi o'qitish — o'quv jarayonining inson ichki (potentsial) imkoniyatlariga va uni qo'llashga qaratilganligi (yo'nalganligi).
49	Test	тест	test	Test — aniq pedagogik tadqiqot uchun ishlatiladigan so'rovnoma sinalayotgan o'quvchining psixologik va intellektual tavsifini, uning bilim, tushunish, uddalash, ko'nikmalarini o'lchashga imkoniyat beruvchi standartlashtirilgan topshirikdar
50	O'qitish shakli	форма обучения	form of training	O'qitish shakli — ma'lum tartibda amalga oshiriladigan o'quvchi va o'qituvchining kelishilgan faoliyatini tashqi ifodasi
51				
26				

